

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 11

МАРИУПОЛЬ – 2014

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 3 від 20.11.2014 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова, д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. О. В. Антонюк, д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. І. А. Хижняк.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. Т. В. Зонова (Російська Федерація), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.і.н., проф. О. І. Подберьозкін (Російська Федерація), д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін (Російська Федерація), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення №15.08

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»

87510, м. Маріуполь, Красноякська, 2; тел.: (0629)41-35-13

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ISSN 2226-2830

© МДУ, 2014

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гіцевич В.С.	7
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В 1953-1985 рр.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ	
Горб Є.С.	15
ПАРТІЙНА СИСТЕМА ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕРІОДУ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (МІЖВОЄННА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)	
Забавин В.О.	20
КЕРАМИЧЕСКАЯ ПОСУДА В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ ПЛЕМЕН СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ	
Молчанов В.Б.	35
ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ НА ДОНБАСІ	
Новікова С.В.	47
ДІЯЛЬНІСТЬ ІТАЛІЙСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ В МАРІУПОЛІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	
Подгайко М.К.	56
САМОВРЯДУВАННЯ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	
Шипік Н.Ф.	64
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПОЦЕСИ В ДОНБАСІ У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ	
Wywiał P.	73
POLISH–UKRAINIAN MILITARY COOPERATION	

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балюк Н.В.	80
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ СПІВРОБІТНИЦТВА ЄС ТА ЛАКБ	
Гаврилова Н.В., Телиця А.А.	88
ОСОБЛИВОСТІ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН США ТА КНР У XXI СТОЛІТТІ	
Gladysz M.	94
POLITICAL TRANSFORMATION IN THE BALTIC STATES. EXPERIENCE FOR UKRAINE	
Дужа І.А.	104
НОВІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛЬНОМУ ЛІДЕРСТВУ США В АЗІЙСЬКО-ТИХОООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ	
Іванець Т.М.	115
СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЯПОНІЇ	
Карманова Н.І.	121
КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНІЦІАТИВИ ЄС «СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО» В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	
Константинова Ю.В.	129
ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІСПАНІЇ	
Костіна С.Б.	139
ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ	
Лукач Н. М.	144
ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В РАМКАХ ЄС	

Мелеганіч Г.І.	151
ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	
Мощенко О.М.	160
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ТУРЕЧЧИНИ ТА ІРАНУ В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО	
Мурза К.Г.	169
ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	
Пахоменко С. П.	177
ПАРТІЯ «СПРАВЖНІ ФІНИ» (PERUSSUOMALAISET): В ТРЕНДІ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОПУЛІЗМУ	
Пашина Н.П.	185
ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН	
Ryabinin Y.	191
EXTERNAL INFLUENCE FACTORS IN THE KOSOVO ETHNOSEPARATIST CONFLICT	
Ryba M.	196
THE PRIORITIES OF THE POLISH ECONOMY IN THE LAST 25 YEARS IN THE UKRAINIAN CONTEXT	
Трофименко А.В.	203
ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ	
Trofyumenko M.	212
U. S. PUBLIC DIPLOMACY STRUCTURAL ANALYSIS	
Фесенко М. В.	220
ПРОБЛЕМИ ЦЕНТРУ ТА ПЕРИФЕРІЇ У ГЛОБАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ СВІТ-СИСТЕМОЮ	
Хома Н. М.	228
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ІНТЕРАКТИВНОСТІ ПОЛІТИКИ	
Шумило О.В.	234
СУТНІСТЬ І ЯВИЩЕ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМ	

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ

КОРОБКА В. ГРОМАДСЬКЕ УПРАВЛІННЯ У МІСТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1870 – 1914 pp.) / В. КОРОБКА. – МАРИУПОЛЬ: АКВАРЕЛЬ, 2014. – 326 с. (Ю.В. Коробка)	244
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	247
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	249

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Givevich V. EVERYDAY LIFE OF POPULATION OF DONBASSA IN 1953-1985	7
Gorb E. PARTY SYSTEM OF THE POLISH REPUBLIC IN THE PERIOD OF PARLIAMENTARY DEMOCRACY (PROBLEM IN THE INTERWAR HISTORIOGRAPHY)	15
Zabavin V. CERAMIC VESSELS IN A FUNERAL RITE OF TIMBER-GRAVE CULTURE OF NORTHERN AZOV	20
Molchanov V. THE INDUSTRIAL REVOLUTION IN THE DONBAS	35
Novikova S. THE ACTIVITY OF ITALIAN ENTREPRENEURS IN MARIUPOL (XIX th – early XX th centuries)	47
Podgayko M. NORTHERN AZOV GREEK COMMUNITY SELF GOVERNMENT: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM	56
Shypik N. SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN DONBASS IN THE POST-WAR DECADE: AN OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY	64
Wywiał P. POLISH–UKRAINIAN MILITARY COOPERATION	73

POLITICAL SCIENCE

Baliuk N. INTERNATIONAL LEGAL AND INSTITUTIONAL BASIS FOR COOPERATION BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN	80
Gavrilova N., Telitsa A. FEATURES OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE US AND CHINA IN THE XXI CENTURY	88
Gladys M. POLITICAL TRANSFORMATION IN THE BALTIC STATES. EXPERIENCE FOR UKRAINE	94
Duzha I. NEW CHALLENGES FOR US GLOBAL LEADERSHIP IN ASIA PACIFIC	104
Ivanets T. STRUCTURE AND FEATURES OF JAPAN PARTY SYSTEM	115
Karmanova N. KEY ASPECTS OF THE EU INITIATIVE «EASTERN PARTNERSHIP» IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES	121
Konstantinova J. LATIN-AMERICAN VECTOR OF THE INTERNATIONAL POLICY OF SPAIN	129
Kostina S. IDENTIFICATION DISCOURSE AS METHODOLOGICAL PROGRAM OF AN ETHNOPOLITICAL RESEARCH	139

Lukach N.	144
THE POLITICAL DIMENSION OF COMBATING HUMAN TRAFFICKING IN THE EU	
Melehanych H.	151
THE TENDENCIES OF THE CZECH REPUBLIC'S ETHNOPOLITICAL DEVELOPMENT	
Moshchenko O.	160
TURKEY AND IRAN RELATIONS WITH THE ATTITUDE FOR THE REGIONAL LEADERSHIP	
Murza K.	169
THE STATE DISINTEGRATION AS THE POLITICAL SYSTEM INSTITUTION	
Pakhomenko S.	177
THE «TRUE FINNS» (PERUSSUOMALAISET) PARTY: IN TREND OF NORTHERN EUROPEAN POPULISM	
Pashina N.	185
CIVIL IDEA AS A FORMING FACTOR OF POLITICAL IDENTITY OF UKRAINIAN CITIZENS	
Ryabinin Y.	191
EXTERNAL INFLUENCE FACTORS IN THE KOSOVO ETHNOSEPARATIST CONFLICT	
Ryba M.	196
THE PRIORITIES OF THE POLISH ECONOMY IN THE LAST 25 YEARS IN THE UKRAINIAN CONTEXT	
Trofimenko A.	203
PROBLEMS OF LOBBYISM INSTITUTIONALIZATION IN UKRAINE	
Trofymenko M.	212
U. S. PUBLIC DIPLOMACY STRUCTURAL ANALYSIS	
Fesenko M.	220
PROBLEMS OF THE "CENTER" AND "PERIPHERY" IN GLOBAL GOVERNANCE OF WORLD-SYSTEM	
Khoma N.	228
UKRAINIAN DIMENSION OF INTERACTIVITY OF POLITICS	
Shumylo O.	234
ESSENCE AND PHENOMENON GLOBALIZATION OF INTERNATIONAL COMMUNICATION SYSTEMS	

SCIENTIFIC LIFE

REVUE

KOROBKA V. COMMUNITY GOVERNMENT IN THE CITIES OF YEKATERINOSLAV PROVINCE (1870 – 1914) / V. KOROBKA. – MARIUPOL: AKVAREL, 2014. – 326 p. (Yu. Korobka)	244
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	247
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	249

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 930.1 (477)

В.С. Гіцевич

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В 1953-1985 рр.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізована радянська, сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія повсякденного життя населення Донбасу в 1953-1985 рр. Зазначено, що в радянський період був створений величезний науковий доробок, присвячений різним аспектам повсякденного життя. В сучасній історіографії також створено значну кількість праць. Однак комплексних досліджень, як в радянський період, так і в сучасний, присвячених зазначеній, проблемі немає.

Ключові слова: історіографія, повсякденне життя, Донбас.

Повсякденне життя громадян є найкращим свідченням реального стану життя у країні. Вивчаючи повсякденне життя суспільства слід враховувати той фактор, що в будь-якому сталому середовищі є своя повсякденність: повсякденність життя робітника, лікаря, науковця, віруючого різних конфесій тощо. Донбас, як індустріальний регіон, уособлював саме таку повсякденність городян. А період з 1953 до 1985 рр. зазначався кардинальними змінами в матеріальній та духовній сфері населення України в цілому, і регіону зокрема, які до сьогодні у вигляді так званої «ностальгії за СРСР» мають стійкий вплив на модерну історію нашої країни. Разом з тим на сьогоднішній день не створено жодного комплексного дослідження з історії повсякденності населення Донбасу в 1953-1985 рр.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні історіографії, присвяченій зазначеній проблемі. Аналіз наукового доробку дозволить з'ясувати ступень вивченості проблеми повсякденного життя населення Донбасу в 1953-1985 рр.

Аналізуючи науковий матеріал автор використовував хронологічний принцип. Науковий доробок було розподілено на дві групи: радянський та сучасний, останній в свою чергу розподілено на підгрупи: вітчизняну та зарубіжну історіографії історії повсякдення.

Серед численних праць з історії радянського суспільства того періоду немає таких, в яких би фігурувало слово «повсякденність» або його похідні. В радянські часи більше вивчали радянський спосіб життя, побут. Однак радянські праці писали в межах єдиної марксистсько-ленінської методології, їм було притаманно переважне вивчення питань матеріальної культури, висвітлення позитивних рис радянського побуту, тому якщо і лунали згадки про негативні явища у побуті, то їх існування пояснювалось пережитками капіталізму.

Більшість робіт радянських часів, присвячені проблемам побуту та способу життя, а також становищу робітничого класу. Зокрема, це монографії І.І. Травіна «Матеріально-вещная среда и социалистический образ жизни» [1], О.М. Зуйкової «Быт при социализме» [2]. Серед інших наукових праць, у яких великі підрозділи присвячені соціальному забезпеченню робітників, варто відзначити монографію Л. Гордона та А. Назімової «Рабочий класс СССР» [3].

Багато робіт присвячені дослідженню рівня життя, добробуту населення. Так, дослідники В.С. Комаров та У.Г. Чернявський [4], висвітлили проблеми підвищення рівня життя народу за рахунок зростання зарплатні різних категорій робітників, виплат із суспільних фондів споживання, простежили рівень харчування та надання населенню основних видів побутових послуг.

В.І. Дрозденко [5], Л.А. Костін [6] розглядали питання виробництва товарів народного вжитку. Але автори переважно висвітили позитивні моменти, а проблеми, зокрема, дефіцит, існування «чорного ринку», перекупників, низьку якість товарів, незначний їх асортимент, майже не розглядали.

А.І. Кочерга та В.І. Семенов розглянули зміни в громадському харчуванні України протягом 1960-1978 рр. [7], робота містить значний фактичний матеріал, однак описує лише позитивні моменти. На окрему увагу заслуговують також праці Л. Артюх «Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України» [8], у яких авторка вивчає найбільш популярні повсякденні, святкові страви та обрядову їжу населення різних регіонів України, пояснює причини превалювання тих чи інших продуктів харчування, наголошує на особливостях української кулінарії, підкреслює її традиційність та багату історію.

Низка робіт присвячена житловому будівництву. Грунтовне дослідження «Капитальное строительство в Украинской ССР» під загальною редакцією Г.К. Злобіна [9] містить дані про досягнення республіки в галузі, покращення архітектурного вигляду міст, комплексну їх забудову. М.П. Приходько у роботі «Житло робітників Донбасу» вивчила та проаналізувала основні види житла робітників Донбасу, починаючи з дореволюційних часів, детально описала зовнішній та внутрішній вигляд будинків та подвір'я [10].

Святково-обрядову сферу досліджували Г. Горобець [11], В. Зінич [12] та інші. Автори описували масові народні свята, сімейні торжества, що мали місце в житті радянського населення. Значна увага приділялась новим обрядам, які з'явилися у досліджуваній період. В. Борисенко [13] докладно проаналізував обрядовість сімейно-побутового циклу, а святковість календарного циклу вивчав О. Курочкін [14]. Календарні, народні, професійні свята вивчали В.А. Зоц, П.И.Косуха [15].

Чимало досліджень присвячено дозвіллю. Загальним питанням організації вільного часу взагалі, а також окремим аспектам проведення дозвілля у родині присвячені роботи Г.М. Олевського [16], Е.В. Соколова [17] та багатьох інших. Вивчення позаробочого часу було досить популярним у радянські часи.

В радянські часи були також написані роботи присвячені дослідженню саме Донбасу. Так, О. Пономарьов в роботі «Сім'я та сімейний побут робітників Донбасу. 1950-1975 рр.» [18], дослідив проблеми розвитку радянської робітничої родини та сімейного побуту, формування шлюбно-сімейних відносин та сімейної обрядовості. А.Н. Данілін простежив матеріальний стан родин робітників, з'ясував рівень прибутків шахтарів, частку в них зарплати, рівень споживання, який могли собі дозволити шахтарі [19]. Заслугове на увагу також змістовна та фундаментальна праця - «История рабочих Донбасса» у двох томах [20]. В ній детально розглядаються економічні, соціальні та культурні умови існування робітників, порівнюється життя робітників різних союзних республік. Також містяться відомості щодо зарплатні, соціального забезпечення тощо.

Про шахтарський фольклор писали такі радянські дослідники – Ю.О. Буртін [21], А. Іонов [22] тощо. Названі роботи не позбавлені типових для свого часу хиб: змушена заідеологізованість позицій авторів позначилась на оцінках та висновках. Однак ці роботи містять вагомий фактичний внесок.

Отже, радянська історіографія представлена дослідженнями, в яких переважна увага надавалась матеріальному середовищу, вивчались проблеми побуту, добробуту населення, громадському харчуванню. Тому в радянські часи не було написане комплексне дослідження повсякденного життя радянських людей в цілому, а Донбасу тим паче.

Що стосується сучасної історіографії, то під впливом французької школи «Анналів» та німецької Alltagsgeschichte історія вивчення повсякдення поступово набула поширення, особливо у вітчизняній історіографії.

У першій половині 1990-х рр. було видано низку праці з історії України загалом, в яких вперше використовувались нові концептуальні та світоглядні позиції. Так, в комплексній роботі «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)» під редакцією В.К. Барана та В.М. Даниленка [23], в якій розглядається соціально-економічна та політична історія з аналітичної позиції, аналізуються позитивні та негативні тенденції соціальної політики в Україні.

Основну частку вітчизняного наукового доробку з історії повсякденності становлять колективні та індивідуальні монографії й статті. Багато з них публікуються в серійному виданні «З історії повсякденного життя в Україні», що видається з 2010 р. Інститутом Історії України [24].

Проблемам повсякденного життя жінок за радянських часів присвячена робота О.В. Стяжкіної «Жінки в історії української культури другої половини ХХ ст.» [25]. Авторка зазначає, що митцем повсякденності є жінка, на плечах якої лежить хатня робота, забезпечення родини харчами, одягом та майже всім необхідним для побуту.

Відомості про повсякденне життя радянських людей можна знайти в монографії М.В. Поповича [26]. Автор приділяє увагу культурі повсякденного життя, способу життя, системам цінностей.

Історії повсякдення присвятили свої дисертації також М.С. Герасимова «Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.» [27] та К.В. Ізмайлова «Повсякденне життя шахтарських родин Донбасу у середині 1960-х - середині 1980-х років» [28] та О.В. Тевікова «Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953-1964 рр.)» [29]. Висновки, зроблені в зазначених дослідженнях, стали корисними для вивчення повсякденного життя населення Донбасу в 1953-1985 рр.

Житловим проблемам присвячені роботи «Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950-1969-ті рр.): житлове забезпечення» О. Янковської та Д. Бачинського [30] та «Об'єми та напрямки житлового будівництва на Донбасі періоду післявоєнної відбудови та «хрущовської відлиги» Л. О. Красноп'ярової [31], де на основі аналізу широкої групи джерел, охарактеризовані обсяги та напрямки житлового будівництва в Донбасі та УРСР, дані оцінки державної політики СРСР відносно векторів будівництва.

Основні традиції, свята та обряди населення в 1960-1980-ті рр. докладно розкрила у своїй дисертації О. Б. Пенькова [32]. Автор проаналізувала складну взаємодію державної обрядотворчої політики та народної святкової традиції, а також вивчила трансформаційні й інноваційні процеси, що відбувалися в цій сфері.

Серед сучасних науковців, які займаються фольклором можна відзначити наступних дослідників – К. Заблоцька та І. Павлович, їх робота присвячена фольклору шахтарів Донбасу [33], П.Т. Тимофєєв зібрав значну кількість пісень, частівок, міфів, легенд, прислів'їв Донбасу [34].

Вивчення анекдотів також стало досить популярним. Е. Єремєєва вивчає роль підтексту в радянських анекдотах [35], Ю.О. Каганов розглянув політичні анекдоти та проаналізував над чим сміялись в радянській Україні [36].

Проблеми, пов'язані з релігійним життям радянських людей в сучасній вітчизняній історіографії, також привертають все більше уваги дослідників. Це роботи В.Є. Єленського [37], П.М. Бондарчука [38], В. Пащенко [39]. Автори акцентують увагу на державно-церковних відносинах, стосунках РПЦ із радянським керівництвом.

У контексті теми, що досліджується історіографічний огляд був би неповним без аналізу наукового доробку з історії Донбасу, тому варто відзначити колективну монографію «Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст., під редакцією З.Г. Лихолобової [40]. В ній вперше простежується динаміка життєвого рівня та умов життя шахтарів протягом півстоліття.

Дослідження соціальної політики щодо окремих верств населення є досить актуальним, та привертає значну увагу дослідників. Так, проблемам соціального розвитку Донбасу присвячені монографії А.С. Бобровського та В.М. Нікольського «Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943-середині 1960-х рр.» [41] та В. М. Нікольського та О. В. Шимко «Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі (сер. 1960-х - сер. 1980-х рр.)» [42], К.В. Кузіної «Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950-1980-ті рр.)» [43]. Автори на значному фактичному матеріалі дослідили грошові прибутки населення, проаналізували родинні бюджети, забезпеченість населення основними продовольчими та непродовольчими товарами.

Окремо слід відзначити ґрунтовні праці А.О. Саржана, присвячені новітній історії Донбасу взагалі та соціально-економічному розвитку регіону зокрема [44]. Автор звертає увагу не лише на загальні соціально-економічні процеси в регіоні, досліджує розвиток легкої та харчової промисловості, соціально-культурну сферу, купівельну спроможність населення.

Що стосується зарубіжної історіографії, то найбільш активно у наш час проблеми повсякдення вивчаються в Росії. Зокрема, на базі Російського Університету Дружби Народів активно працює Міжвузівський Центр порівняльних історико-антропологічних досліджень. Центр випускає фаховий науковий журнал: «Опыты историко-антропологических исследований» [45]. Серед наукових російських журналів, присвячених історії повсякдення, слід назвати також журнал «Одиссей. Человек в истории» [46].

Серед наукового доробку російських істориків повсякденності слід назвати дослідження Н. Козлової «Советские люди. Сцены из истории» присвячене «людським документам» радянської епохи: щоденникам, мемуарам, особистим архівам, листуванню [47].

Варто відзначити ще одного дослідника анекдотів Ю. Борєва [48]. Він був одним з перших, хто спробував на теренах колишнього СРСР інтерпретувати анекдоти як джерела прихованої історичної інформації. Анекдотам також присвячені роботи інших російських дослідників – Д. Десятова [49], М.В. Воробйової [50], Е.Я. Шмельової та А.Д. Шмельова [51].

Гардероб радянської людини, зовнішній вигляд та зачіски були досліджені А. Васильєвим [52], С.Журавльовим та Ю.Гроновим [53], П. Сінічкіним [54]. Релігійним проблемам присвячена робота В. Смолкіної [55].

Радянському повсякденню присвячені роботи й американських дослідників. Найбільш змістовні роботи з цієї проблематики у Ш. Фіцпатрік [56]. Авторка аналізує основні групи підходів до визначення предмета історії повсякденності, відзначає наявність великої кількості теорій стосовно того, як треба писати історію повсякденності. Слід також відзначити дослідження повсякденного життя людей в умовах сталінізму А. Інкелеса та Р. Бауера [57]. Хоча дані роботи хронологічно й не

відповідають тематиці нашого дослідження, проте вони стали цінним джерелом знань для автора.

Заслужує на увагу також робота Д. Штурман та С. Тіктіна «Советский Союз в зеркале политического анекдота» [58]. Вони зазначають, що антитоталітарний політичний анекдот виник в умовах суцільної або майже суцільної грамотності.

Аналіз радянської, сучасної вітчизняної та зарубіжної літератури дозволяє зробити наступні висновки. В радянський період не існувало такого напрямку як «історія повсякденності», тому був створений величезний науковий доробок, присвячений різним аспектам повсякденного життя – матеріальному добробуту, побуту, вільному часу, господарству тощо. Вищезгадані праці стали своєрідним фундаментом нашого дослідження та використовувались автором для отримання спеціальних знань щодо вивчення повсякденного життя. Сучасна історіографія також створила значну кількість праць, в яких використовуються нові концептуальні принципи та підходи у вивченні повсякденного життя радянських людей. Значний науковий доробок присвячений історико-соціологічним проблемам Донбасу – історії робітників, історії промисловості, дослідження соціальної політики держави в регіоні та ін.

Список використаної літератури

1. Травин И. И. Материально-вещная среда и социалистический образ жизни / И. И. Травин. – Л. : Наука, 1979. – 118 с.
2. Зуйкова Е. М. Быт при социализме / Е. М. Зуйкова. – М. : Изд-во Московского университета, 1976. – 240 с.
3. Гордон Л. А. Рабочий клас ССРСР: тенденції і перспективи соціально-економічного розвитку / Л. А. Гордон, А. К. Назимова. – М. : Наука, 1985. – 221 с.
4. Комаров В. Е. Доходи і потреблення населення ССРСР / В. Е. Комаров, У. Г. Чернявський. – М. : Наука, 1973. – 240 с.
5. Дрозденко В. И. Повышение благосостояния народа и развитие производства товаров народного потребления / В. И. Дрозденко // Коммунист Украины. – 1969. – №6. – С. 11-22.
6. Костин Л. А. Производство товаров народного потребления (соц.-экон. аспект) / Л. А. Костин. – М. : Экономика, 1980. – 216 с.
7. Кочерга А. И. Повышение эффективности общественного питания / А. И. Кочерга, В. И. Семенов. – К. : Техника, 1980. – 247 с.
8. Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Ф. Артюх. – К. : Наукова думка, 1982. – 112 с.
9. Капитальное строительство в Украинской ССР / под ред. Г. К. Злобина. – К. : Будівельник, 1984. – 224 с.
10. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу / М. П. Приходько; АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Київ : Наук. думка, 1964. – 108 с.
11. Горобець Г. Народні свята сьогодні / Г. Горобець. – К. : Держполітвидав УРСР, 1964. – 97 с.
12. Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення. Паростки нового комуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України / В. Т. Зінич. – К. : АН УРСР, 1963. – 176 с.
13. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В. К. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
14. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність / О. В. Курочкін. – К. : Наукова думка, 1978. – 190 с.

15. Традиции, обряды, современность / сост. : В. Н. Горовой, В. А. Зоц, П. И. Косуха. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 292 с.
16. Олевський Г. М. Наше свободное время / Г. М. Олевский. – Минск : Беларусь, 1980. – 79 с.
17. Соколов Э. В. Свободное время и культура досуга / Э. В. Соколов. – Л. , 1977. – 208 с.
18. Пономарьов А. П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу. 1950-1975 / А. П. Пономарьов. – К. : Наукова думка, 1978. – 141 с.
19. Данилин А. Н. Материальное положение шахтеров и их семей в 50-е в I пол. 60-х гг. / А. Н. Данилин // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 1999. – Кн.7. - С. 160-174.
20. История рабочих Донбаса. В 2-х т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 2 : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перезода к коммунизму. - 431 с.
21. Буртин Ю. О. О частушках [Електронний ресурс] / Ю. О. Буртин // Новый мир. – 1968. – №1. – Режим доступа : <http://burtin.ru/chastush.htm>.
22. Ионов А. Песни шахтерского края / А. Ионов // Советский шахтер. – 1961. – №8. – С. 28-29.
23. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1986-ті роки) / В. К. Баран, В. М. Даниленко; НАН України. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с. - (Україна кризь віки: у 15 т. Т. 13)
24. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Іститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1-2. - 351 с.
25. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття / О. В. Стяжкіна. – Донецьк : Схід. вид. дім, 2002. – 270 с.
26. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. , 1999. – 728 с.
27. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Марина Сергіївна Герасимова; Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 280 с.
28. Измайлова К. В. Повсякденне життя шахтарських родин Донбасу у середині 1960-х – середині 1980-х років : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Катерина Віталіївна Измайлова; Донецький національний університет. – Донецьк, 2011. – 320 с.
29. Тевікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953-1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ольга Валентинівна Тевікова; Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія" . – К., 2010. – 20 с.
30. Янковська О. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950-1960-ті рр.): житлове забезпечення / О. Янковська, Д. Бачинський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Інститут історії України, 2013. – Вип. 18. – С. 132-149.
31. Краснопорова Л. О. Об'єми та напрямки житлового будівництва на Донбасі періоду післявоєнної відбудови та «хрущовської відлиги» / Л. О. Краснопорова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – №4. – С. 206-214.
32. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Оксана Борисівна Пенькова; Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 264 с.

33. Заблоцкая К. Труд шахтеров Донбасса в рабочем фольклоре [Електронний ресурс] / К. Заблоцкая, И. Павлович. – Режим доступу : <http://liva.com.ua/miners-songs.html>
34. Протекших дней очарованье... Сказки, песни, частушки, прислів'я Донбасса, записанные Петром Тимофеевым / запись, сост., вступ. ст. и ст. к разделам, подгот. текстов, свед.об исполн., пунктах записи, словарь П. Т. Тимофеева. – Донецк : Донбасс, 2008. – 220 с.
35. Еремеева Е. Роль подтекста в советских политических анекдотах / Е. Еремеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 13. – С. 49-60.
36. Каганов Ю. О. «Сміх крізь сльози»: радянська Україна у дзеркалі політичного анекдоту / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2002. – Вип. XXXIV. – С. 106-109.
37. Єленський В. Є. Морозна «відлига»: про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років / В. Є. Єленський // Маршрутами історії. – К. : Політвідав України, 1990. – С.271-285.
38. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940-1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / П. М. Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с.
39. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1980-х рр. / В. Пащенко. – Полтава, 2005. – 630 с.
40. Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. / під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – 340 с.
41. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943-середині 1960-х років : моногр. / А. С. Бобровський, В. М. Нікольський. – Донецьк : Норд-Пресс, 2008. – 244 с.
42. Нікольський В. М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі (сер. 1960-х - сер. 1980-х рр.) : моногр. / В. М. Нікольський, О. В. Шимко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 220 с.
43. Кузіна К. В. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу (1950-1980-ті роки) / К. В. Кузіна, З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2010. – 335 с.
44. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х - кінець 80-х рр. ХХ ст. / А. О. Саржан. – Донецьк : Лебедь, 2004. – 411 с.
45. Опыт историко-антропологических исследований [Електронний ресурс] : сб. науч. работ студ. и аспирантов. – М. : ЭКОН-ИНФОРМ, 2003. – 244 с. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/39909>.
46. Одиссей. Человек в истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/History/odiss/index.php.
47. Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории / Н. Козлова. – М. : Европа, 2005. – 544 с.
48. Боров Ю. История государства советского в преданиях и анекдотах / Ю. Боров. – М. , 1995. – 256 с.
49. Десятов Д. Микита Хрущов і політичні анекдоти [Електронний ресурс] / Д. Десятов // Персонал. – 2008. – №39. – 8-14 жовтня. – Режим доступу : <http://www.personal-plus.net/>.
50. Воробьева М. В. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества: на материале анекдотов 1960-1980-х годов : автореф. дис. ... канд. культурологии : спец. 24.00.01 / Мария Владимировна Воробьева; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2008. – 24 с.

51. Шмелева Е. Я. Политический анекдот: типы коммуникативных неудач [Электронный ресурс] / Е. Я. Шмелева, А. Д. Шмелев. – Режим доступа : http://www.dialog-21.ru/Archive/2001/volume1/1_44.htm.

52. Васильев А. Русское лицо XX века [Электронный ресурс] / А. Васильев. – Режим доступа : http://modniy.tv/advice_view_idbc941050-5ed1-4203-8f0f-cc2accfceb3b.

53. Журавлев С. Власть моды и Советская власть: История противостояния [Электронный ресурс] / С. Журавлев, Ю. Гронов // Историк и художник. – 2006. – №4. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2006/12/21/fashion/>.

54. Синичкин П. Модный приговор советской власти / П. Синичкин // Вокруг Света. – 2012. – №5. – С.137-154.

55. Смолкин В. «Свято место пусто не бывает: атеистическое воспитание в Советском Союзе в 1964-1968 гг. [Электронный ресурс] / В. Смолкин // Полит.ру. – 2009. – 17 августа. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/article/2009/08/17/smolkin/>.

56. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 336 с.

57. Inkeles A. The Soviet citizen: Daily life in a totalitarian society / A. Inkeles, R. Bauer. – Cambridge : Harvard univer.press, 1959. – 402 p.

58. Штурман Д. Советский Союз в зеркале политического анекдота / Д. Штурман, С. Тіктін. – М., 1992. – 543 с.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2014 р.

V. Gicevich

EVERYDAY LIFE OF POPULATION OF DONBASSA IN 1953-1985

To date, no written fundamental, and even fragmentary work on the history of everyday people Donbass in 1953-1985. In fact, Domestic historical science is still in captivity stereotypes Marxist historiography, which gives priority to political history, socio-economic factors, describes the history of wars, diplomacy, promotes the history of the party and so on.

Scientific novelty of the article is to study the complex historiography devoted to this problem. Analysis historiography will determine the degree of scrutiny everyday problems of living in the Donbass 1953-1985.

Scientific achievements were divided into 2 groups: the Soviet and Modern historiography: Domestic and Foreign.

Analysis of Soviet and Modern literature led to the following conclusions. In the Soviet period there was no such direction as «history of everyday life», but was created enormous scientific contributions on various aspects of everyday life - the material well-being, leisure, economy and more. Moreover, Soviet works were written within a single Marxist-Leninist methodology, it was inherently overwhelming coverage of the positive features of Soviet life, as if heard mention of negative phenomena in everyday life, their existence explained vestiges of capitalism. They are also characterized by typical for its time faults: forced ideology that affected the estimation and inference. So in Soviet times were not written a comprehensive study of everyday life of the Soviet people in general, and especially Donbass. The above works were a foundation of our research and used by the author to obtain of special knowledge to study everyday life. Modern historiography also created a large number of works that use new conceptual principles and approaches in the study of everyday life of the Soviet people. Significant scientific contributions devoted to social problems Donbass - history of of workers industrial history, the study of social policy in the region and others.

Therefore, it is not complex researches, both in a soviet period and in modern period, devoted an aforesaid problem.

Keywords: historiography, everyday life, Donbas.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Грідіна І.М., д.і.н, проф.*

УДК 94(475)«1918-1926»(045)

Є.С. Горб

ПАРТІЙНА СИСТЕМА ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПЕРІОДУ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (МІЖВОЄННА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У статті критично узагальнюється та аналізується науковий доробок вчених 20–30-х рр. ХХ ст. у царині проблем суспільно-політичного життя Польської республіки. Детально проаналізовано погляди польських, радянських, німецьких, французьких, британських та американських істориків. З'ясовано характерні риси висвітлення проблеми становлення партійно-політичної системи міжвоєнної Польщі. Автор підкреслює значну політизацію теми та наявність стійких історіографічних штампів.

Ключові слова: *міжвоєнна історіографія, історіографічний міф, Друга Річ Посполита, політичні партії.*

Реставрація Польської республіки наприкінці 1918 р. одразу ж викликала посилення наукового інтересу до історії польського народу. Пожвавлення наукових студій з історії Польщі була продиктована не стільки потребами науки, стільки політичним замовленням. Польські вчені мали на меті через друковане слово обумовити історичну необхідність інституціоналізації відродженої Польської державності, радянські автори спрямували всю потугу пропагандистської машини на дискредитацію нового західного сусіда, а західноєвропейські та американські історики намагалися віднайти раціональне зерно у вирі численних праць різного наукового рівня своїх європейських колег і створити якомога об'єктивну та політично незаангажовану картину подій.

До сьогодні міжвоєнна історіографія суспільно-політичного життя Польської республіки періоду парламентської демократії була предметом лише загальних довідок бібліографічного характеру. Прикладом подібних бібліографічних нотаток є праці П. Вандича. Відсутність в українській історіографії оглядів стану наукової розробки проблем функціонування партійно-політичної системи Другої Речі Посполитої обумовлює необхідність опрацювання подібних нарисів з метою критичного узагальнення наукового доробку вчених попередніх поколінь.

Джерельна база публікації представлена науковими, науково-популярними та публіцистичними працями польських, радянських, західноєвропейських і американських авторів.

Метою пропонованої розвідки є критичне узагальнення історіографічного доробку вчених 20-30-х рр. ХХ ст. у царині дослідження проблем суспільно-політичного життя Другої Речі Посполитої періоду парламентської демократії.

Серед польських дослідників міжвоєнного двадцятиліття одним з перших до вивчення проблем діяльності політичних партій та організацій в Другій Речі Посполитій звернувся С. Кутшеба. Вчений зосередився переважно на висвітленні

процесу відновлення польської державності, формуванні її зовнішньополітичного курсу у перші роки незалежності. Сюжети, пов'язані з діяльністю політичних таборів у відродженій Польщі прослідковуються лише в оцінці ними ключових моментів зовнішньої та внутрішньої політики держави (проблема окреслення кордонів, війна з більшовицькою Росією, аграрна реформа тощо). Праця С. Кутшеби мала неабиякий вплив на всю подальшу історіографію проблеми та неодноразово перевидавалася з доповненнями [1]. Зокрема, працю С. Кутшеби поклав в основу свого викладу політичної історії першого п'ятнадцятиліття незалежної Польщі А. Прухнік [2]. Автор стисло окреслив еволюцію партійної конфігурації міжвоєнної Польщі, основну увагу зосередивши на політичних силах лівого табору, до яких А. Прухнік і сам належав.

К. Сроковський у невеликій за обсягом брошурі висвітлив позицію основних польських політичних партій стосовно національного питання на «східних кресах» [3].

Двотомна історія відродження Польської держави М. Бобжинського була написана по гарячих слідах і тому автор зосередився переважно на висвітленні позиції окремих політичних сил стосовно відновлення незалежності Польщі, ключових питань реформування державного життя, а також участі політичних партій у виборчій боротьбі. Праця не містила аналізу політичних платформ польських партій [4].

Першими спеціальними дослідженнями партійної системи Другої Речі Посполитої можна вважати студії А. та Я. Бельціковських, Т. Селімовського. Вони містять розлогу характеристику польських політичних сил, а також партій національних меншин, їх програмних документів, партійної періодики [5]. Велике значення для подальшої розробки проблеми, своєрідною основою для спеціальних наукових розвідок, присвячених політичним партіям Другої Речі Посполитої стала колективна монографія «Парламент Речі Посполитої Польської 1919-1927», авторами окремих нарисів якої були В. Дзвонковський, В. Гельжинський, О. Гафтка, С. Столинський, М. Фелінський та П. Трейденський. Нариси про окремі парламентські фракції містили розлогу інформацію щодо історії виникнення та становлення відповідних політичних сил, еволюцію їхньої політичної платформи, позицію стосовно ключових питань державного життя тощо. Нариси супроводжувалися біографічними гаслами про кожного члена фракції, а також галереєю фотопортретів [6].

К. Маліцький та В. Комарницький висвітлювали парламентську діяльність польських політичних партій з пропілсудчиковської позиції, гостро критикуючи парламентську демократію загалом. Подібний підхід пов'язаний із зміною суспільно-політичної ситуації в Польщі – всі подальші розробки польських істориків 30-х рр. ХХ ст. були покликані виправдати травневий переворот 1926 р. і тому підкреслювали неспроможність політичних партій дійти згоди у ключових питаннях державного життя [7]. Праці В. Конопчинського з історії польського парламентаризму міжвоєнної доби вирізнялися відверто критичним ставленням до політичних партій лівого спектру польського політикуму. Дослідник вважав, що саме їх деструктивна діяльність призвела до занепаду парламентської демократії та травневого перевороту 1926 р [8].

Радянська історіографія міжвоєнної доби не спромоглася на повноцінне наукове опрацювання проблем функціонування партійно-політичної системи Другої Речі Посполитої. Засадничими матеріалами для вивчення означеної проблематики у 20–30-х рр. ХХ ст. були листи та праці В. Леніна, Й. Сталіна, публікації у радянській періодиці. Обмеженість джерельної бази призвела до схематизації та спрощень під час висвітлення проблем політичного розвитку Польщі 1918-1926 рр. Публікації радянських авторів міжвоєнного періоду носили переважно пропагандистський характер. Концептуальна схема викладу політичної історії Польщі окреслена у доповіді В. Леніна на I Загальноросійському з'їзді працюючих козаків [9].

Симптоматичним індикатором еволюції погляду радянської історичної науки на політичне життя в Другій Речі Посполитій був стиль викладу матеріалу у Малій радянській енциклопедії. Всі польські політичні сили зображувалися співпрацюючими з імперськими урядами [10], а у другому виданні вказаної енциклопедії до цього додалися тези про зраду ПСП та помилки у діяльності польських комуністів серед мас [11]. Серед численних радянських авторів 20 – 30-х рр. ХХ ст., які розробляли сюжети дотичні до проблем діяльності політичних партій Польщі варто відзначити Ф. Кона, Ю. Красного, Є. Братина, Л. Степановича, А. Маліцького, О. Романського, А. Вольського, М. Левенецького, Є. Явленського [12]. Спільною рисою цих праць була ідеалізація польських комуністів та гостра критика міжвоєнних польських урядів.

В якості прикладу радянської агітки, сповненої гіперболізованих штампів варто назвати згадану вище брошуру Ю. Красного з промовистою назвою «Польський фашизм». Автор констатував, що на момент початку Листопадової революції в Польщі не існувало жодної більш-менш потужної партії. Хоча Ю. Красний і виділяє серед усіх ПСП, однак джерела її могутності відшукує у союзі з лівою селянською партією «Визволення» та легіонерами Пілсудського. Брошура сповнена обов'язковими дифірамами польським комуністам, які (хоч і на короткий час) за свідченням вченого утворили т. зв. «єдиний фронт». У поразці «єдиного фронту» Ю. Красний звинувачував «дрібнобуржуазний уряд і численні зради ПСП». Уряд Гієни-Пяста автор визначав як союз капіталістів та кулаків, а Р. Дмовського та В. Корфанти – як «старих заправил отъявленной черной реакции». Виразно у брошурі простежується відносно прихильне ставлення до уряду С. Грабського («беспартійного народного демократа с деловыми министрами», як характеризує його Ю. Красний) за його спроби провести реформи. Основну увагу автор приділив огляду діяльності різноманітних польських суспільно-політичних організацій, які за його твердженням утворюють єдину загально польську фашистську організацію. Ю. Красний подав власну класифікацію цих утворень. Він розділяв всі польські «фашистські» організації на керівні, військові та напіввійськові, пропагандистсько-культурні та жіночі [13].

Більш чітко та виразно окреслена партійна конфігурація Другої Речі Посполитій у праці А. Врублевського. ПСП та пілсудчиків автор вважав головними винуватцями краху рад робітничих та солдатських депутатів у перші місяці існування відродженої Польщі. Соціальною базою цих угруповань дослідник визначав дрібну буржуазію. Селянську партію «Пяст» А. Врублевський вважав «кулацькою». Діяльність польських комуністів зображувалася А. Врублевським як героїчна, спрямована на захист рад та робітників загалом. Однак, серед недоліків діяльності КРПП вчений відзначав присутність «залишків люксембургіанства» в її ідеологічній платформі. Вкрай неприхильно автор ставився до ендеків, називаючи їх «найбільш реакційною, найбільш націоналістичною, контрреволюційною та клерикальною партією польської буржуазії». Пястівців А. Врублевський звинувачував в експлуатації «лівих» гасел задля посилення впливу на найбільш бідні верстви польського селянства [14].

Західноєвропейська та американська історіографія міжвоєнного двадцятиліття вирізняється більш глибокими та об'єктивними (порівняно з працями польських та радянських авторів) аналітичними узагальненнями досвіду діяльності польських політичних партій та організацій. Означена проблема знайшла відображення у синтезах історії Польщі французьких вчених Б. Міркіне-Гуцевіча та А. Тібала [15], а також американського історика Р. Бьоля [16]. Позицію націонал-демократів на чолі з Р. Дмовським щодо польсько-німецьких територіальних суперечок висвітлив німецький історик М. Лауберт [17]. Своєрідний старт дослідженням суспільно-політичного життя єврейської громади міжвоєнної Польщі дав С. Сегал [18]. Біографічні студії були

репрезентовані монографіями про Ю. Пілсудського, І. Падеревського авторства польських емігрантів Р. Ландау [19] та А. Мульштейна [20], а також британця В. Реддевея [21], які містили чимало фактичного матеріалу з історії взаємовідносин між пілсудчиками та соціалістами.

Окремо варто виділити доробок французького славіста Г. Граппіна. У його синтетичній «Історії Польщі», нажаль, не знайшлося місце бодай стислому нарису суспільно-політичного життя протягом перших років незалежності Польщі. Однак, вчений перерахував уряди, що змінювали один-одного протягом 1918-1922 рр., окресливши специфіку політичного курсу кожного з них. З усіх політичних угруповань Другої Речі Посполитої автор приділив чільну увагу лише пілсудчикам, з огляду на їх вирішальну роль у справі відновлення Польської держави [22]. Окремі сюжети стосовно позиції політичних сил щодо територіального розмежування Польщі з Чехословаччиною та УНР викладено Г. Граппіном в двох розлогіх нарисах [23].

Таким чином, міжвоєнна історіографія проблем функціонування партійної системи Другої Речі Посполитої характеризується значним ступенем заідеологізованості, шаблонністю, схематизмом та подекуди навіть примітивізацією (праці радянських авторів). У розвитку польської міжвоєнної історіографії проблеми певним рубежем став 1926 р. Якщо до травневого перевороту історики більш-менш об'єктивно оцінювали діяльність політичних партій, то після травня 1926 р. зусилля істориків спрямовувалися перш за все на викриття та засудження системи парламентської демократії 1919-1926 рр. та ідеалізацією «пілсудчиків». Західноєвропейська та американська історична наука розглядала проблеми становлення та розвитку політичних партій Другої Речі Посполитої переважно в рамках узагальнюючих, синтетичних праць з історії Польщі.

У перспективі вважаємо доцільним проведення порівняльного аналізу джерельної бази, що була використана істориками міжвоєнного двадцятиліття, а також більш глибоке опрацювання науково-публіцистичних праць з означеної проблеми з метою виокремлення механізмів створення стійких історіографічних штампів та міфів у дослідженні проблем суспільно-політичного життя Польської республіки

Список використаної літератури

1. Kutrzeba S. Polska odrodzona. 1914–1921 / S. Kutrzeba. – Kraków, 1921. – 230 s.
2. Próchnik A. (Swoboda H.) Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933). Zarys dziejów politycznych / A. Próchnik (H. Swoboda). – Warszawa, 1933. – 159 s.
3. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich / K. Srokowski. – Kraków: Gerber i Wolff, 1924. – 56 s.
4. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny. – Т. I – 1914-1918/ М. Bobrzyński. – Kraków, 1920. – 240 s.; Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny. – Т. II – 1918-1923 / М. Bobrzyński. – Kraków, 1925. – 300 s.
5. Bełcikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1925. – 1086 s.; Bełcikowska A. Stronictwa polityczne w Polsce / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1926. – 35 s.; Bełcikowski J. Stronictwa, Partje, Unja, Federacje, Kluby polityczne na ziemiach polskich i ich programy w r. 1921 / J. Bełcikowski. – Warszawa – Lwów, 1921. – 32 s.; Bełcikowski J. Charakterystyki i programy stronictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej / J. Bełcikowski. – Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. – 128 s.; Selimowski T. Polskie legalne stronictwa polityczne: Zarys popularny / T. Selimowski. – Warszawa, 1930. – 95 s.; Selimowski T. Polskie legalne stronictwa polityczne / T. Selimowski. – Wyd. 2. – Warszawa, 1934. – 115 s.
6. Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1927 / pod red. H. Mościckiego i W. Dzwonkowskiego. – Warszawa, 1928. – 454 s.

7. Malicki K. Marszałek Piłsudski a sejm. Historia rozwoju parlamentu polskiego 1919–1936 / K. Malicki. – Warszawa, 1937. – 546 s.; Komarnicki W. Ustrój państwowy Polski / W. Komarnicki. – Wilno, 1934. – 443 s.; Komarnicki W. Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system / W. Komarnicki. – Wilno, 1937. – 327 s.

8. Konopczyński W. Sejm 1922–1927 bez obsłonek / W. Konopczyński. – Kraków, 1928. – 68 s.; Konopczyński W. Historia polityczna Polski 1914–1939 / W. Konopczyński. – Warszawa, 1995. – 235 s.

9. Ленин В. И. Доклад на I Всероссийском съезде трудовых казаков 1 марта 1920 г. / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 40 : (Декабрь 1919 – апрель 1920) / В. И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1974. – С. 181.

10. Польша // Малая советская энциклопедия. – М., 1931. – Т. 6. – С. 719–720.

11. Польша // Малая советская энциклопедия. – М., 1939. – Т. 8. – С. 465.

12. Кон Ф. Кризис буржуазной Польши / Ф. Кон. – М. : Красная Новь, 1923. – 69 с.; Кон Ф. Современная Польша / Ф. Кон. – М. : Красная Новь, 1924. – 115 с.; Кон Ф. Польша наших дней / Ф. Кон. – М.–Л. : Госиздат, 1926. – 109 с.; Красный Ю. Польский фашизм / Ю. Красный. – М. : Красный пролетарий, 1924. – 52 с.; Братин С. Сучасна Польща / С. Братин. – Б. м. : Червоний шлях, 1925. – 90 с.; Степанович Л. Переворот в Польше / Л. Степанович. – М., 1926; Малицкий А. Государственный строй Польши / А. Малицкий. – М., 1930. – 147 с.; Романский А. Очерки современной Польши / А. Романский. – М. : Прометей, 1926. – 256 с; Вольский А. Польша / А. Вольский. – М. : Изд-во ЦК МОПР СРСР, 1929. – 32 с.; Левенецький М. Польща: Економічний та політичний нарис / М. Левенецький. – Харків : Радянська школа, 1932. – 108 с.; Явленский Е. Г. Жизнь и борьба рабочих Польши / Е. Г. Явленский. – М. : Профиздат, 1934. – 105 с.

13. Красный Ю. Указ. раб. – С. 5–10, 22.

14. Врублевский А. Польша / А. Врублевский. – М. : Соцэкиз, 1936. – С. 179–183.

15. Mirkin-Guetzevitch V. La Pologne / V. Mirkin-Guetzevitch, A. Tibal. – Paris : Delagrave, 1930. – XI, 130 p.

16. Buell R. L. Poland / R. L. Buell. – New York : Knopf, 1939. – 358 p.

17. Laubert M. Die preussische Polenpolitik von 1772–1914 / M. Laubert. – Preussische verlagsanstalt g.m.b.h., 1920 – 204 p. ; Laubert M. Roman Dmowski / M. Laubert // Berliner Monatshefte. – 1939. – XVII, 1. – P. 366–454.

18. Segal S. The New Poland and the Jews / S. Segal. – New York : Furman, 1938.

19. Landau R. Piłsudski : Hero of Poland / R. Landau. – London : Jarrolds, 1930; Landau R. Ignacy Paderewski, Musician and Statesman / R. Landau. – London, 1934. – 292 p.

20. Muhlstein A. Le Maréchal Piłsudski 1867–1919/ A. Muhlstein. – Paris : Plon, 1939. – 343 p.

21. Reddaway W. F. Marshal Piłsudski / W. F. Reddaway. – London : G. Routledge & Sons, 1939. – XIV, 334 p.

22. Grappin H. Histoire de la Pologne des origines à 1922 / H. Grappin. – Paris : Larousse, s. d. [1923]. – P. 437–440.

23. Grappin H. Polonais et Tchèques. La question de la Silésie de Teschen / H. Grappin. – Paris : Imprimerie M. Flinikowski, 1919. – 67 p. ; Grappin H. Polonais et Ruthènes la question de Galicie / H. Grappin. – Paris : Imprimerie de Vaugirard, 1919. – 72 p.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2014 р.

E. Gorb

**PARTY SYSTEM OF THE POLISH REPUBLIC IN THE PERIOD OF
PARLIAMENTARY DEMOCRACY (PROBLEM IN THE INTERWAR
HISTORIOGRAPHY)**

The researches made by the historians in the course of the twenties – the thirties of the XX century referred to the problems of the social and political life in the Polish Republic during the period of «parliamentary democracy» are being analyzed critically in the article. The historiographical analysis of the fundamental researches carried out by the Polish, German, French, British and American as well as Soviet scientists was made by the author. The researches carried out by the little-known scientists such as B. Mirkin-Guzevich, A. Tibal, R. Böll, G. Gruppın were introduced for scientific use into the national historical science.

The Polish historians were aimed to legitimize the restoration of the Polish state and to demonstrate a strong tradition of the social and political life within the Polish lands. 1926 was an important milestone in the research of the functioning of the party system in Polish Republic in the Polish historiography. After the May Coup d'État a number of the Polish historians tried to justify and idealize the activities held by Marshal Józef Piłsudski and his followers.

The Soviet scientists described the whole political party system in the Second Polish Republic as something «reactionary and class-specific». The result of such an interpretation of the socio-political situation in interwar Poland carried out by the Soviet historians was the accumulation of a huge number of historiographical myths and stamps. They are still being used by the modern Russian historians.

The Western European historians sought to critically summarize the experience of the Polish researchers in order to work out an unbiased estimate of the Polish society during the interwar period. The great attention of the Western researchers was paid to the personality of Józef Piłsudski himself, the so-called «Piłsudchiks» and the activities held by the Polish Socialist Party.

During the twenties – the thirties of the XX century the scientific approaches to the functioning of the party system in the Second Polish Republic were founded in the world history. But the historiography of the problem during this period can be characterized as extremely politicized and mythologicalized.

Keywords: *interwar historiography, historiographical myth, Second Polish Republic, political parties.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н, проф.*

УДК 903.23 (477.7)"6377"(045)

В.О. Забавин

**КЕРАМИЧЕСКАЯ ПОСУДА В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ
ПЛЕМЕН СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ**

В статье проанализирован керамический корпус срубной культуры Северного Приазовья. Рассматриваются некоторые особенности обрядово-инвентарного комплекса и вопросы культурно-хронологической периодизации погребальных памятников. Основным источником для изучения культуры, быта и хозяйства племен эпохи бронзы являются материальные останки, получаемые в ходе археологических

исследований бытовых и погребальных памятников. Корпус артефактов включает керамическую посуду, изделия из камня, кости, кремня, дерева и цветных металлов. Глиняная посуда в рамках конкретных культурно-исторических образований отличается определенным консерватизмом и выступает в качестве наиболее выразительного их внешнего признака. Изучение форм и орнаментации значительного числа срубных сосудов позволяет выявить типологические ряды, особенности и определенные закономерности изготовления погребальной посуды. Факт преобладания растительной напугтственной пищи в срубных погребениях позволяет предположить, что земледелие играло заметную роль в экономическом балансе носителей срубной культуры. Косвенно об этом также может свидетельствовать нахождение в одном из приазовских женских погребений семян. Некоторые зоны местоположения керамических сосудов относительно тела умершего можно признать для погребальной практики носителей срубной культуры Северного Приазовья «неординарными». Также следует рассматривать нахождение керамики в этих позициях в качестве признака, косвенно указывающего на принадлежность комплекса к более ранним хронологическим горизонтам. В целом, керамическая посуда претерпевала определенные качественные изменения в пространстве и во времени, проявившиеся в форме и пропорциях сосудов, составе теста, обработке поверхности и орнаментации. Орнаментальные композиции, встречающиеся на керамических сосудах из погребений срубной культуры, демонстрируют необычайную вариативность, хотя их разнообразие и достигается путем комбинирования небольшого числа относительно простых знаков.

Ключевые слова: Северное Приазовье, срубная культура, эпоха поздней бронзы, погребение, керамическая посуда.

Основным источником для изучения культуры, быта и хозяйства племен срубной культуры Северного Приазовья являются материальные останки, получаемые в ходе археологических исследований бытовых и погребальных памятников. Корпус артефактов включает керамическую посуду, изделия из камня, кости, кремня, дерева и цветных металлов. При этом, рассматривая материальную культуру по данным могильников, следует учитывать особенности формирования материального комплекса погребальных памятников, значительно отличающегося от поселенческого.

Глиняная посуда в рамках конкретных культурно-исторических образований отличается определенным консерватизмом и выступает в качестве наиболее выразительного их внешнего признака. Изучение форм и орнаментации значительного числа срубных сосудов позволяет выявить типологические ряды, особенности и определенные закономерности изготовления погребальной посуды. В последние десятилетия XX – начале XXI ст. одновременно с масштабными полевыми исследованиями проводилась большая работа по первичному учету, систематизации и классификации керамических комплексов из раскопок поселенческих и погребальных памятников срубной культуры, в том числе с применением статистико-комбинаторных методов [2; 4; 5; 18; 28; 29; 30; 41 и др.].

В основе любой археологической классификации и типологии керамических изделий лежит их морфологический анализ. До настоящего времени не существует общепризнанной методики такого анализа, многие исследователи пользуются своими субъективными критериями, причем основа для их выделения может не совпадать, даже если коллекция изучается одним исследователем. Отмечается, что подобная картина наблюдается уже в начале морфологического анализа – при изучении формы отдельного сосуда [11]. Всё это значительно затрудняет сравнение опубликованных

коллекций. Таким образом, для получения целостного представления об имеющемся керамическом комплексе срубной культуры Северного Приазовья потребуются, по сути, провести заново всю работу по классификации и типологии форм посуды на основе какой-либо единой методики, что является предметом дальнейшей работы и не входит в рамки настоящего исследования.

Основной классификационной единицей является тип, основывающийся на особенностях профилировки, при сохранении основных морфологических показателей формы. Некоторые авторы предлагают возможные множественные подтипы и варианты в предлагаемых классификационных схемах не рассматривать, так как при современном состоянии источниковой базы они не имеют выраженной хронологической или локально-территориальной нагрузки. В то же время, обобщенный подход, в рамках группы и типа, позволяет наметить общие направления развития керамического комплекса и проводить более широкие пространственные сопоставления [2, с. 90].

Керамический комплекс срубной культуры Северного Приазовья формируют несколько типов сосудов, объединяемых в группы по морфологическим показателям или функциональным признакам. Ранее уже отмечалось исследователями, что ни одна из множества существующих типологий керамики не может быть признана универсальной, что заставляет воздержаться от их применения и использовать упрощенную, но общепринятую схему [23, с. 127]. Такой общепринятой схемой может быть традиционное для срубной культуры, а также для близких или генетически связанных с нею культур выделение т.н. «керамической триады» – банок, остросеберных и круглобоких сосудов, с последующим выявлением процентного соотношения [11, с. 29]. При этом нужно учитывать, что этими тремя ведущими типами невозможно охарактеризовать все разнообразие керамики, поскольку между всеми указанными типами наблюдаются многочисленные переходные формы [23, с. 127; 53, с. 16].

В связи с различной степенью документированности привлекаемых в работе источников нами использовано более 1130 керамических сосудов с определяемой или реконструируемой формой различной степени сохранности, происходящих из курганных и грунтовых могильников Северного Приазовья (из них 84 из курганных насыпей). Из 1135 сосудов с определяемой формой 553 (48,8%) отнесены к баночным, 349 (30,7%) – к остросеберным и 233 (20,5%) – к горшковидным формам.

Керамическая посуда претерпевала определенные качественные изменения в пространстве и во времени, проявившиеся в форме и пропорциях сосудов, составе теста, обработке поверхности и орнаментации. Так, для наиболее ранних, покровских, захоронений Подонцовья отмечалось довольно своеобразное соотношение типов сосудов: банки – 46%, горшки – 41%, остросеберные формы – 13%. При традиционно высоком проценте банок обращает на себя внимание значительное количество горшечных форм и относительно редкая встречаемость остросеберной посуды. На развитом и позднем этапе срубной культуры Подонцовья отмечается соотношение керамических форм в погребениях в целом близкое общестатистическому, хотя наблюдаются и некоторые особенности, в частности, значительная доля остросеберных форм (31%) для развитого этапа [23, с. 128]. В приазовских погребениях по сравнению с Кряжем относительно редки сосуды остросеберных форм (около 15%), которые в погребальных комплексах более восточных и северо-восточных регионов встречаются значительно чаще. Например, на Северском Донце этот показатель составил 26%, а в Нижнем Подонье – 22% [24, с. 11; 55, с. 152, 157]. На это обстоятельство ранее уже обращалось внимание исследователей [27, с. 100].

Основная часть керамического комплекса I хронологического горизонта курганных могильников Северо-Восточного Приазовья включает уже сформированные типы острореберной, горшковидной и баночной посуды. Однако, кроме них выделяется серия сосудов, имеющих в форме, орнаменте и технологии изготовления некоторые архаические черты, как правило, единичные, восходящие к покровским традициям. Среди них можно назвать колоколовидность формы, наличие внутреннего ребра уступа на венчике, проглаженные желобки на шейке, орнаментация среза или внутренней поверхности венчика, характерные расчесы поверхности, некоторые композиции декора. В способах нанесения орнамента преобладают зубчатый штамп, перевитый и простой шнур [26, с. 14].

Анализ формы керамических сосудов из «престижных» могил Подонья показывает, что такая массовая форма, как «подколоколовидная» с резко отогнутым венчиком, образующим ребро на внутренней поверхности, очень близка формам сосудов из покровских памятников Нижнего Поволжья [40, с. 166]. Для керамического комплекса этого горизонта характерны сосуды удлиненных пропорций с высоко поднятыми плечиками [54, с. 63], а также отсутствие закраин у дна [23, с. 128]. К архаическим особенностям, восходящим к покровским традициям, также следует отнести частую орнаментацию сосудов баночных форм (кресты, ромбы, вдавления полый палочки, желобки, наклонные линии и т.д.), а также обработку поверхности крупнозубчатым штампом [41, с. 276].

В керамическом комплексе II хронологического горизонта курганных могильников Северо-Восточного Приазовья наблюдаются некоторые изменения по сравнению с предшествующим периодом. Покровские элементы уже не прослеживаются. Появляется значительное количество неорнаментированных острореберных сосудов и близких им форм. В их декоре широкое распространение получают такие мотивы, как меандр, треугольный паркет, сложные горизонтальные композиции и т.д. Зубчатый штамп и перевернутый шнур в технике декора почти исчезают. Изредка встречается паркетная обработка поверхности мелкозубчатым штампом. Именно в это время появляется, но пока не получает широкого распространения орнаментация посуды валиком под краем венчика. Для части баночной посуды характерны профилированные формы со слабо выделенной шейкой и отогнутым венчиком [26, с. 15]. Именно наличие овальных в разрезе валиков признается чертой, характерной для этого периода, отличающей его от предыдущего [54, с. 65].

Керамическая серия III хронологического горизонта развивается в направлении постепенного огрубления, исчезновения и переработки классических срубных форм, упрощения орнаментации и появления некоторых новаций. Острореберные типы почти исчезают, а оставшиеся характеризуются сглаженностью ребра, отсутствием или бедностью декора. Классические банки уступают место различным слабопрофилированным типам. Встречаются горшковидные круглобокие формы. Обработка поверхности мелкозубчатым штампом исчезает. Довольно часто встречается псевдолощение внешней поверхности посуды. В качестве поздней орнаментации керамики выделяются композиции из треугольников вершинами вниз, треугольников без основания, простых одинарных зигзагов, горизонтальной «лесенки», различных вдавлений по плечу и краю венчика. Отмечается увеличение доли валиковой орнаментации, несмотря на общую ее малочисленность по сравнению, например, со Степным Поднепровьем и Предстепьем [26, с. 17].

Картографирование комплексов срубной культуры Северного Приазовья (рис. 1), содержащих керамические формы с валиковой орнаментацией, позволило нам наглядно

(учитывая неравномерность насыщенности изучаемого региона исследованными памятниками) подтвердить намеченную ранее тенденцию увеличения удельного веса валяковой керамики в срубных могильниках при движении в юго-западном и западном направлениях [23, с. 132], что может свидетельствовать об усилении сабастиновского влияния. Это обстоятельство подтверждается следующими данными: на Северском Донце сосуды с валиком составляют 2,8% керамической серии, в Приазовье – 5,5%, в Степном Поднепровье – 10,8% [27, с. 100].

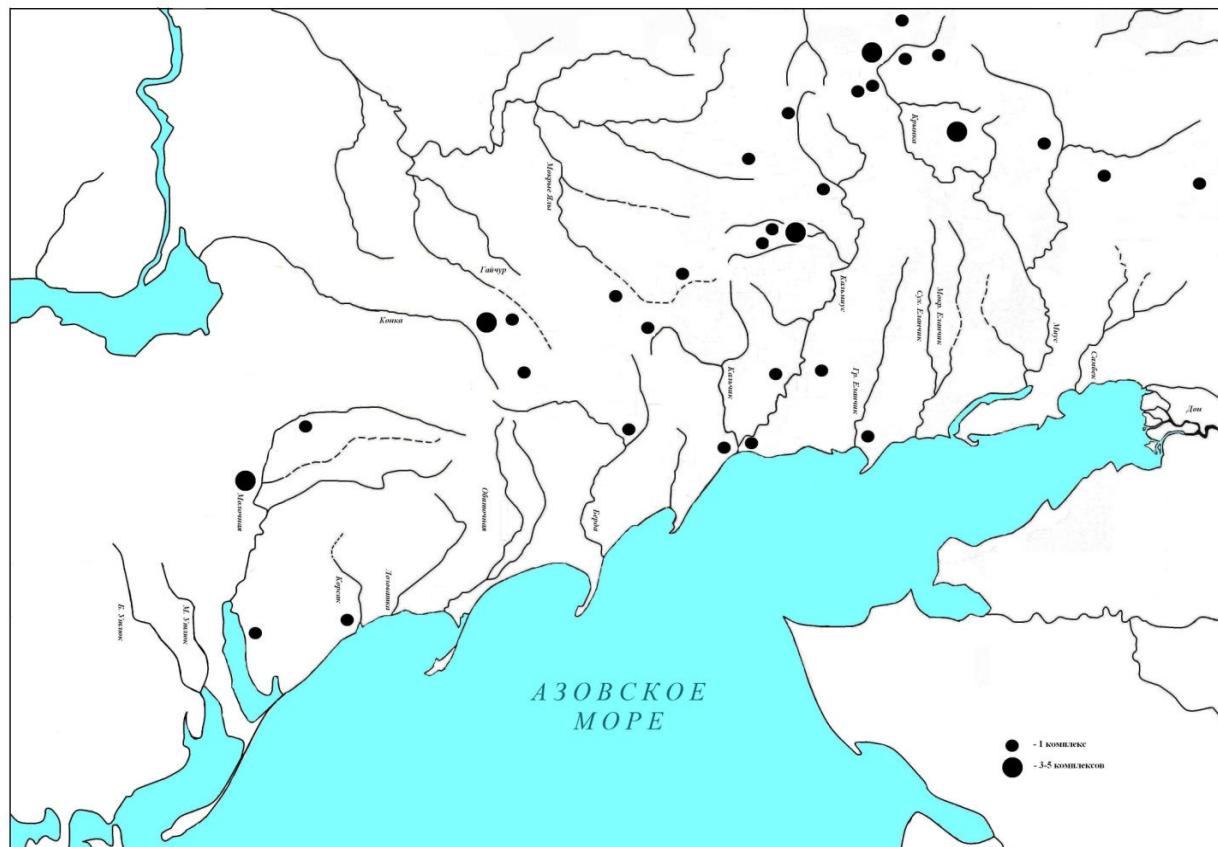

Рис. 1. Карта распространения керамики с валяковым орнаментом.

Отдельного внимания заслуживают орнаментальные композиции, встречающиеся на керамических сосудах из погребений срубной культуры, которые демонстрируют необычайную вариативность, хотя их разнообразие и достигается путем комбинирования небольшого числа относительно простых знаков (зигзага, валика, ряда вдавлений, фриза треугольников, крестов, ромбов и т.д.) [50].

Не одно десятилетие продолжается изучение орнаментации срубной керамики. Данной теме посвящен целый ряд публикаций, в том числе монографического характера. При этом исследователями затрагиваются различные аспекты проблематики. Орнамент рассматривается не только с целью разработки классификации орнаментальных композиций, изучения культурогенеза и культурных связей, а также установления узкой хронологии памятников.

На территории исследуемого региона первые находки сосудов с «пиктограммами» и соляными знаками связаны с именем В.А. Городцова, которым в результате археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 году было обнаружено в погребениях срубной культуры несколько горшков с

«загадочными» значками в виде крестов прямых и косых, упрощенных изображений свастик. В.А. Городцов интерпретировал их как знаки неизвестной письменности и указал, что имеется еще ряд подобных сосудов [12, с. 242-244, рис. 52-57, табл. XIII, 1]. Первой дешифровщицей «загадочного» орнамента стала в 1928 г. Е.Н. Басова, которая отметила местное происхождение сосудов, украшенных вереницей прочерченных ассиметричных знаков, и предложила, что орнамент представлял собой значки-письмена [17, с. 104]. Впоследствии к так называемым «срубным письменам» исследователи обращались неоднократно, пытаясь определить их место в системе культурно-исторических ценностей эпохи раннего металла [8; 44; 45, с. 56-57; 33; 46]. В том числе В.К. Кульбакой было высказано предположение о том, что подобные пиктограммы могут быть основой древнейшей индоарийской письменности. В результате проведенного сравнительного анализа санскритской письменности и знаков, изображенных на одном из срубных сосудов, автор предпринял попытку дешифровки текста и пришел к выводу о том, что надпись выполнена «найдавнішою в світі прасанскритською пісемністю» [22, с. 49-50, рис. 21].

Зачастую орнамент выступает в качестве источника для реконструкции религиозно-мифологических представлений носителей срубной культуры [10, с. 118-120; 16; 19; 34, с. 9, 14-15; 36; 42; 52 и др.]. Изображения на сосудах срубной культуры анализируются и в связи с изучением рациональных знаний древнего населения степи. В частности, внимание исследователей привлекают орнаментальные композиции, которые многими авторами трактуются как календарные [1; 3 и др.]. В том числе орнамент на сосудах рассматривается в качестве средства передачи идеи временного интервала или календаря, которым можно пользоваться в повседневной практике [39; 43]. Некоторые авторы допускают даже вероятность того, что срубный орнамент отображает познания в области астрономии [20].

Еще один аспект, который привлек специальное внимание исследователей, – это связь орнамента сосудов из погребений с социальной позицией умерших, их полом и возрастом [51]. До этого в основном рассматривались такие изображения, которые могут быть трактованы как сюжетные рисунки, пиктограммы, «календари» или «письмена». При этом сосуды с изображением мифологических сюжетов, находящиеся в могилах, рассматривались в качестве критерия выделения жреческих погребений [9, с. 195; 10, с. 120-121; 21, с. 121; 35, с. 26, 28; 48, с. 227 и др.]. В результате детального анализа орнаментальных композиций, выполненных на сосудах из погребений западного ареала срубной общности, В.В. Цимиданову удалось проследить связь некоторых композиций с определенным полом, возрастом, статусом и рангом погребенных [51, с. 128].

Из 1500 привлекаемых для анализа погребений срубной культуры Северного Приазовья 290 (19,3%) не имели никакого сопроводительного инвентаря. Однако из них 57 были разрушены либо были зафиксированы ненадлежащим образом (в основном это касается памятников, исследованных в конце XIX – начале XX вв.), поэтому не имеется оснований уверенно говорить об их безынвентарном характере. Таким образом, количество достоверно безынвентарных погребений уменьшается до 233 (15,5%), что несколько ниже данных, приведенных для Степного Поднепровья (22,3%) [32, с. 118] и намного выше аналогичных показателей для бассейна Северского Донца (5%) [23, с. 118].

Одним из основных критериев культурной атрибуции памятников эпохи бронзы является керамическая посуда – наиболее массовый материал в инвентаре погребений срубной культуры. В Северном Приазовье керамика была встречена в 1194 погребениях (82,7% всех неразрушенных могил). По одному сосуду содержали 1055

погребений (88,4%), по два – 126 (10,6%), по три – 9 (0,75%), по чотири – 4 (0,25%). При этом из 126 погребений с двумя сосудами 10 были парными, что соответственно уменьшает до 9,7% число могил с двумя сосудами на каждого умершего. В одном случае (Розовка 1/1-2) можно говорить о пяти сосудах, которые приходились на одного умершего. Здесь, помимо трех сосудов, содержащихся в погребении 1, было зафиксировано еще два в ритуальной яме, сопровождающей это захоронение. Одновременность их совершения подтверждается находкой фрагментов одного сосуда в обоих погребениях [38, с. 126].

В размещении керамических сосудов по отношению к могиле, а также в самой могиле по отношению к останкам умершего отмечается определенная вариабельность. Так, в 23 случаях (1,9%) было зафиксировано помещение сосудов на перекрытие могилы. В двух случаях на перекрытии находилось по два сосуда. Примечательно, что в 15 случаях сосуды имелись как на перекрытии, так и в самой могиле. В восьми случаях отмечено нахождение керамики исключительно на перекрытии безынвентарного погребения. Кроме нахождения сосудов в сопроводительных ритуальных ямах и на могильном перекрытии также можно говорить о размещении керамики на древнем горизонте в непосредственной близости с захоронением. Однако говорить здесь о каких-то цифрах не представляется возможным, так как далеко не всегда найденные в насыпи сосуды могут быть соотнесены с каким-либо определенным погребением.

Различным было местоположение сосудов и внутри самой могилы. Исследователями выделяется четыре основные зоны размещения керамики: «в головах», перед погребенным, за ним, а также «в ногах». При этом в каждой зоне выделяется несколько позиций, которые, в свою очередь, имеют несколько вариантов. Так, например, в положении сосуда «перед погребенным» выделяется пять основных позиций, три из которых имеют свои варианты [37, с. 163]. Нами, вслед за Р.А. Литвиненко, было выделено пять основных зон местоположения керамических сосудов относительно тела умершего: 1) перед головой (лицом) и грудью; 2) у живота; 3) перед ногами ниже колен; 4) за головой и спиной до таза; 5) за тазом и ногами (рис. 2).

В комплексах, содержащих один сосуд внутри могильного сооружения (774 погребения с возможностью зонирования), в 650 случаях (84%) он размещался в I зоне, в 20 (2,6%) – во II зоне, в 23 (2,9%) – в III зоне, в 75 (10,1%) – в IV зоне и в 6 случаях (0,8%) – в V зоне. Наиболее характерной для размещения керамики в приазовских срубных погребениях оказалась I зона – перед грудью и лицом. Кроме того, в подавляющем большинстве случаев кремаций сосуд тяготел к юго-восточному углу могильного сооружения, то есть, учитывая преобладающую восточную ориентировку и левобочное положение умерших, также располагался в зоне I.

В комплексах, содержащих два сосуда (72 погребения с возможностью зонирования), керамика могла располагаться в одной зоне вместе (64% случаев) либо раздельно (36% случаев). Здесь следует заметить, что Ю.Б. Полидовичем при проведении аналогичных подсчетов для комплексов, происходящих с территории Юго-Восточной Украины, была прослежена противоположная тенденция (соответственно 40% и 60%) [37, с. 165]. В погребениях, где сосуды располагались вместе, в подавляющем большинстве случаев (89%) они находились в зоне I – около головы или перед грудью. В четырех случаях сосуды совместно располагались в зоне IV (за головой) и один раз – в зоне III (у колен). Если же сосуды располагались раздельно (26 случаев), то чаще всего они находились перед покойником – в зонах I и III (9 случаев) либо I и II (2 случая). В 10 комплексах сосуды находились с противоположных сторон «в головах» (зоны I и IV), в 3 комплексах – перед лицом и за ногами (зоны I и V), по

одному разу – за спиной (зоны V и IV) и у затылка и у колен (зоны III и V). В комплексах, содержащих три или четыре сосуда, керамика могла размещаться в различных позициях и сочетаниях, но всегда один или два сосуда находились перед лицом погребенного.

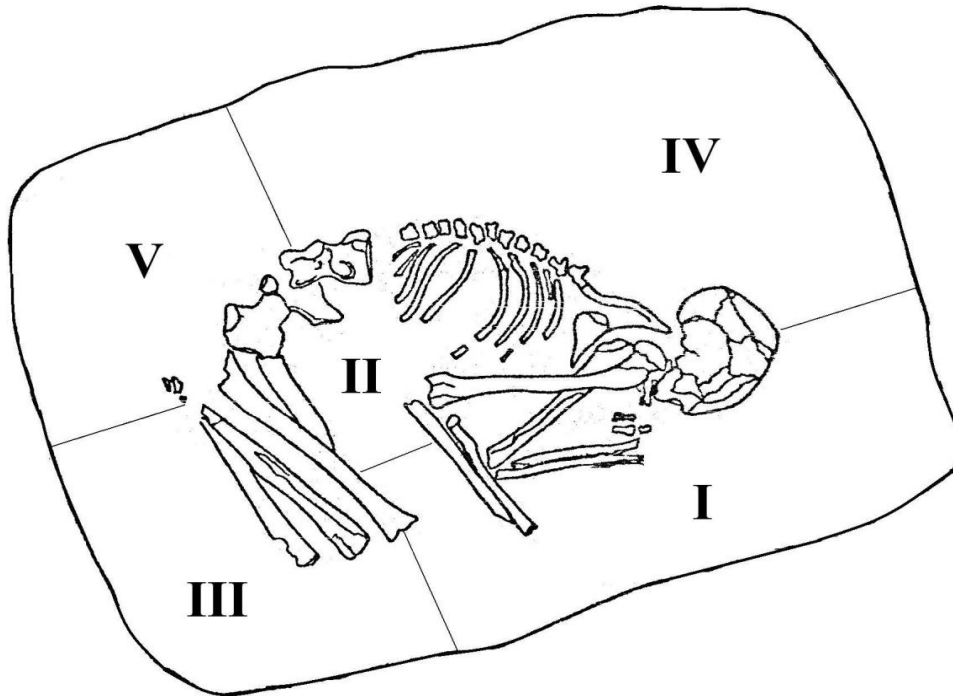

Рис. 2. Схема зонирования погребения при определении тенденций в размещении керамики.

Закономерности в тяготении того либо иного типа сосудов к определенной зоне практически не прослеживается, так как в каждой из отмеченных зон мог быть установлен сосуд любого типа (баночный, острореберный или горшковидный). Можно предположить, что в погребении сосуд устанавливался с учетом привязки к той или иной части тела погребенного. По-видимому, наиболее значимой в этом отношении являлась верхняя часть тела (голова, лицо, руки и грудь) [37, с. 165]. Таким образом, выделяется как минимум два аспекта, связанные с ролью керамических сосудов в погребальном ритуале срубной общности. Первый – использование их в качестве вместилища ритуальной пищи (ритуальных составов/веществ). Второй – «привязанность» сосуда к определенным частям тела погребенного либо к определенным местам в погребальной конструкции и его пространственная ориентация [37, с. 171].

Ранее уже отмечалось, что в курганах Северного Приазовья в отличие от региона Северского Донца комплексы с покровскими пережитками стратиграфически не выделяются в отдельный горизонт, что может свидетельствовать о сравнительно позднем появлении срубной культуры в Приазовье [26, с. 14]. Несмотря на это обстоятельство, следует обратить внимание на отмеченные исследователями определенные отличия в размещении сосудов в покровских погребениях [31, с. 157; 23, с. 119-120]. Решающую роль при выделении комплексов покровского типа на

Северском Донце сыграла керамика. Размещение сосудов в могилах этой культурной группы отличается от классических срубных погребений. В покровских захоронениях сосуды, главным образом горшки и банки, часто стояли за головой, спиной, у живота и у ног умершего [25, с. 73].

Одной из целей, которую преследует совершение погребального обряда, является обеспечение переправы умершего в царство мертвых. В последние годы исследователи проявляют все больший интерес к проблеме реконструкции заупокойной пищи в погребениях, в том числе находившейся в глиняных сосудах в курганных захоронениях различных археологических эпох. В этой связи будет интересным привести некоторые данные, полученные с применением комплексного подхода в изучении придонного грунта из сосудов, происходящих из захоронений срубной культуры.

С использованием фитолитного анализа, химико-аналитических и микробиологических методов, применяемых в исследовании почв, была проведена реконструкция состава погребальной пищи в глиняных сосудах из курганных захоронений степной зоны юга России. Она базируется на определении содержания подвижных соединений фосфора и трофической структуры микробных сообществ в придонном грунте из сосудов и контрольных образцах [6; 7; 14; 15 и др.].

Согласно данному алгоритму исследований авторами была проведена реконструкция содержимого сосудов из 29 захоронений носителей срубной культуры волго-донских степей (могильник Неткачево-1 в Волгоградской области). В общей сложности был выполнен фосфатный и фитолитный анализ грунтов из 47 сосудов. Установлено, что в 16 сосудах находилась вода, в 10 – растительный продукт, в 18 – мясомолочный продукт. В результате проведенного сравнительного анализа расположения сосудов с ритуальной пищей относительно тела погребенного были выявлены некоторые половозрастные закономерности встречаемости различных продуктов. Выявлено, что в детских погребениях с двумя сосудами в половине случаев в обеих емкостях находилась вода, а в половине случаев – в одном сосуде был мясомолочный продукт, в другом – каша. Прослеживается довольно тесная корреляция типа сосудов с их исходным содержимым. Так, в частности, растительный продукт (каша) помещался всегда в маленькие неорнаментированные горшочки и встречался только перед руками погребенного. Мясомолочный продукт в большинстве случаев находился в крупных, хорошо орнаментированных банках [7, с. 100].

Изучение нескольких десятков горшков из погребений срубной культуры (XVI-XV вв. до н.э.) позволило выявить связь их содержимого с формой, качеством изготовления и художественным оформлением (рис. 3). Типологически все исследованные сосуды разделяются на три группы. К первой относятся грубо изготовленные горшки сравнительно небольшого размера. По данным фосфатного анализа, в них находился растительный продукт (скорее всего каша). Другая группа представлена более качественно изготовленными горшками правильной формы. Их содержимым являлась вода. И, наконец, к третьей группе относятся наиболее качественные горшки с различной орнаментацией в верхней части тулова. В них находились мясной или молочный продукты [15, с. 153].

Близкие данные были получены и при реконструкции погребальной пищи в глиняных сосудах из курганных захоронений срубной культуры могильника Перекопка в Волгоградской области. Всего изучено 18 сосудов, типологически они представлены горшками (острореберные, с плечиками – 7 шт.) и банками (11 шт.). У головы умерших находилось 10 сосудов, в ногах – два, по одному – у груди и за спиной. Один сосуд располагался на перекрытии могильной ямы, в трех случаях местоположение горшков по отношению к костякам определить не удалось. Согласно полученным

аналитическим данным, в 11 сосудах была вода (61%), в 5 – мясной бульон (28%) и в 2 – каша (11%). Подтвердилась выявленная ранее закономерность о доминировании воды в сосудах из курганных захоронений срубной культуры. Для воды тип сосуда, вероятно, не был определяющим, поскольку она обнаружена как в горшках (45% случаев), так и в банках (55%). Бульон же в 80% случаев находился в банках. Растительная пища была в горшке и в банке. Интересно отметить, что в захоронении с кремацией в обоих горшках находилась вода. В другом погребении у головы умершего был горшок с водой, а в ногах – банка с мясным бульоном. У головы умерших находилось 10 сосудов, причем 5 из них (50%) были с водой, 3 – с бульоном (30%) и 2 – с кашей (20%) [15, с. 152].

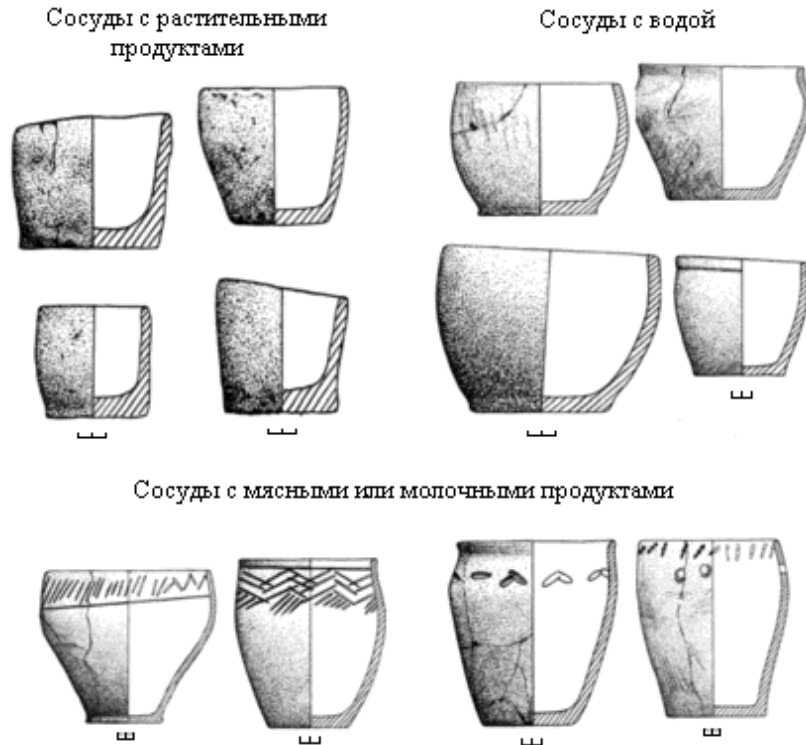

Рис. 3. Встречаемость погребальной пищи в различных типах глиняных сосудов. Курганный могильник Неткачево (по В.А. Демкину).

Химический анализ содержимого посуды из срубных захоронений Нижнего Поволжья показал, что около 70% проанализированных сосудов содержали «кашу» [14, с. 47-48]. Если растительная пища и напитки, судя по присутствию глиняных сосудов, встречаются в срубных захоронениях довольно часто, то мясной пищей дело обстоит несколько иначе. Мясная пища, фиксируемая по присутствию в комплексах костей животных, также широко использовалась в погребальной практике носителей срубной культуры Северного Приазовья. По нашим данным, в 7% приазовских погребений присутствовали кости животных, которые можно трактовать как остатки напутственной пищи, что в целом соответствует аналогичным показателям, полученным В.В. Цимидановым для различных регионов Украины [47, с. 201, табл. 1]. В ряде случаев кости животных тяготели к погребальной посуде, но остатки мясной пищи непосредственно в сосуде были зафиксированы лишь в трех случаях (в том числе один раз кости мелкого животного находились непосредственно на фрагменте керамики). Еще в двух случаях кости располагались непосредственно на деревянном блюде или в сосуде. Поскольку ни кости животных в целом, ни остатки какой-либо

части туши не соотносятся жестко с конкретными социальными группами, поэтому правомерно считать наличие костей животных в могиле знаком повышенного ранга [49, с. 49-50].

Таким образом, факт преобладания растительной напутственной пищи в срубных погребениях позволяет предположить, что земледелие играло заметную роль в экономическом балансе носителей срубной культуры. Косвенно об этом также может свидетельствовать нахождение в одном из приазовских женских погребений семян [13].

Выделенные зоны местоположения керамических сосудов относительно тела умершего II-V можно признать для погребальной практики носителей срубной культуры Северного Приазовья «неординарными». Также следует рассматривать нахождение керамики в этих позициях в качестве признака, косвенно указывающего на принадлежность комплекса к более ранним хронологическим горизонтам.

В целом, керамическая посуда претерпевала определенные качественные изменения в пространстве и во времени, проявившиеся в форме и пропорциях сосудов, составе теста, обработке поверхности и орнаментации. Орнаментальные композиции, встречающиеся на керамических сосудах из погребений срубной культуры, демонстрируют необычайную вариативность, хотя их разнообразие и достигается путем комбинирования небольшого числа относительно простых знаков (зигзага, валика, ряда вдавлений, фриза треугольников, крестов, ромбов и т.д.).

Список использованной литературы

1. Андриенко В. П. О семантике орнамента сосуда из Владимировки / В. П. Андриенко // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы : тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 70.
2. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С. И. Берестнев. – Харьков : ПФ Амет, 2001. – 264 с.
3. Беседин В. И. Числа в орнаментации керамики срубной культуры / В. И. Беседин, И. Е. Сафонов // Российская археология. – 1996. – № 2. – С. 22-23.
4. Бобринский А. А. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок / А. А. Бобринский // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев : Изд-во Куйбышевского гос. ун-та, 1986. – С. 137-157.
5. Бобринский А. А. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды / А. А. Бобринский // Проблемы изучения археологической керамики. – Куйбышев : Изд-во Куйбышевского гос. ун-та, 1988. – С. 5-21.
6. Борисов А. В. Реконструкция содержимого глиняных сосудов из курганных погребений срубной культуры / А. В. Борисов, В. А. Демкин // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 356-358.
7. Борисов А. В. Реконструкция пищи в керамических сосудах из курганных погребений / А. В. Борисов, В. А. Демкин, А. А. Бобров // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 99-101.
8. Буров Г. М. Система знаков на керамике срубной историко-культурной общности: опыт интерпретации / Г. М. Буров // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1997. – Т. VI. – С. 48-64.
9. Галкин Л. Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья / Л. Л. Галкин // Советская археология. – 1977. – № 3. – С. 189-196.
10. Горбов В. Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен / В. Н. Горбов, А. Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 1993. – № 2. – С. 115-131.

11. Горбов В. Н. О наименовании частей сосудов позднего бронзового века / В. Н. Горбов // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. – Киев - Воронеж, 2001. – С. 29-32.
12. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903г. / В. А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 211-285.
13. Граков Б. Н. Отчет Скифской степной экспедиции ИИМК об археологических раскопках и разведках 1951 г. – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. – Ф.е. – № 1951/19.
14. Демкин В. А. Некоторые аспекты палеопочвенного изучения памятников археологии / В. А. Демкин, А. В. Лукашев, И. С. Ковалевская // Российская археология. – 1992. – № 4. – С. 43-49.
15. Демкин В. А. Реконструкция погребальной пицци в глиняных сосудах из курганных захоронений с использованием фосфатного и микробиологических методов / В. А. Демкин, Т. С. Демкина, С. Н. Удальцов // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2014. – № 2. – С. 148-159.
16. Захарова Е. Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е. Ю. Захарова. – Воронеж : Центрально-Черноземное книжное издательство, 2000. – 163 с.
17. Ильюков Л. С. Курганы Миусского полуострова / Л. С. Ильюков, Л. М. Казакова. – Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1988. – 168 с.
18. Кочерженко О. В. Опыт использования кластерного анализа при классификации форм керамики срубных погребений Нижневолжского правобережья (пограничье степи и лесостепи) / О. В. Кочерженко, Н. М. Малов, В. Н. Слонов // Археологические вести. – Саратов, 1993. – Вып. 1
19. Кочерженко О. В. О семантике орнамента керамики срубной культуры / О. В. Кочерженко, В. Н. Слонов // Российская археология. – 1993. – № 3. – С. 37-42.
20. Кудлай Ю. В. Зоряна піктограма бронзового віку Донбасу / Ю. В. Кудлай // Наше небо. – 1999. – № 2. – С. 24-27.
21. Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных / Е. Е. Кузьмина // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М. : Наука, 1981. – С. 101-125.
22. Кульбака В. Соматичні культи бронзового віку півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998. – 60 с.
23. Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников) : дис. ... канд. ист. наук; спец. 07.00.04 «Археология» / Роман Александрович Литвиненко; Национальная академия наук Украины. Институт археологии. – К., 1994. – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.
24. Литвиненко Р. О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / Роман Олександрович Литвиненко; Інститут археології НАН України. – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук. – К., 1994. – 21 с.
25. Литвиненко Р. А. Памятники покровского типа на Северском Донце / Р. А. Литвиненко // Археологические вести. – СПб., 1995. – № 4. – С. 73-82.
26. Литвиненко Р. А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р. А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.

27. Литвиненко Р. А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил / Р. А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 98-101.
28. Лопатин В. А. Опыт статистического анализа керамики срубных поселений степной левобережной зоны Нижнего Поволжья / В. А. Лопатин // Вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов, 1987. – С. 128-137.
29. Лопатин В. А. Классификация керамики Преображенского поселения / В. А. Лопатин // Археология Восточно-Европейской степи. – Саратов, 1991. – Вып. 2. – С. 42-52.
30. Лопатин В. А. Смеловский могильник: модель локального культурогенеза в степном Заволжье (середина II тыс. до н.э.) / В. А. Лопатин. – Саратов, 2010. – 244 с.
31. Мыськов Е. П. К проблеме периодизации памятников срубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья / Е. П. Мыськов // Советская археология. – 1991. – №4. – С. 145-163.
32. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников) : дис. ... канд. ист. наук / Віталій Васильович Отрощенко. – К., 1981. – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук. – Ф. 12. – Оп. 1. – № 598. – 329 с.
33. Отрощенко В. В. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла / В. В. Отрощенко, А. А. Формозов // Studia Praehistorika. – Sofia, 1988. – Т. 9. – С. 141-178.
34. Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / В. В. Отрощенко // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 5-17.
35. Отрощенко В. В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности / В. В. Отрощенко // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 17-31.
36. Отрощенко В. В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти / В. В. Отрощенко // Археологический альманах. –Донецк : Донбасс, 1998. – № 7. – С. 93-98.
37. Полидович Ю. Б. О размещении керамических сосудов в срубных погребениях / Ю. Б. Полидович // Археологический альманах. –Донецк : Донбасс, 1997. – № 6. – С. 163-172.
38. Самар В. А. Курган Срубного времени из Приазовья / В. А. Самар // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. II. – С. 125-136.
39. Сафонов И. Е. «Священные» числа и восприятие времени в абашевском и срубном мире / И. Е. Сафонов // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи : тез. докл. и матер. конф. – Воронеж, 1996. – С. 63-66.
40. Семенова А. П. Погребальные памятники срубной культуры / А. П. Семенова // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара : Изд-во СНЦ РАН, 2000. – С. 152-209.
41. Семенова А. П. Основные тенденции развития керамики покровского и развитого этапов срубной культуры лесостепного Поволжья (по данным погребальных памятников) / А. П. Семенова // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация : матер. междунар. науч. конф. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара : НТЦ, 2001. – С. 273-279.

42. Сергеева М. С. Об одном типе изображений на срубной керамике / М. С. Сергеева // Древности. – Харьков, 2004. – С. 22-27.
43. Супруненко О. Б. Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі / О. Б. Супруненко // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя) : матер. міжнар. археол. конф. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 88-91.
44. Татаринев С. И. Новые сосуды эпохи бронзы со знаками (Донбасс) / С. И. Татаринев // Советская археология. – 1981. – №4. – С. 250-253.
45. Турчанинов Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы / Г. Ф. Турчанинов. – Л., 1971. – 92 с.
46. Формозов А. А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками / А. А. Формозов // Вестник древней истории. – 1953. – № 1. – С. 193-200.
47. Цимиданов В. В. Мясная пища в погребениях срубной общности как проявление дифференциации культуры (по материалам Украины) / В. В. Цимиданов // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск : Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 198-213.
48. Цимиданов В. В. Астргалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа / В. В. Цимиданов // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 2001. – № 10. – С. 215-248.
49. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.
50. Цимиданов В. В. «Азбука» орнамента срубной культуры / В. В. Цимиданов // Літопис Донбасу. – Донецьк : Донбас, 2004. – № 12. – С. 30-36.
51. Цимиданов В. В. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект / В. В. Цимиданов // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 2010. – № 25. – С. 120-139.
52. Цимиданов В. В. Орнамент с «ресничками» на погребальной керамике срубной культуры / В. В. Цимиданов // Донецький археологічний збірник. – 2011. – № 15. – С. 48-77.
53. Чередниченко Н. Н. История срубных племен Подонья (XV-IX вв. до н.э.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Николай Николаевич Чередниченко. – К., 1973. – 36 с.
54. Чередниченко Н. Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. Думка, 1986. – С. 44-82.
55. Шарафутдинова Э. С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья / Э. С. Шарафутдинова // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев, 1985. – С. 146-183.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2014 р.

V. Zabavin

CERAMIC VESSELS IN A FUNERAL RITE OF TIMBER-GRAVE CULTURE OF NORTHERN AZOV

The article analyzes the ceramic vessels of Timber-Grave culture of Northern Azov (Late Bronze Age). Some peculiarities of ritual-inventory complex and issues of cultural and chronological periodisation of burial monuments are examined. The main source for the study of culture, life and economy of the tribes of the Bronze Age are the material remains, obtained during archaeological investigations of domestic settlements and funerary monuments. Corpus of artifacts include pottery, stone, bone, flint, wood and non-ferrous metals. Ceramic vessels within specific cultural and historical formations are differ conservatism. Pottery stands as the most expressive of their external features. The study of ornamentation and forms of a significant number of vessels of Timber-Grave culture allows

revealing typological series, features and certain patterns of manufacturing funerary ware. The predominance of plant memorial food in the burials suggests that agriculture played a significant role in the economic balance of the tribes of Timber-Grave culture of Northern Azov. Indirectly, being in one of the female burials of Timber-Grave culture of Northern Azov of some seeds can also testify about it. Some positions the location of ceramic vessels relative to the body of the deceased can be considered «extraordinary» for the burial practices of tribes of Timber-Grave culture of Northern Azov. It should also to consider the presence of ceramic vessels in these positions as a feature, indirectly indicating the belonging of the complex to the earlier chronological horizons. In general, ceramic pottery has undergone some qualitative changes in space and time. These changes are manifested in the form and proportions of vessels, consisting of clay, surface treatment and ornamentation. Ornamental compositions, which are found on ceramic vessels from Timber-Grave culture burials, demonstrate the extraordinary variability, although their diversity is achieved by combining a small number of relatively simple characters.

Key words: *the Timber-Grave culture, Late Bronze Age, North Azov sea region, burial, ceramic vessels.*

В.О. Забавін

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ПЛЕМЕН ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

У статті проаналізовано керамічний корпус зрубної культури Північного Приазов'я. Розглядаються деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу і питання культурно-хронологічної періодизації поховальних пам'яток. Основним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства племен епохи бронзи є матеріальні залишки, одержувані в ході археологічних досліджень побутових та поховальних пам'яток. Корпус артефактів включає керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева і кольорових металів. Глиняний посуд в рамках конкретних культурно-історичних утворень відрізняється певним консерватизмом і виступає в якості найбільш виразної їх зовнішньої ознаки. Вивчення форм і орнаменталії значного числа зрубних судин дозволяє виявити типологічні ряди, особливості і певні закономірності виготовлення похоронного посуду. Факт переважання рослинної напутньої їжі в зрубних похованнях дозволяє припустити, що землеробство відіграло помітну роль в економічному балансі носіїв зрубної культури. Побічно про це також може свідчити знаходження в одному з приазовських жіночих поховань насіння. Деякі зони місцезонаження керамічних судин щодо тіла померлого можна визнати для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я «неординарними». Також слід розглядати знаходження кераміки в цих позиціях в якості ознаки, що побічно вказує на приналежність комплексу до більш ранніх хронологічних горизонтів. В цілому, керамічний посуд зазнавав певних якісних змін в просторі і в часі, які проявлялися у формі і пропорціях судин, складі тесту, обробці поверхні і орнаменталії. Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури, демонструють надзвичайну варіативність, хоча їх різноманітність і досягається шляхом комбінування невеликого числа відносно простих знаків.

Ключові слова: *Північне Приазов'я, зрубна культура, доба пізньої бронзи, поховання, керамічний посуд.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Литвиненко Р.О., д.і.н., проф.; Романцов О.В., к.і.н., н.с.*

УДК 94(477.62)“187/188”(045)

В.Б. Молчанов

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ НА ДОНБАСІ

У статті аналізуються особливості переходу від ручної праці до великого машинного виробництва на Донбасі. Доводиться, що промисловий переворот був великим загальнонаціональним явищем. Зростаючий попит на машини та механізми викликав розвиток машинобудування. На Луганському ливарному заводі основними видами продукції стали парові машини, локомотиви, борошномельні млини, лісопилні й сільськогосподарські машини, насоси тощо. З розвитком вуглевидобутку підйом мінерального палива почали здійснювали за допомогою парових машин. У металургії та машинобудуванні завдяки заводу Джона Юза, протягом 70-80-х рр. XIX ст. масштаби виробництва далеко випередили заводи Уралу. У сільському господарстві машинізація праці здійснювалась за рахунок поширення у поміщицьких господарствах парових й кінних молотарок, механічних віялок тощо. Головною особливістю промислового перевороту стало те, що парова техніка почала застосовуватися насамперед у найбільш розвинених галузях.

Ключові слова: Донбас, промисловий переворот, Російська імперія, парова машина, важка індустрія, ручна праця, техніка.

В історії такого потужного індустріального регіону України, як Донбас, важливе місце займає процес масового розгортання великого машинного виробництва. Саме тому запровадження машин у виробництво завжди привертало увагу істориків і не лише їх. Промисловий переворот (або промислова революція) – це процес швидкого поширення і домінування великої машинної індустрії над попередніми формами виробництва, заснованими на ручній праці. У ході промислової революції нові, прогресивні ринкові відносини остаточно знаходять для себе адекватний технічний базис – машинне виробництво. За переконанням Л. Мельник, промисловий переворот – це велике загальнонаціональне явище, в ході якого «революціонізуюча дія великої машинної індустрії» знаходить свій вияв у масовій пауперизації безпосередніх виробників – дрібного селянства й ремісників. Машинне виробництво, руйнуючи всі форми дрібного виробництва, остаточно відриває робітників від землі, ліквідує замкненість, патріархальність у відносинах між власниками та працівниками. Перехід від ручної праці до машинної різко змінює структуру й кваліфікацію робітничих кадрів у промисловості: творча роль робітника на фабриці остаточно зводиться нанівець, однак виділяється верхівка кваліфікованого технічного персоналу і керівники; зниження вимог до кваліфікації робітника дає можливість у широкому масштабі застосовувати жіночу й дитячу працю» [1, с. 6].

Найяскравішою ознакою фабрики є розподіл праці між машинами (система машин), що приводяться у рух паровим двигуном і обслуговуються постійними робітниками. Із зростанням попиту на машини ручна праця вже не спроможна створювати у потрібній кількості складні й великі машини. Завершення технічної революції відбувається тоді, коли починається виробництво машин за допомогою машин та здійснюється їх масове впровадження у промисловість [1, с. 4].

Загалом промисловий переворот – це перехід від мануфактури, яка базувалася на високому ступені розподілу ручної праці та мала ремісничу техніку, до великого

машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

На думку В. Голобуцького, промисловий переворот був найяскравішим показником кризи кріпосницької системи. Капіталістична індустрія за своєю природою була розрахована на виробництво продукції для масового ринку, а кріпосне право, підтримуючи й посилюючи злидений стан селянства й гальмуючи розвиток поміщицького господарства, позбавляло капіталістичну промисловість однієї з найголовніших умов її розвитку – широкого внутрішнього ринку. Другою умовою, яка забезпечувала розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві, була наявність резервної армії вільних робітників. Кріпаки, котрі наймалися на купецькі підприємства, заробляючи гроші на чинш, не могли задовольнити капіталістичну промисловість з багатьох причин. Найголовнішою причиною було те, що до тієї частини заробітної плати, яка призначалася для утримання робітника-чиншовика, підприємець мусив додавати ще й ту суму, яка становила чинш. Інакше кажучи, ця друга частина замість того, щоб піти у фонд капіталістичного нагромадження, йшла в шовкові кишені поміщика, власника робітників, як його кріпосницький привілей [2, с. 190].

У вітчизняній історичній науці відсутні єдині підходи стосовно часових меж та етапів розвитку промислового перевороту в Україні [3, с. 4; 4, с. 10; 10, 19-22]. Як на Донбасі, так і в решті українських земель Російської імперії він розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції – майже одночасно з Німеччиною, у 30-40-х рр., і завершився у 70–80-х рр. XIX ст. Початком технічного перевороту вважають поступове впровадження у виробничий процес різноманітних машин, що використовували силу пару. Завершення промислового перевороту відбувалося разом із розбудовою великої машинної індустрії, котра випускаючи для виробничої сфери різного роду парові машини та інші механізми, забезпечувала процеси виробництва відповідними необхідним устаткуванням.

Істотне запізнення промислового перевороту в Україні пояснювалось економічною відсталістю Російської імперії. Упродовж першої половини XIX ст. продовжувала існувати кріпосницька система, яка негативно впливала на розвиток сільського господарства, формування ринку вільнонайманої робочої сили для промисловості. Ще у середині XIX ст. працювали міські та сільські кустарні промисли, ремісничі майстерні, мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Гальмувала розвиток промислового виробництва також недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій [5, с. 68].

У суспільстві домінуючою була ідея російської «аграрності», хоча російський цар Петро I своїми заходами штучно створював промислову структуру господарства. Згідно з цією ідеєю Росія мала залишитися землеробською країною і не була готова до скасування кріпосного права. Економічна політика російських імператорів в першій половині XIX ст. відповідала, насамперед, інтересам дворянства, і на перших етапах допомога промисловому підприємству була незначною.

Важливою передумовою зростання промисловості були селянські промисли. На території Донбасу набуло поширення виробництво полотен, сукна, чумацтво й ін. Полотна й сукна багато селян виробляли не лише для свого споживання, але й на продаж. У в Бахмутському повіті найважливішим заняттям селян стали чумацтво й

візництво, які найбільший розвиток отримали у Степанівській, Казенно-Торсько-Олексіївській, Гришинській і Семенівській волостях, а також у Добропіллі, Водяному та інших селах західної частини повіту. У східній частині цим промислом займалися селяни Камишеваської, Олександро-Шултинської, Авдіївської, Скотоватської волостей [6, с. 46-47].

Промисловий переворот в Україні розпочався із харчової промисловості. Багато місцевих підприємств Донбасу були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. У першій третині XIX ст. у Слов'яносербському повіті діяло 72 водяних і 7 вітряних млинів. Приблизно така ж кількість борошномельних заводів була і в Бахмутському повіті. Надалі в галузі відбулися деякі зміни. З одного боку, вони були пов'язані з кліматичними явищами, з іншого – з розвитком техніки. У спекотне літо 1833 р. малі річки пересохли, млини не могли працювати. Люди змушені були харчуватися немеленим зерном. Довелось будувати більше вітряних млинів. Створювалися й земляні млини, які приводилися в рух кінями. Натомість продуктивнішими й надійнішими були парові млини. Із початком виробництва на Луганському заводі парових машин парові млини набули значного поширення. Великий паровий млин на 48 жорен був побудований у Таганрозі. Він очищував зерно, молов, виробляв крупу різних сортів. У Маріуполі в 1834 р. відкрили макаронну фабрику, яка працювала для флоту й на експорт [7, с. 152]. У 80-х рр. XIX ст. у Слов'яносербському повіті водяних і вітряних млинів залишилося лише 41 (при тому переважали вже вітряні), з'явилося 12 парових. Деякі з них здавалися в оренду. Паровий млин у маєтку П.Голуба давав до 600 руб. доходу на рік. У Бахмутському повіті в 1885 р. працювали 16 парових і 68 вітряних млинів.

Власниками винокурень на Донбасі були поміщики. На початку 30-х рр. XIX ст. у Слов'яносербському повіті діяло 16 винокурних заводів, 2 пивоварних, 1 солодовий. У Бахмутському повіті було більше 30 винокурень [7, с.152]. Процес виробництва характеризувався застарілою технологією і примітивним устаткуванням. Починаючи з 20–30-х рр. XIX ст. поміщики-власники гуралень впроваджували паровики, що забезпечували роботу перегінних апаратів і ректифікаторів. Це збільшувало вихід спирту, поліпшувало його якість, давало можливість використовувати не лише зерно, а й картоплю.

Серед підприємств із безперервними перегінними апаратами і паровиками впродовж 40–50-х рр. XIX ст. виділяються великі, на яких було зайнято 15-20 і більше робітників. Впроваджували деякі прості механізми: водопідйомні насоси, м'яльні пристрої для обробки картоплі й солоду, місильні й холодильні машини тощо, що приводилися в рух кінями або волами. Тривав процес зростання поділу праці [1, с. 30]. На зміну старій вогняній технології у винокурінні прийшла нова – парова. Це не лише прискорило процес, але й збільшило вихід горілки з одиниці сировини. Старі винокурні, не витримавши конкуренції, закривалися або реконструювалися. З 1860-х рр. виробництво в цій галузі почало набувати форм великої капіталістичної промисловості. Цьому сприяла акцизна політика уряду. Згідно з акцизним законодавством 1861 р., визначалася норма виходу спирту, за яку підприємець мав сплачувати державі акциз незалежно від обсягу виробленої продукції, що призвело до ліквідації дрібних винокурних підприємств.

У 80-х рр. XIX ст. у Слов'яносербському повіті існувало 6 винокурних заводів, що належали приватним землевласникам; 3 з них були діючими. Так, підприємство Голуба давало річного доходу до 500 руб. На відміну від нього винокурний завод принцеси Мюрат мав апарати нової конструкції, що дозволяло працювати у зимовий час. Тут

було зайнято 28 – 30 робітників. Підприємство було більш продуктивним, а відтак і давало більші прибутки. У Бахмутському повіті в 1885 р. діяв лише 1 винокурний завод, що належав приватному землевласникові.

У Катеринославській губернії в кінці XIX ст. спостерігався занепад горілчаного виробництва. У 1895 р. тут працювало лише 10 заводів з випуском продукції на суму 466,7 тис. руб., тоді як у 1875 р. 35 підприємств виробили на 1174,4 тис. руб. [8, с. 28]

Велику питому вагу у промисловому виробництві в той час мали салотопні заводи, які діяли в Бахмутському, Слов'яносербському повітах і в грецьких селах. У Бахмуті було зосереджено восьму частину цього виду виробництва всієї губернії. Розширювалася галузь і в Маріуполі, де було розвинене тваринництво. У 1810 р. тут витоплювалося 600 пудів сала, а у 22 грецьких селах – 4500 пудів. Через півтора десятка років обсяг продукції збільшився у понад півтора рази. У 1824 р. в Маріуполі було витоплено 1200 пудів, а у селах – 6500 [9, с. 279]. Власниками салотопних заводів переважно були купці, які використовували найману робочу силу. Вони забезпечували сировиною свічкові й миловарні заводи. Продукція йшла в інші губернії та за кордон. У Луганську на середину XIX ст. працювало 9 салотопних заводів.

Окремо слід згадати і про тютюнову галузь. На думку І. Довжука, у Наддніпрянщині другої половини XIX ст. вона розвивалась нерівномірно. Так, у 1865 р. нараховувалося 109 підприємств з виробництвом продукції на 1,6 млн руб. У 1875 р. загальна кількість фабрик зменшилася до 90, а випуск у вартісному виразі зріс до 5,9 млн руб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114 з обсягом виробництва 19,2 млн руб., а в 1895 р. уже 72 тютюнові фабрики дали продукцію на 7,7 млн руб. У 1895 р. чисельність робітників, зайнятих у галузі, становила 5,3 тис. Промисловий переворот у тютюновій галузі відбувся пізніше, ніж у цукровій та борошномельній. Так, 1890 р. нараховувалося лише 13,2% тютюнових фабрик оснащених паровими двигунами. І тільки у другій половині 1890-х рр. кількість тютюнових підприємств із паровими й газовими двигунами трохи перевищувала половину їх загального числа [8, с. 31].

Новою галуззю на Донбасі в першій половині XIX ст. була суконна промисловість. У Слов'яносербському повіті її представляла фабрика поміщика П. Панкова, котрий зайнявся розведенням тонкорунних овець, потім купив до 1000 голів кіз ангорської породи. Таким чином він забезпечив своє підприємство вовною – сировиною для виробництва сукна. Як паливо на фабриці використовувалося вугілля, виявлене неподалік ще при колишньому власникові – П.І. Штеричі. П. Панков широко використовував працю кріпосних селян. Він купив стригальні, прядильні, ткацькі верстати, інше устаткування. Для фабрики було споруджено три муровані будівлі, камінь для яких видобували на території маєтку. Устаткування суконної фабрики приводилося в рух паровою машиною. У Красному Куті були також паровий і водяний млини (приносили 2 тисячі руб. на рік), цегляний завод [7, с. 153].

Промисловий переворот спричинив масове застосування машин у різних галузях виробництва. Зростаючий попит викликав розвиток машинобудування, яке спочатку представляли мідярні. У галузі сільськогосподарського машинобудування місцеві потреби задовольняв Луганський ливарний завод. У 1840 р. неподалік від Луганська, у районі нинішньої станції Мілове, у с. Штейндорф Слов'яносербського повіту виник завод сільськогосподарського знаряддя й машин І.О. Шумана. З уральського металу тут виготовляли молотарки, сівалки, віялки, соломорізки, плуги, кінні граблі та ін. Ця продукція користувалася великим попитом серед землевласників [10, с. 203-204]. З 1840 по 1850 рр. обсяги виробництва на заводі зросли у 13 разів.

На початку XIX ст. в економіці Донецького басейну відбулася подія, що справила вирішальний вплив на подальший розвиток усього регіону – тут виник потужний вугільно-металургійний комплекс. На перших порах його представляли два казенних підприємства – Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня в Лисичій Балці.

У 1796 р. було споруджено Луганський ливарно-гарматний завод. 4 жовтня 1800 р. він дав перший чавун. Для виплавки металу вперше в Росії було застосовано кокс, випалений у Лисичанську [11, с. 15]. На цьому першому металургійному підприємстві Донбасу машини й механізми приводилися в дію силою води. По суті це була велика гідротехнічна споруда. Для подачі води на річках Лугань і Біла було зведено греблю. Луганський ливарний завод став першим підприємством у всій Росії, яке розпочало виплавку чавуну на мінеральному паливі. Згодом, окрім виготовлення гармат і артилерійських снарядів тут розпочався випуск кіс і серпів, молотарок, сівалок, виробництво плющильних, водопідіймальних, пожежних і парових машин, листової міді, болтів та ін. На початку 1835 р. на Луганському заводі було зроблено спробу одержати залізо. З цією метою побудували відливну піч і молот [7, с. 169].

Проте казенних замовлень було мало. Проявилися й інші серйозні причини, що впливали на продуктивність підприємства – відслужили своє гідротехнічні споруди, котрі експлуатувалися 50 років. Давалися ознаки й кліматичні умови, адже канали взимку вимерзали, а влітку через обміління річок води не вистачало. Ненадійними виявилися й греблі, сильно пошкоджені під час великої повені 1849 р. У результаті обсяг виробництва на заводі знизився у 2 – 2,5 рази. У цих умовах учений комітет Корпусу гірничих інженерів ухвалив рішення замість води використовувати силу пару.

Кримська війна призупинила програму реорганізації заводу. З'явилися термінові військові замовлення. У 1857 р. тут нараховувалось 11 цехів, 17 плавильних та іншого призначення печей, 32 горни, 50 верстатів і парових машин. У 1860 р. на підприємстві працювало 1088 осіб. По війні замовлення знову скоротилися. Завод перейшов на випуск мирної продукції – сільськогосподарських машин, локомотивів, виробів для місцевої промисловості й населення. У 1860-х рр. окремі замовлення було виконано Петрівським і Лисичанським чавуноплавильними заводами.

У 1862 р. Луганський ливарний завод виготовив 12 673 пуди чавунних, 1362 пуди залізних і 25 пудів мідних виробів, 1 парову машину, 8 локомотивів та ін. У 1860-х рр. підприємство спеціалізувалося на машинобудуванні й металообробці. Основними видами його продукції стали парові машини, локомотиви з казанами, борошномельні, лісопилні й сільськогосподарські машини, насоси, труби, устаткування для цукрових, винокурних заводів, ковальські й котельні вироби [12, с. 48].

У 1876 р. уряд намагався віддати Луганський завод в оренду, однак бажаючих не знайшлося. Якийсь час завод протримався за рахунок замовлень у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., але вони були нетривалими. Згідно з імператорським указом від 20 червня 1887 р. завод припинив свою діяльність [7, с. 173].

Луганський ливарний завод був першим великим металургійним підприємством на Донбасі. Він відіграв значну роль у розвитку гірничозаводського виробництва не тільки в Донецькому басейні, але й у всій Україні, поклавши початок комплексному освоєнню природних багатств краю.

Програма діяльності Луганського ливарного заводу припускала комплексне використання природних ресурсів Донбасу. Найважливішим з корисних копалини, до розробки якого приступили на межі XVIII–XIX ст., було кам'яне вугілля. Відповідно до

указу від 14 листопада 1795 р. в урочищі Лисича Балка, на правому березі Сіверського Дінця, було засновано першу копальню Донбасу.

У грудні 1792 р. його відкрив один із керівників Чорноморської гірничої експедиції М. Аврамов. Шахта в Лисичій Балці призначалася для забезпечення кам'яним вугіллям Луганського ливарного заводу, Чорноморського флоту, а також для задоволення потреб промислових підприємств і населення в паливі. Це родовище виявилось унікальним. Через особливі геологічні умови тут виходило на поверхню кілька пластів, що залягали на невеликій глибині. Ніби самою природою були створені всі умови для початку розробки кам'яного вугілля на Донбасі. Перше підприємство знаходилося на південному схилі Лисичої Балки. Роботи виконувалися вручну. Лише на підйомі й водовідливні застосовувалася найпростіша механізація – ручний і кінний коловорот.

Саме в Лисичій Балці, на першій копальні Донбасу, уперше не тільки в Україні, але й у Росії було організовано коксування кам'яного вугілля. Кокс відправляли на Луганський завод. У кінці 1797 р. зразки кам'яного вугілля, видобутого в Лисичій Балці, було продемонстровано російському імператорові Павлові І. До Петербурга в трьох ящиках було доставлено вугілля, у четвертому – кокс, а в п'ятому – кварц. Один шматок вугілля вагою 4 пуди й 18 фунтів керівник гірничого відомства Соїмонов наказав відправити до гірничого училища, забезпечивши його написом про час і місце, де він був узятий. До 1802 р. казенна кам'яновугільна копальня в Лисичій балці була єдиним підприємством кам'яновугільної промисловості, що зароджувалася, не тільки в Донецькому басейні, але й у всій Росії. За перші десять років своєї діяльності вона видала 2 млн 200 тис. пудів вугілля.

На копальні йшли пошуки нових прийомів і методів роботи, вводилися технічні вдосконалення. У 1838 р. в основному штреку шахти Петропавлівська було прокладено перший рейковий шлях зі штабового заліза завдовжки 76 метрів, по якому вугілля відкатувалося в дерев'яних візках. У зв'язку з проведенням гірничих робіт на великій глибині та з підтопленням на шахті Капітальна в 1844 р. для відкачування води було встановлено парову машину. Розробки шахт Капітальна й № 9 з'єднав діагональний відкаточний хід. У шахті №9 відкочування вугілля проводилося у візках, що вміщали до 15 пудів. Вони рухалися по рейках зі штабового заліза. Підйом вугілля проводився чотирикінним коловоротом. На шахті Капітальна вугілля на поверхню піднімали клітьми, які були оснащені спеціальним механізмом, що називався «парашутом» [7, с. 177].

Із розвитком вуглевидобутку праця шахтарів удосконалювалася, набувала спеціалізації. Серед гірників виділялися підбійники, кріпильники, прохідники, саночники. З середини ХІХ ст. у шахтах для відкочування вугілля почали використовувати коней. Шаhtarів, які працювали під землею на конях, називали ватажками. Ця назва часто переносилася на саночників, яких називали ще витягальниками. З упродовженням на шахтах механізмів і машин з'явилися спеціальності машиністів, слюсарів та інших робітників, зайнятих обслуговуванням техніки для видобутку вугілля. На Лисичанській копальні при проходці твердих порід проводилися підірвні роботи (їх називали порохострільними).

У ряді районів Донбасу з'явилися приватні кам'яновугільні розробки. Ще на початку ХІХ ст. виникли поміщицькі й селянські шахти в Бахмутському та Слов'яносербському повітах. Стрімко розвивався видобуток антрациту в Грушівському гірничому районі. Відкриття в 1827–1828 рр. гірничим інженером Олів'єрі біля Старобешево, а в 1832 р. Іваницьким у долині Кальміусу кам'яновугільних пластів

започаткувало видобуток у Центральному Донбасі, де з часом виникли великі копальні, зокрема Гур'євська (1842 р.), на якій підйом вугілля вперше почали здійснювали за допомогою парової машини [13, с. 26-27]. Потім було відкрито шахти Михайлівську та Єлизаветську.

Зі скасуванням кріпосного права у країні утверджувалися ринкові відносини. Цей процес супроводжувався швидким розвитком продуктивних сил. На зміну мануфактурному виробництву прийшла велика машинна індустрія, технічною базою якої став паровий двигун. Зростав попит на кам'яне вугілля – основне багатство надр Донбасу. Відкривалися нові шахти. Цьому сприяло залізничне будівництво. Залізниця не лише виявилася надійним засобом доставки вугілля, але й найбільшим його споживачем (36%). Другим найважливішим споживачем мінерального палива стала металургія, на частку якої припадало 29% вугілля.

У Слов'яносербському повіті у 1885 р. діяло 26 приватних копалень, які належали 24 власникам. Найбільшою була Голубівська шахта. За даними О. Нестеренко, після реформи 1861 р. набувають поширення парові шахти. Зокрема, із 57, що діяли в повіті, було 17 саме парових, на решті використовувалися коні. Парові шахти належали найбільшим підприємцям [14, с. 354].

У штреках деяких шахт Голубівської копальні було прокладено рейкові шляхи, на яких використовувалася кінна тяга. Незабаром після введення в дію залізниця тут механізували доставку вугілля на залізничну станцію. У 1885 р. Голубівську копальню зі станцією Голубівка зв'язала підвісна канатна дорога – перша в Донецькому басейні.

Збільшення видобутку вугілля відбувалося за рахунок зростання чисельності робітників. Через дешевизну робочої сили а ні місцеві, а ні іноземні шахтовласники не були зацікавлені в механізації праці. До того ж імпорту устаткування дорого коштувало. Російське гірниче машинобудування було слабо розвиненим. Механізація стосувалася лише загальних шахтних ділянок.

До 60-х рр. XIX ст. майже всі шахти було обладнано кінним коловоротом. Перша парова машина на Донбасі з'явилася в 1859 р. на одній із шахт Російського товариства пароплавства й торгівлі на Грушевському родовищі. Утім за іншими даними стверджується, що перша парова підйомна машина на Донецькому кряжі була встановлена на Гур'ївській шахті в 1842 р. [13, с. 26-27]

Перша в басейні водовідливна установка з паровою машиною прямої дії тала до ладу в 1844 р. на шахті Капітальна казенної Лисичанської копальні. Її продуктивність – 60 куб. м за годину, виробник – Луганський ливарний завод. Із кінця 60-х рр. XIX ст. багато підприємств мали парові водовідливи.

На деяких шахтах з кінця 1860-х рр. почали застосовувати вентилятори, котрі працювали від парових двигунів. Першою стала Грушівська шахта, де вентиляторна установка почала працювати в 1868 р. До кінця століття 54 шахти з 152 найбільш великих провітрювалися за допомогою вентиляторів. При чому 5 із них були з електричним приводом.

На думку Л. Мельник, перетворення кам'яновугільної промисловості на галузь великої машинної індустрії визначалося в тому числі широким застосуванням парової енергетики. Парові двигуни на великих шахтах приводили в рух водопідйомні й водовідвідні машини, вуглесортувальники, вентилятори, бурильні установки. Якщо у 1866 р. на Грушівських копальнях було лише 6 парових машин, що відкачували воду, то у 1887 р. у Донецькому басейні на 100 робітників припадало 25 к.с. парових двигунів, а у 1890 р. тут працювали 288 парових машин потужністю у 5,8 тис к.с.

На великих шахтах виробництво механізувалося: обладнувалися коксові батареї, апарати стисненого повітря, упроваджувалося механічне навантаження вугілля, будувалися спеціальні приміщення для машинного відділення тощо. Проте головні виробничі процеси все ж виконувалися вручну. У 1873–1874 рр. на Грушівському руднику Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПТ) було зроблено спробу впровадити врубові машини, але через відсутність дорогого компресорного обладнання та кваліфікованих кадрів тоді вона не мала успіху. Лише на початку ХХ ст. з'явилися перші врубові машини, проте їх кількість була незначною. Навіть на великих шахтах з порівняно непоганим рівнем механізації наземних робіт вагонетки з вугіллям відкатували кіньми, а у забоях застосовувалася саночна відкатка [1, с. 120-121].

У 1895 р. в Макіївці було споруджено першу на Донбасі збагачувальну фабрику продуктивністю 60 т за годину. До кінця століття таких підприємств на Донбасі вже було чотири: Макіївська, Кадіївська, Ольховська та Ірмінська.

Розширення й удосконалення залізничної мережі сприяло швидкому розвитку промисловості Донецького басейну. Особливо високих темпів досяг розвиток вугільної, металургійної та інших галузей в останнє п'ятиліття ХІХ ст.

У 50–60-х рр. ХІХ ст. підприємці розробляли верхні пласти. Шахти були неглибокими, напівкустарного типу. Підйом вугілля здійснювався кінним коловоротом. Незначні витрати, що обмежувалися в основному придбанням землі й наймом робочої сили, зумовлювала дешевизну палива, вартість якого не перевищувала 5 коп. за пуд. Незначними були й темпи зростання вуглевидобутку – (за п'ятиліття з 1860 по 1865 рр.) лише в півтора рази, з 6 млн до 9,8 млн пудів. Тільки з появою залізниць і металургійних заводів видобуток вугілля помітно збільшився. У 1880 р. він уже складав 86,3 млн пудів, у понад 14 разів перевищивши рівень 1860 р. У 1900 р. в Росії видобули 10031 млн пудів. З цього видобутку на частку Донбасу припадало 68,9 %, або більше двох третин усього видобутку кам'яного вугілля в імперії [2, с. 242]. Згідно даних, які наводить український історик О. Реєнт, у 1868 р. видобуток вугілля в Донбасі становив 6 млн, а через чверть століття – 240 млн пудів. У 1873–1882 рр. кількість копалень зростає з 88 до 179 [15, с. 137].

Причин повільного розвитку металургії Донбасу, як бачимо, було багато. Одна з них – помилкова політика уряду в галузі тарифів і держмит на ввезення з-за кордону чавуну, заліза та машин. Так, за даними Л. Мельник, якщо у 1856 р. довіз машин через митні пункти в межах України складав 216 тис. руб., то в 1860 р. він становив 716,3 тис. руб. [1, с. 51], тобто зріс у понад 2,5 рази.

У 1861 р. було дозволено безмитне ввезення устаткування для машинобудівних заводів, а в 1864 р. ці пільги поширено на всі механічні заводи з паровими або гідравлічними двигунами. Це ставило російську промисловість у залежність від привізного металу, що гальмувало розвиток металургії. У 1866 р. було прийнято закон, який визначав, що замовлення, пов'язані з розвитком залізничного транспорту, повинні були виконуватися тільки російськими заводами. Установлювалися урядові премії за виробництво паровозів і вагонів, а також сталевих рейок. Це йшло на користь розвитку російських металургії й машинобудування.

У тому ж 1866 р. уряд видав князеві Кочубею концесію на спорудження заводу з виробництва залізничних рейок. Кочубей продав цю концесію Джону Юзу, керівникові заводу у Міллволі поблизу Лондона. Відкупивши право на концесію за 24 тис. фунтів стерлінгів, Юз уклав з урядом договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва та Товариства залізничної

ділянки від Харківсько-Азовської лінії. 18 квітня 1869 р. імператор утвердив цей договір [13, с. 26-27].

На думку Л. Мельник, за технічним рівнем завод Юза не був передовим, як на той час, металургійним підприємством (наприклад, тут тривалий час практикували застарілий пудлінговий спосіб вироблення заліза, в той час, як на інноваційних металургійних заводах розвивалася виплавка сталі у бесемерівських конверторах і мартенах), проте впродовж 70–80-х рр. XIX ст. він був єдиним в Україні великим металургійним заводом, який за масштабами виробництва далеко випередив підприємства Уралу. Крім того, тут уперше організували (у великих масштабах) виробництво чавуну на донецькому коксі та налагодили масовий випуск рейок. У 1882 р. на заводі Юза діяли 3 домни, 24 пудлінгових, 13 зварочних і 5 сталеливарних печей; працювали механічне й ливарне відділення з 3 вагранками. Механізми приводилися в дію 42 паровими машинами потужністю 3323 к.с. [1, с.128-129]

Наприкінці XIX ст. на Донбасі один за одним відкривалися металургійні заводи. Слідом за Юзівським почали працювати Макіївський, Петрівський, Маріупольський, Краматорський, а у 1896 р. – Алмазнянський і Донецько-Юр'ївський на Луганщині.

Металургійні заводи на Донбасі зазвичай засновували як іноземці так і місцеві підприємці: Юзівський – Дж.Юз, англієць, Донецько-Юр'ївський – О.Алчевський, Нікополь-Маріупольський трубопрокатний будувався за проектом американця Кенеді. Устаткування для цього підприємства виготовлялося у США. Трубопрокатний стан заводу став до ладу в лютому 1897 р. Перша партія продукції призначалася для нафтопроводу Баку – Батумі. На підприємстві будувалися дві домни, прокатні стани, ливарні й механічні цехи. У 1899 р. завод працював на повну потужність.

У 1897 р. відкрився Петровський (нині Єнакіївський) завод Російсько-бельгійського металургійного товариства. Виник він неподалік від старого казенного підприємства. Від нього ж отримав і назву. Тут функціонували 2 доменні, 120 коксових печей, 2 конвертори, блюмінг і рейкобалковий стан, механічне й чавуноливарне виробництва, майстерня вогнетривких виробів. Через рік увели в дію ще один прокатний стан.

У 1897 р. почав працювати завод біля Маріуполя. Його побудувало бельгійське акціонерне товариство «Російський провіданс». У 1899 р. на цьому підприємстві діяли 2 домни, 2 мартени, 3 томасовських конвертори, великосортний і рейкобалковий прокатні стани, коксовий цех на 126 печей, 2 вагранки для литва та інші цехи.

Бельгійське товариство доменних печей і фабрик у 1898 р. побудувало в слободі Ольховій чавуноплавильний завод. Через рік ввели в дію Макіївський завод Генерального товариства чавуноплавильних і сталеливарних заводів у Росії. Першу піч було запущено восени. У 1899 р. тут закінчили будівництво другої домни. Діяли також 3 мартенівських печі, листопрокатний і сортопрокатний стани.

У 90-х рр. XIX ст. запрацювали сталеплавильне й прокатне виробництва на Костянтинівському машинобудівному заводі. На Маріупольському металургійному в 1897 р. було встановлено стани для зварювання труб внакладку, на Луганському паровозобудівному ввели в дію трубозварювальний цех [16, с. 54].

Таким чином, на початку XX ст. на Донбасі склалася технологічна металургійна база. Дванадцять заводів виплавляли чавун на мінеральному паливі. Вони були оснащені мартенівськими печами, конверторами, прокатними станами.

Розвиток металургії покликав до життя нову галузь – виробництво вогнетривів. На металургійних підприємствах, зазвичай, створювалися власні відповідні цехи. Заводи Донбасу, а також підприємства Подніпров'я й Криворіжжя, стали основною

металургійною базою Росії. Як засвідчує О. Нестеренко, у 1871 р. капіталіст Пастухов побудував металургійний завод в Області Війська Донського біля станції Сулин Воронежсько-Ростовської залізниці. Тут було 2 великих доменних печі, які видавали разом до 1 млн 400 тис. пудів чавуну на рік, 6 печей Сіменса для виплавки сталі, ремонтні майстерні, 20 відкритих печей для одержання коксу, цех із виготовлення цегли та інших матеріалів і 4 кам'яновугільні шахти. На всіх перелічених виробництвах працювало 47 парових машин потужністю 3128 к.с. На заводі було задіяно близько 2 тис. робітників [14, с. 367].

Ще в 1895 р. металургія Півдня Російської імперії, у тому числі й Донбасу досягла рівня виробництва чавуну на Уралі. Наступного року було досягнуто уральського рівня за прокатом, а в 1897 р. – за сталлю. У 1900 р. у регіоні було вироблено 52% всього чавуну Російської імперії, сталі й прокату – 45% [16, с. 54].

Німецька компанія «В.Фіцнер і К.Гампер» у 1892 р. в районі станції Краматорська заклала машинобудівний завод. У 1896 р. він вступив у дію й виробляв устаткування для залізниць та шахт. Задля забезпечення металом тут побудували власні домни. Завод швидко розвивався, перетворившись на велике машинобудівне підприємство. У той період на Донбасі діяла ще одна німецька фірма – «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана». Улітку 1896 р. компанія заснувала паровозобудівний завод у Луганську, а вже за чотири роки він випустив перший локомотив. Упродовж 1900–1911 рр. підприємство виготовило близько 1,5 тис. паровозів [2, с. 247]. Це був найбільший з усіх російських паровозобудівних заводів. Також тут випускали машини й механізми для нафтопромислу, фасонне, сталеве й чавунне литво, радіатори, вагонні осі, резервуари, металеві конструкції для мостів. На початку ХХ ст. на Донбасі діяло вже 17 машинобудівних підприємств.

Окремо слід згадати про впровадження машинних способів виробництва у видобуванні солі. Першою великою соляною копальнею на Донбасі була Брянцевська, розташована біля с. Брянцівка на березі р. Мокра Плотва, у 12 км від Бахмута. Тут у 1876 р. за пропозицією професора Петербурзького гірничого інституту В.Г. Єрофєєва було закладено бурову свердловину. Керував роботами гірничий інженер П.І. Іванов. Буріння завершилося в 1880 р. Сіль виявлено на глибині 78,81 м. Проходку першої соляної шахти почала приватна промислова компанія, утворена в 1879 р.

Сіль видобували буропідривним способом. Буріння проводилося за допомогою ручних машинок системи Макдермата. Витрати на вибухові роботи склали 66 коп. на 1 пуд солі. Купи комової й дрібної солі, що утворювалися після вибуху, сортувалися на місці відкатниками. Вони завантажували її у вагони внутрішньошахтної залізниці. Далі вагони, у які вміщувалося 50 – 60 пудів солі, відкатували штреком до шахтної кліті, звідки підіймали на поверхню за допомогою 100-сильної парової машини. Вентиляція та електрика подавалися 3 основними та 2 резервними паровими казанами.

Дроблення й сортування солі проводилося на поверхні. Тут були відповідні механізми, що приводилися в рух 6 сильною паровою машиною. У результаті отримували три сорти солі. У середньому за зміну дробили 6000 пудів солі. Відсортована сіль частково йшла на продаж, але основна її маса у вагончиках по рейках відправлялася на млини для помелу.

Представляють науковий інтерес відомості про солеварний завод В.Онуфрієва у його маєтку в с. Большекузьминівці. У 1881 р. тут було закладено ствол кам'яно-соляної шахти, але на глибині 9 сажнів пішла вода і роботи припинили. У жовтні 1882 р. пробурили свердловину до 66 сажнів. На будівництво заводу В.Онуфрієв витратив 40 тис. руб., на свердловину – 50 тис. 18 липня 1884 р. завод було збудовано.

Він був цегляний на два поверхи, у нижньому – 2 печі з димарем, на верхньому поверсі – 2 чани (працював один). Вода подавалася у свердловину підземною галереєю з недобудованої шахти, насос паровий у 10 к.с. викачував на добу 25 тис. відер ропи (розмивався квадратний сажень кам'яної солі). Ропу заливали у чан 20x9 сажнів ємністю 3000 відер, кип'ятили 12 годин, отримували 600 пудів солі за добу. Вигрібали її мотиками на довгих держаках. Річний видобуток становив 120 – 140 тис. пудів [17, с. 38]. Усього ж на Донбасі на 1900 р. налічувалося 45 соляних заводів і копалень.

Промисловий переворот відбувався і у сільськогосподарському виробництві. Так, вже в 1884 р. у с. Городище була кінна молотарка. У с. Оріхове Петропавлівської волості Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії трохи раніше з'явилася 4-кінна американська молотарка. Все частіше у поміщицьких господарствах застосовувались парові й кінні молотарки. Для очищення зерна використовували віялки. У 18 селянських громадах повіту в 1885 р. їх було вже 52.

Після реформи 1861 р. через поступове підвищення вартості робочої сили в умовах ринкового розвитку сільського господарства з метою здешевлення виробництва приватні землевласники намагалися обзавестися новими, досконалішими сільськогосподарськими знаряддями й машинами, хоча не всім це вдавалося. У середині 1880-х рр. у приватних землевласників Слов'яносербського повіту налічувалося лише 60 жаток і сінокосарок. Недостатньо використовувались кінні граблі. Вони застосовувались лише в 11 господарствах в кількості 43 штук. Разом з тим набули поширення парові молотарки, які поступово витісняли кінні. Усього їх уже нараховувалось 36 штук – по одній на 4 господарства. Упроваджувалися механічні просорушки, крупорушки та інше устаткування для переробки зерна.

Таким чином завдяки зростанню видобутку вугілля почало набувати всеукраїнського та загальноімперського економічного значення. Упровадження нових технологій і машин сприяло збільшенню випуску продукції. На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства переважали над поміщицькими. У пореформений період засноване на вільнонайманій праці фабрично-заводське виробництво остаточно витіснило мануфактуру в переважній більшості галузей. Із падінням кріпацтва істотно прискорився процес створення великої машинної індустрії. Промисловий переворот вступив у завершальну стадію, яка тривала впродовж 60–80 рр. XIX ст. Перше місце у структурі промисловості Донбасу поступово займала важка індустрія. Водночас необхідно визнати, що машинобудування значно відставало. Із розвитком промисловості зростала її енергооснащеність.

Після скасування кріпосного права в Російській імперії розвиток промислового виробництва на теренах Донбасу прискорився. В провідних галузях промисловості наприкінці 70-х рр. XIX ст. відбувся промисловий переворот. Його особливостями було те, що парова техніка почала застосовуватися насамперед у таких розвинених галузях, як харчова; промисловий переворот охопив передусім купецьку мануфактуру, а не поміщицьку; у зв'язку з тим, що промисловий переворот розпочався у харчовій галузі і машини почали застосовуватися також у сільському господарському виробництві, машинобудування в південно-східних губерніях України було переважно спрямоване на забезпечення технікою цих галузей; одночасно з великими фабриками, заводами, копальнями існували невеликі мануфактури та ремісничі майстерні, зокрема в харчовій та обробній промисловості.

Загалом перехід від ремесла та мануфактури до фабрично-заводського виробництва в провідних традиційних галузях промисловості на українських землях Донбасу відбувся наприкінці 70-х рр. XIX ст. Однак, машинізація гірничодобувної

промисловості, яка перебувала в процесі становлення, завершилася дещо пізніше. З початку XIX ст. до 1870-х рр. у промисловому виробництві Донбасу поряд з помітним зростанням чисельності промислових підприємств виникли нові галузі виробництва. Більш ефективні і прибуткові підприємства, на яких широко застосовували працю машин витіснили заводи на яких використовувалася виключно ручна праця. У більшості провідних галузей промислового виробництва Донбасу відбулися докорінні технічні перетворення. Примусову працю залежних селян замінила вільнонаймана праця робітників. Ці факти свідчать про завершення в основному промислового перевороту на теренах південно-східної України. Разом з тим, внаслідок недосконалої економічної політики уряду імперії Романових промисловість Донбасу значною мірою мала однобічний характер.

Промисловий переворот створив матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку економіки. У другій половині XIX ст. в губерніях Південно-Східної України розпочалася масштабна індустріалізація. Середньорічні темпи зростання промисловості на Донбасі досягли найвищого рівня. Причому важка індустрія розвивалася майже вдвічі швидше.

Список використаної літератури

1. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 240 с.
  2. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1970. – 286 с.
  3. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав, УРСР, 1958. – 180 с.
  4. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін. – К. : Наукова думка, 1975. – 278 с.
  5. Молчанов В. Б. Економічна історія / В. Б. Молчанов. – Житомир, 2003. – 164 с.
  6. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Т. II : Бахмутский уезд. – 204 с.
  7. Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ : Максим, 2009. – 300 с.
  8. Довжук І. В. Харчова промисловість наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К. , 2005. – Вип. X. – С. 27-33.
  9. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800 – 1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. , 1970. – 388 с.
  10. Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / В. Павлович. – СПб. , 1862. – 396 с.
  11. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К., 1968. – 939 с.
  12. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Т. III : Славяносербский уезд. 572 с.
  13. Донецк. Историко-экономический очерк. – Донецк, 1969. – 286 с.
  14. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Ч. 1 : Мануфактурний період 490 с.
  15. Реент О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реент, Інститут історії України НАН України. – К. , 2003. – 340 с.
  16. Развитие металлургии в Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1980. – 959 с.
  17. Татаринов С. Й. Історія промисловості та економіки Донбасу : навч. пос. / С. Й. Татаринов, І. В. Голопоров. – Артемівськ, 2013. – 187 с.
- Стаття надійшла до редакції 28.11.2014 р.

V. Molchanov

THE INDUSTRIAL REVOLUTION IN THE DONBAS

The paper analyzes the features of the transition from manual labor to large-scale machine production in Donbas. It is proved that the industrial revolution was a major national event in which revolutionizing effect of large-scale machine industry has found its expression in the mass pauperization direct producers - small peasants and artisans. Machinery, destroying all forms of small-scale production, the workers finally took off from the ground; eliminate isolation, patriarchal relations between employers and workers.

The industrial revolution in the Donbas began later than in the UK, USA, France, and Germany almost simultaneously in the 30-40's and ended in the 70-80's. XIX century. Its substantial delay was caused by the economic backwardness of the Russian Empire. Mass began with the introduction of machinery food industry. Subsequently, they were increasingly used in the textile industry.

The growing demand for machines and mechanisms called development engineering, which originally represented «midyarni». In Lugansk foundry, which was the first metallurgical plant in Donbas, machinery is actuated power of water. The main types of its products were steam engines, locomobiles, flour mills, sawmills and agricultural machinery, pumps, pipes, equipment for sugar, distillery, blacksmith and boiler products. With the development of the Donbas coal mineral fuels began to rise performed using steam engines. For more mines began to use drainage installation and fans of steam and electric drive.

In metallurgy, mechanical engineering and plant Donbas through John Hughes in which the main production processes were mechanized, for 70-80's. XIX century. scale production plants in the Urals far ahead. Later, at the end of XIX century. there began to massively open metallurgical and engineering plants which are widely used mechanization of labor. They produce equipment for railways and mines, locomotives, machines and mechanisms for oil field and others. Agricultural production mechanization of work carried out by the spread of landlords and horse farms steam threshers, mechanical viyalok more.

In general, due to technical re-equipment of various industries in the heavy industry of Donbas there was a significant increase in total output. The main feature of the industrial revolution was that the steam machines began to be used primarily in the most developed areas. More effective and profitable company, which is widely used work vehicles squeezed factories which used only manual labor. However, the economy has gained one-sided, as heavy industry developed mild compared to almost twice faster.

Keywords: *Donbas, the industrial revolution, the Russian Empire, the steam engine, heavy industry, manual labor, machinery.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н, проф.*

УДК 94(477.62=131.1)"18/19"(045)

С.В. Новікова

ДІЯЛЬНІСТЬ ІТАЛІЙСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ В МАРІУПОЛІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Стаття присвячена проблемі, яка на сьогоднішній час залишається недослідженою як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії, а саме – основним напрямом діяльності італійського купецтва в Маріуполі протягом XIX – початку XX

ст. Наголошується на значному впливі італійських підприємців на розвиток зернової торгівлі через порт Маріуполя, на залучення міста до міжнародної торгівлі, починаючи з 20-х рр. XIX ст. З цього часу в Маріуполі відкрилися представництва фірм де Россі і Чуллі, в окремі роки в місті діяли великі торгові дома А. Аморетті та Б. Понціо. У 1830-і у місті почали діяти фірми Галлеано, Джербуліні, Мембелі, де Мартіно, Пініоні, Сангвінетті.

Окрім власне італійських фірм, в місті в цей час також почали працювати контори італізованих слов'ян з Адріатики, в основному – австрійських підданих. У Маріуполі їх теж називали італійцями, рідше – далматинцями, хоча власники цих фірм носили слов'янські прізвища Видович, Вучетич, Деспот, Ковачевич, Попович, Фіскович. Завдяки слов'янському походженню цих підприємців російський уряд і місцева адміністрація ставилися до них з особливою прихильністю. На зерновому ринку Маріуполя провідні позиції в цей час займали п'ять торгових домів – Видовича, Галеано, Деспота, братів Мембелі і братів Поповичів.

З італійцями пов'язаний і початок суднобудування в Маріуполі: з 1824 р. на біржі Кавалотті будувалися невеликі каботажні одно-або двоцоглові вітрильники, поширені в акваторії Азовського моря через його мілководдя.

До 1850-х рр. справи італійських торгових фірм у місті процвітали, але під час Кримської війни вони зазнали значних втрат, уціліли тільки фірми Галеано, Мембелі, Тріпковича і Фісковича. Через постійно зростаючу конкуренцію фірм Бердянська і Таганрога багато італійських підприємців поступово згорнули свою діяльність в місті і повернулися на батьківщину.

З представників італійської общини, що залишилися в Маріуполі, помітну роль в різних сферах життя міста відігравали австрійський консул П. Боначич, іспанський віце-консул Й. Видович, італійський консул, маріупольський купець першої гільдії, член Маріупольського біржового комітету Е. ді Поллоне. Останній разом з іншим великим підприємцем Ф. Зворно володів великою пароплавною компанією, якій належало 14 пароплавів, і вніс значний внесок у розвиток маріупольського морського порту.

На кошти, зібрані італійськими підприємцями, а також пожертвування італійського уряду в 1854 – 1860 рр. в Маріуполі був побудований католицький храм в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці, який вважалася однією з основних прикрас міста. Головним меценатом храму був його церковний старшина, великий маріупольський підприємець А. Сангвінетті.

Таким чином, італійські підприємці не тільки зробили значний внесок в економічний розвиток Маріуполя, але й проявили себе в різних сферах життя міста: громадській, релігійній і культурній.

Ключові слова: *Маріуполь, італійські торгові фірми, зернова торгівля, судноплавство, громадська і культурна діяльність.*

Вивчення історичного досвіду різних напрямів і аспектів діяльності іноземних підприємців на українських теренах є актуальним і вкрай важливим для сучасної України, яка прагне подолати суттєві проблеми економічного розвитку, а також стати повноцінним учасником євроінтеграційних процесів.

Іноземні торгові фірми, які в основному спеціалізувалися на посередницькій торгівлі зерновими та іншою сільськогосподарською продукцією, були широко представлені саме у портових містах півдня Російської імперії. Одним з цих портових міст був Маріуполь, у якому з 1820-х рр. почали діяти представники італійських торгових домів.

Нажаль, діяльність італійського купецтва в Маріуполі у XIX ст. до сьогодення часу так і не знайшла всебічного та повного відображення в історіографії і є фактично не дослідженою. Окремі її аспекти лише побіжно висвітлювалися у працях К. Бацак [4; 5], Н. Бацак [6], Т. Лазанської [14].

Джерельну базу публікації складають різні за видами джерела. Найбільш інформативними є діловодні документи, які представлені ревізькими сказками Маріуполя за 1835, 1850, 1857 – 1858 рр., метричними книгами, які дозволяють простежити час появи окремих представників італійського купецтва в місті, склад їхніх родин, родинні зв'язки [21 – 25].

Статистичні матеріали з теми представлені різноманітними збірками, що ілюструють певні аспекти діяльності представників італійського купецтва в Маріуполі, перш за все – як підприємців та судовласників [10; 16; 17]. Їх відомості з цих питань доповнюють періодичні видання «Приазовский край» та «Русское Судоходство» [8; 9].

Економічні зв'язки Маріуполя з Італією мають давні традиції. Ще на межі XVIII – XIX ст. італійські торгові фірми зацікавилися можливостями портових міст північного узбережжя Азовського моря. Особливо активно в цьому регіоні вони почали діяти з 1820-х рр. завдяки сприятливій політиці російського уряду щодо діяльності іноземного купецтва у південних губерніях Російської імперії, а зокрема – завдяки політиці новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова. Така політика здійснювалася через бажання уряду швидко освоїти величезні і малонаселені землі Півдня, на що місцеве купецтво не мало достатніх капіталів.

Становлення і розвиток великого зернового бізнесу в Маріуполі пов'язані з представниками іноземного купецтва, передусім – італійського. Саме італійці одними з перших серед іноземних торговців оцінили переваги хлібної торгівлі через портові міста північного узбережжя Азовського моря: дешевшу, в порівнянні з чорноморськими портами, закупівлю і відсутність конкуренції з боку великих фірм або місцевого купецтва. Їх діяльність в місті активізувалася в 1820 – 1830-х рр.

У цей час в Маріуполі з'являються представництва італійських фірм де Россі і Чуллі, в окремі роки в місті діє і торговий дім Антоніо Аморетті, який мав головне представництво у Феодосії і філії в Керчі і Таганрозі. Іноді вів справи в Маріуполі і великий торговий дім Б. Понціо, оборотні капітали якого в 1832 р. перевищували 3 млн. руб. У 1830-і в Маріуполі починають працювати фірми Галлеано, Джербулліні, Мембелі, де Мартіно, Пініоні (або Пініоне), Сангвінетті [6, с.11-12].

Окрім власне італійських фірм, в місті почали працювати контори італізованих слов'ян з Адріатики, в основному – австрійських підданих. У місті їх теж називали італійцями, рідше – далматинцями, хоча власники цих фірм носили суто слов'янські прізвища Видович, Вучетич, Деспот, Ковачевич, Попович, Фіскович. Завдяки слов'янському походженню цих підприємців російський уряд і місцева адміністрація ставилися до них з особливою прихильністю. Багато хто з них розпочинав свою діяльність зі служби капітанами на торгових кораблях великих іноземних фірм і таким чином заробив стартовий капітал. Ці люди відрізнялися наполегливістю, мали підприємницький хист, тому змогли швидко підняти свій бізнес і вивести його на міжнародний рівень. У їх конторах в основному працювали родичі і співвітчизники, які з часом або замінювали своїх хазяїв, або відкривали нові фірми. На зерновому ринку Маріуполя провідні позиції в цей час займали п'ять торгових домів – Галеано, Деспота, Видовича, братів Мембелі та братів Поповичів [15].

Тісні зв'язки з місцевими дрібними зерноторгівцями мав торговий дім Видовича. Коли в середині 1830-х рр. через економічну кризу він занепа, місцеве купецтво зазнало серйозних збитків, що сягали 400 000 руб. Це змусило багатьох потерпілих

залишити торгівлю зерном остаточно і вивезення зернових з Маріуполя з цього часу надовго зосередилося в руках іноземних фірм [19, с. 61, 134-135].

Через дії торгового дому братів Миколи і Драго Поповичів на серйозного конкурента Маріуполя в зерновій торгівлі у 1837 р. перетворився Бердянськ. Керченський торговий дім Поповичів, що мав представництво в Маріуполі, повинен був здійснити велике постачання зерна в середземноморські порти. Значна частина зерна була закуплена в районі Бердянської коси, але завантаження здійснювалося на маріупольському рейді. В цей час гирло р. Кальміус засмітилося піском, що робило неможливим підхід суден до пристані. Побоюючись не виконати зобов'язання перед іноземними клієнтами, М. Попович звернувся з проханням до М. Воронцова відрядити на Бердянську косу митного начальника і дозволити завантаження придбаного зерна на місці. Після цього він клопотав перед генерал-губернатором про заснування тут м. Бердянська. Купцям, що селилися в місті, М. Воронцовим були надані значні пільги, яких Маріуполь не мав. Маріупольське купецтво вважало, що таким чином генерал-губернатор продемонстрував своє невдоволення маріупольськими греками, які відмовилися вирощувати овець-мериносів і тим самим не виконали його розпорядження [7].

З італійцями пов'язаний і початок суднобудування в Маріуполі. У цей час в акваторії Азовського моря через його малу глибину були поширені невеликі каботажні одно- або двощогові вітрильники вантажопідйомністю не більше 100 – 150 т та екіпажем у 5 – 6 чоловік. Перше таке судно було побудовано на Маріупольській біржі в 1824 р. майстром Кавалотті [20, с. 50-51].

Протягом 1830 – 1840-х рр. італійська община в Маріуполі збільшувалася, вдало розвивалися справи італійських підприємців. На початку 1850-х рр. у місті діяли торгові фірми Вучетича, Галеано, Раделі, Тріпковича, Фісковича. У зв'язку із зростанням італійської общини в місті виникла потреба у будівництві католицького храму. Було вирішено збирати необхідну для будівництва суму поступово, для чого усі італійські фірми добровільно обклали себе податком з кожної чверті проданої ними пшениці. Найактивнішу участь в цій справі взяли тодішній італійський консул в Маріуполі Джербулліні і один з братів Мембелі – Степан, якого і вважають засновником церкви. 10 000 франків на будівництво храму пожертвував італійський уряд [15].

На початку 1850-х рр. був зібраний капітал, придбано місце, в 1854 р. розпочалося будівництво. 18 жовтня 1860 р. храм в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці був освячений. Він вмщував 200 прихожан, престол головного вівтаря і вівтарна перегородка були виготовлені з італійського мармуру. Ця споруда довгий час вважалася однією з основних прикрас міста. Головними меценатами храму були його церковний старшина, великий маріупольський підприємець А. Сангвинетти і А. Тріпкович [15].

Кримська війна звела нанівець зовнішню торгівлю в регіоні, оскільки імператорський наказ суворо забороняв вивіз хлібу, а порти закрилися для іноземних кораблів. У 1855 р. під час висадки англо-французького десанту та обстрілу у Маріуполі постраждали продовольчі склади російської армії, хлібні комори купців, каботажні кораблі. Але вже через рік зовнішня торгівля через маріупольський порт відновилася.

Під час Кримської війни італійське купецтво зазнало значних втрат, уціліли тільки фірми Галеано, Мембелі, Тріпковича та Фісковича. Через постійно зростаючу конкуренцію з боку фірм Бердянська і Таганрога італійські підприємці поступово

згортають свою діяльність у місті і повертаються на батьківщину, остаються лише деякі, що поступово змішуються з місцевим населенням [18, с. 2, 49].

Незважаючи на зменшення італійської общини, її представники продовжували відігравати помітну роль у різних сферах життя Маріуполя. Так, наприклад, саме голови окремих великих італійських фірм очолювали консульські представництва інших держав у місті: чорногорець за походженням П. Боначич – консульство Австро-Угорщини, Й. Видович – віце-консульство Іспанії, Е. ді Поллоне – королівську консульську агенцію Італії. До Першої світової війни він також очолював Імператорське і королівське Австро-Угорське консульство.

Пароплавство Зворно та ді Поллоне на початку ХХ ст. було найбільшою за кількістю пароплавів фірмою в Азовсько-Чорноморському басейні, якій належало 14 пароплавів, приписаних в основному до портів Маріуполя і Таганрога [17, с. ХХІІ.]. Слід також відзначити, що купець першої гільдії, італійський підданий Е. ді Поллоне входив до складу Маріупольського по портовим справам присутствія від Маріупольського біржового комітету і часто займався вирішенням на урядовому рівні питань, пов'язаних з модернізацією Маріупольського морського порту [2; 3].

У 1912 р. для забезпечення пасажирських і вантажних перевезень між російськими та іноземними портами пароплавство об'єдналося з іншою великою пароплавною фірмою, яка належала іншому маріупольському судовласникові П. Регіру. Було створено акціонерну компанію «Русское общество коммерческого пароходства» на підставі уставу від 30 грудня 1911 р. [21].

Одною з впливових підприємницьких родин Маріуполя протягом всього ХІХ ст. була родина Галеано, яка належала до першого етапу діяльності італійців в регіоні. У 1830-і рр. в Маріуполі відкрив свою справу генуезький підприємець Станіслав Галеано (1803 – 1844 рр.). Прізвище «Галеано» в російських документах записувалося як «Галіяно» або «Гальяно». Вперше воно згадується в «Ревізьких сказках міста Маріуполя» в 1835 р. У них міститься запис про те, що в 1832 р. «Станіслав Андреев Галияно, лета – 31, купец 3-ей гильдии русский» був зарахований з іноземців в купці. У складі сім'ї вказані: дружина Софія (21 рік), дочка Марія (4 роки) і син Андрій (2 роки) [11, с.4-7].

Ще до цього часу окрім торгівлі зерном С. Галеано займався його переробкою: в 1830 р. він відкрив макаронну фабрику, яка залишалася єдиною в місті впродовж усього ХІХ ст. У 1874 р. підприємство було продано іншому представникові італійської общини Маріуполя – Антоніо Сангвінетті. Ця фабрика виробляла 16 000 пудів макаронних виробів на 43 000 руб. на рік, на ній працювали 12 найманих робітників [10, с. 288].

Торговий дім Галеано, з часом перейменований на «Джузепе Пініоні і К^о», поставляв зерно та іншу сільськогосподарську продукцію в країни Середземномор'я. Можна припустити, що в 1840-х – на початку 1850-х рр. бізнес С. Галеано зазнавав певних труднощів через те, що Азовське море в цей період фактично було закритим для іноземних суден, а також через події Кримської війни, що завдала серйозних збитків усій торгівлі в цьому регіоні. Побічно про це свідчать записи в «Ревізьких сказках Маріуполя 1858 р.». Син С. Галеано Андрій значиться там як зарахований в 1857 р. з міщан в маріупольські купці 3-ої гільдії за указом Катеринославської казенної палати [12, с. 376-377]

На відміну від більшості своїх співвітчизників, які згорнули свій бізнес у Маріуполі наприкінці 1860-х рр. і повернулися на батьківщину, Галеано залишилися в місті. Син А. Галеано, як і дід, названий Станіславом, продовжував займатися

підприємництвом та громадською діяльністю. Він був старшиною Комерційного зібрання Маріуполя та гласним Маріупольської міської думи [2].

До першої хвилі італійських підприємців у Маріуполі належала і родина Аморетті, яка теж розпочала свою діяльність у місті у 1830-і рр. Першим її представником був Августин Іванович Аморетті (1785 – ? рр.), «по принятию присяги причисленный из иностранцев в мариупольские купцы указом Екатеринославской Казенной палаты в 1838 г.» [12, с. 20-21].

Його сини Йосип, Адольф і Едуард продовжили і розвинули справу. Старший – Йосип (народився в 1813 р.) був зарахований в купецьке звання разом з батьком. До 1860-х рр. він добився звання купця 1-ої гільдії, був почесним мировим суддею Маріуполя. Й.А. Аморетті був одружений на маріупольській купчисі Єлизаветі Кирилівні Хасарджи [22, арк. 61.; 24, арк. 59.].

Середній син А.І. Аморетті – Адольф (народився в 1816 р.) був зарахований в купецьке звання в 1840 р. Він, як батько і старший брат, займався торгівлею зерном, володів великими хлібними крамницями на Біржі, недалеко від старого порту в гирлі р. Кальміус. Йому належало каботажне вітрильне судно «Св. Миколай», приписане до порту Таганрог [16, с. 80.]. У ревізьких сказках вказані його дружина Ангеліна Вікентіївна і дочка Марія [12, с. 20-21].

Молодший з Аморетті - Едуард (народився в 1823 р.) був приписаний до маріупольського купецтва в 1847 р., мав трьох синів: Миколу (народився в 1846 р.), Юлія (народився в 1858 р.) і Августина (народився в 1864 р.) і дочку Сусанну (народилася в 1855 р.) [12, с.22-23, 362-363; 23, арк.65].

Родина Аморетті була причетною до початку кар'єри відомого художника А.І. Куїнджі. У спогадах живописця-мариніста И.К. Айвазовского є відомості про те, що про дарування юного Куїнджі повідомив його «маріупольський негодіант Аморетті». Айвазовский, поступаючи проханням Аморетті, погодився узяти Куїнджі до себе в майстерню, для наочного ознайомлення з основними правилами живопису [13, с. 89].

Окремі представники італійського купецтва, що діяли в Маріуполі, протягом ХІХ – початку ХХ ст., зробили істотний внесок не лише у розвиток економіки міста, але й у його громадське та культурне життя. Усі ці напрямки успішно поєднувалися у діяльності родини Деспотів.

Засновник однієї з великих торгових фірм Маріуполя Антоніо Деспот розпочав свою діяльність у місті наприкінці 1830-х рр., як і більшість його співвітчизників. Як і Галеано, він був уродженцем Генуї і належав до італізованих слов'ян. У 1837 р. він відкрив в місті свій торговий дім, що займався експортною зерновою торгівлею. Фірма взаємодіяла з іншими такими ж італійськими конторами, що відкрилися в Маріуполі приблизно одночасно: торговими домами Галеано і братів Мембелі [15].

Його син Іван Деспот продовжив справу батька і залишався у Маріуполі до 1900 р., а потім виїхав до Італії. У родині Івана Антоновича та його дружини Луїзи Рафаїлівни було троє дітей: сини Родіо (помер у 1909 р.) та Антон (1876 – 1931 рр.), дочка Фанні (у 1902 р. виїхала до Італії). За офіційними документами І.А. Деспот значився як іноземець та «австрійсько-подданный» [25, арк. 51].

Сім'я Деспотів володіла великою нерухомістю (будинками і земельними ділянками) в місті і за його межами. Старшому синові Родіо належав хутір, Луїзі Деспот – власний великий будинок на вулиці Костянтинівській. Після її смерті в 1900 р. на заповідані нею гроші родиною було придбано ще 10 000 десятини землі [1, с. II.].

І.А. Деспот належав до кола тих мариупольських підприємців, що сприяли розвитку театрального мистецтва у місті. Деякий час він був власником колишнього хлібного амбару по вулиці Торговій, який було пристосовано під проведення театральних вистав його попереднім хазяїном М.К. Поповим. Саме тут ставила вистави популярна в Маріуполі трупа В.Л. Шаповала [15]. Окрім цього Іван Антонович займався доброчинною діяльністю та був скарбником «Общества помощи воспитанницам Мариупольской Мариинской женской гимназии» [9].

Син І.А. Деспота – Антон отримав вищу освіту і ліцензію на право займатися агрономічною комерцією після навчання в Італійському королівському міжнародному інституті в Туріні. Після повернення до Маріуполя він працював у фірмі батька.

Таким чином, діяльність представників італійського купецтва в Маріуполі протягом ХІХ – початку ХХ ст. була різноплановою і мала істотний вплив на різні сфери життя міста. Італійські підприємці, що відкрили свої посередницькі торгові фірми у Маріуполі в основному у 1830-і рр., сприяли розвитку внутрішньої торгівлі в регіоні в цілому і в Маріуполі зокрема, преш за все – торгівлі зерновим хлібом. Саме вони сприяли виходу міста на міжнародні зернові ринки.

Не менш вагомим був внесок італійських підприємців у розвиток торгового судноплавства через порт Маріуполя, починаючи з будівництва невеликих каботажних вітрильників і завершуючи створенням великих пароплавних компаній загальнодержавного рівня та участю у розбудові Маріупольського морського порту.

Помітною і значущою була участь італійських підприємців у громадському, релігійному та культурному житті міста.

Список використаної літератури

1. Адрес-календарь «Весь Мариуполь и его уезд» на 1910 г. – Мариуполь, 1910. – 36, 166, 14 [=216] с.
2. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1916 год. Мариупольский уезд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---8/>
3. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1916 год. Мариупольский уезд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---9/>
4. Бацак К. Італійська еміграція в Україні наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ століття: витоки, формування, діяльність / К. Бацак. – К. : Знання України, 2004. – 300 с.
5. Бацак К. Ю. Італійська еміграція в Україні: джерела та шляхи формування, міжнародні зв'язки (80-ті роки ХVІІІ- перша третина ХІХ ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Костянтин Юрійович Бацак; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – 22 с.
6. Бацак Н. Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Причорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина ХІХ ст.) / Н. Бацак // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї ХVІІІ – ХІХ ст : зб. наук. ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 11-34.
7. Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К.Крыжановского. В.К.Крыжановский. Дневники [Електронний ресурс] / К. А. Баханов, И. И. Лыман. – Режим доступу : http://ri-urbanhistory.org.ua/library/liman/Berdyansk_v_dnevnikah_titylyarnogo_sovetnika.pdf
8. Балтийский торговый флот в 1907 г. // Русское Судоходство. – 1908. – № 4. – С.38 – 52.
9. Приазовский край. – 1898. – №30. – 1февраля.

10. Гаврилов Н. И. Справочная книга «Фабрики, Заводы и Рудники» Екатеринославской губернии на 1903 год / Н. И. Гаврилов. – Екатеринослав, 1903. – 269 с.
11. Греки Приазовья : ревизские сказки города Мариуполя. – Мариуполь : Азовье, 2009. – Кн. IV. 1835 г. – 554 с.
12. Греки Приазовья : ревизские сказки города Мариуполя. – Мариуполь : Азовье, 2009. – Кн. V : 1850, 1857-1858 гг.
13. Кузьмин Н. Н. Воспоминания об И. К. Айвазовском / Н. Н. Кузьмин. – СПб. : Типо-лит. В. В. Комарова, 1901. – [2], 12, 20, 28, 54 [=144] с.
14. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. І. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
15. Мариуполь и его окрестности [Електронний ресурс]. – Мариуполь, 1892. – Режим доступу : <http://old-mariupol.com.ua/mariupol-i-ego-okrestnosti-den-pervyj/>
16. Опыт перечня судов Российского морского торгового флота. К 1 января 1889 г. – СПб., 1889. – 26, 10, 98, 40 [=174] с.
17. Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1915 г. – Петроград, 1915. – XLII, 271 с.
18. Скальковский А. А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна 1749 – 1863 г. / А. А. Скальковский. – СПб., 1865 – 1866. – 87 с.
19. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях / К. Скальковский. – СПб. : Тип. А.С. Суворина, 1887. – 554 с.
20. Щипцов А. А. Транспортное освоение Азовского моря. Исторический экскурс и современность / А. А. Щипцов, В. С. Ефремов. – К. : Будівельник, 1995. – 144 с.
21. Российский государственный исторический архив. - Ф. 108. Русское общество коммерческого пароходства (1912 – 1917 гг.). – Оп. 1. – Спр. 1 (Журнал Правления (1912 – 1913 гг.)).
22. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 214 (Рождество-Богородицкая церковь Екатеринославской духовной консистории г. Мариуполь Мариупольского уезда Екатеринославской губернии). – Оп. 1. – Спр.3 (Метрическая книга о рождении, браке и смерти, 22.01.1875 – 1877 гг.). – 212 арк.
23. ДАДО. – Ф. 212 (Мария-Магдалиновская церковь Екатеринославской духовной консистории, г. Мариуполь Мариупольского уезда Екатеринославской губернии). – Оп.1. – Спр.3. (Метрическая книга о рождении, браке и смерти, 1874 – 1875 гг.). – 216 арк.
24. ДАДО. – Ф. 215 (Соборная Харлампиевская церковь Екатеринославской духовной консистории г. Мариуполь Мариупольского уезда Екатеринославской губернии). – Оп.1. – Спр. 1 (Метрическая книга о рождении, браке и смерти, 04.01.1869 – 18.12.1869 гг.). – 81 арк.
25. ДАДО – Ф. 215 (Соборная Харлампиевская церковь Екатеринославской духовной консистории г. Мариуполь Мариупольского уезда Екатеринославской губернии). – Оп.1. – Спр. 32 (Метрическая книга о рождении, браке и смерти, 1913 г.). – 148 арк.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2014 р.

S. Novikova

**THE ACTIVITY OF ITALIAN ENTREPRENEURS IN MARIUPOL
(XIXth – early XXth centuries)**

History of the foreign entrepreneurship in the Russian Empire is multi-faceted and comprises a wide range of under-investigated issues. One of such issues is the activity of the Italian merchantry in Mariupol in the XIXth – early XXth centuries.

Economic partnership between Mariupol and Italy has a long-standing tradition. As far back as the turn of the XVIIIth – XIXth centuries the Italian merchant ventures took interest in seaport cities of the Azov coast. They began functioning particularly actively in the region beginning with 1820ies owing to the Russian government patronage to the foreign entrepreneurship in the Southern provinces of the Russian empire.

At that time representative offices of the firms of de Rossi and Ciulli were founded in Mariupol. During certain years Antonio Amoretti's merchant venture that had its chief representative office in Feodosiya and branches in Kertch and Kremenchug was also functioning in the city. Occasionally the large merchant venture of B. Ponzio ran business in Mariupol. In 1830ies new firms of Galeano, Jerbulini, Membeli, de-Martino, Pinioni (or Pinione), Sanguinetti started up in Mariupol.

Besides the proper Italian firms during that time the offices of Italian-integrated Slavs from the Adriatic, mainly of Austrian subjects, began functioning in the city. In Mariupol they were also called Italians, more seldom – Dalmatians, although the owners of those firms had properly Slavic surnames Vidovich, Vuchetich, Despot, Kovachevich, Popovich, Fiskovich. Owing to their Slavic origin the Russian government and the local administration treated them with a particular favour. Many of them had begun with the position of captains at merchant vessels of large foreign firms and thus made their initial capital. The leading positions at Mariupol corn market at that time were taken by 5 merchant ventures – Despot's, Vidovich's, Galeano's, brothers Membeli's and brothers Popovitch's.

The start-up of shipbuilding in Mariupol is also connected with Italians. Thus, since 1824 small coasting single-masted or two-masted sailing vessels of 100-150 tons deadweight and 5-6 members crew were built at Kavalotti exchange. They were widely spread in the Azov sea water area due to its shallow water.

During 1830-1850ies the Italian community in Mariupol was increasing and thriving. In the early 1850ies in the city there were functioning Vuchetich's, Galeano's, Radeli's, Tripkovich's and Fiskovitch's trading firms. But in the course of the Crimean war the Italian merchantry suffered significant losses, only the firms of Galeano, Membeli, Tripkovich and Fiskovich survived. They sent corn abroad only on boards of their own vessels. But constantly increasing competition on the part of the firms from Berdyansk and Taganrog made Italian entrepreneurs gradually shut down their activity in the city and come back to their motherland.

Among those representatives of Italian community who stayed in Mariupol a noticeable part in the various spheres of city's life was taken by Austrian Consul Petr Bonachich, Montenegrin by his origin, and Mariupol merchant belonging to the top guild, the member of Mariupol Barge Committee Emmanuel di Pollone. Before WWI he was also the head of the Imperial and Royal Austro-Hungarian consulate. Along with another business leader F. Zvorno he owned a large shipping company possessing 14 steamers and made a substantial contribution to the development of Mariupol port.

The funds raised by Italian entrepreneurs and contributions of the Italian government in 1854-1860 enabled to build in Mariupol the Catholic temple for the sake of assumption of the Holy Mother of God seating 200 parishioners. This construction had been regarded one of

the main sightseeings. The principal patron of the temple was its church foreman, a powerful businessman Anton Sanguinetti.

Thus the Italian entrepreneurs made a significant contribution to economic development of Mariupol, promoted its accessing international trade and manifested themselves in various spheres of the city's life: social, religious and cultural.

Key words: *Mariupol, Italian trade firms, grain-growing trade, navigation, public and cultural activity.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Лусак В.Ф., д.і.н., проф.; Чура В.І., д.і.н., проф.*

УДК 930:352.07(477.62-2=14)“1778/1870”(045)

М.К. Подгайко

САМОВРЯДУВАННЯ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена проблемі вивчення самоврядування грецької громади Північного Приазов'я в історичній науці. Засади самоврядування приазовської (маріупольської) грецької громади були закладені жалуваною грамотою російської імператриці Катерини II 21 травня 1779 р., наданій виведеним з Криму грекам-християнам. Цей документ склав правову підставу для виникнення Маріупольського грецького суду як органу місцевого самоврядування.

Дана автономна інституція приазовських греків була тим стрижнем, навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти. Маріупольський грецький суд становив необхідний політико-правовий каркас існування і консолідації громади.

Весь історіографічний доробок можна класифікувати за хронологічним принципом. Згідно з таким підходом залучені до дослідження наукові розвідки поділені на три групи: праці, написані в середині XIX – на початку XX ст.; радянська історіографія, в якій висвітлено деякі аспекти минулого грецької громади; напрацювання сучасної української історіографії.

До кола вивчення дорадянських дослідників переважно входив комплекс проблем, пов'язаних з процесом переселення греків-християн з Криму та облаштування їх на нових землях. Аспекти, пов'язані з організацією й функціонуванням Маріупольського грецького суду, висвітлювались частково.

За радянських часів партійно-державний курс держави у сфері національних відносин не сприяв появі комплексних досліджень проблем розвитку національних меншин, зокрема грецького етносу. Історія грецьких громад України представлялася у вигляді коротких нарисів, що мали характер вступних до основної теми дослідження. Загалом, можна зауважити, що Маріупольський грецький суд не був предметом окремого дослідження.

Сучасна українська історична наука активно розпочала вивчення даної теми з 90-х рр. XX ст. і наукові студії тривають до сьогодні. Весь історіографічний доробок з даної проблематики можна поділити на дві групи: перша – це узагальнюючі праці дослідників, в яких мова йде про греків України і лише побіжно згадується про Маріупольський грецький суд. Друга група включає праці, орієнтовані безпосередньо на аналіз діяльності даного органу самоврядування, його функції, діловодство, систему

судочинства, правову юрисдикцію та місце, яке він займає в системі російського законодавства.

В цілому, історіографічний аналіз даного періоду надав можливість визначити ступінь вивчення зазначеної проблематики дослідниками.

Ключові слова: історіографія, жалувана грамота, Катерина II, грецька громада Північного Приазов'я, закрита сільська громада, самоврядування, Маріупольський грецький суд.

Греки належать до тих етнічних спільнот, що здавна проживали на теренах України. Вивчення історії грецьких громад є сполучною ланкою між минулим і сучасним. Знання історичних особливостей етнічної самоорганізації сприятиме більш ґрунтовному підходу до вирішення актуальних політичних завдань. Водночас вивчення досвіду спільного проживання представників різних етносів у межах єдиного державного простору має велике практичне значення для розвитку міжнаціональних стосунків. Це дозволить попередити виникнення конфліктних ситуацій, що можуть виникнути через неоднорідність етнічного складу суспільства. Тому відтворення історичної минувшини є досить актуальним, так як дозволяє не тільки доповнити картину історії України поліетнічними чинниками, але й створює необхідну історико-фактологічну й аналітичну основи для сучасного етнополітичного менеджменту.

Мета статті полягає у висвітленні історіографії самоорганізації грецької громади, що існувала у Північному Приазов'ї наприкінці XVIII – XIX ст.

Стан розробки зазначеної теми досить обмежений, хоча література з історії Приазовської грецької громади становить вагомий у кількісному і якісному плані історіографічний доробок. Утім, більшість робіт присвячена висвітленню причин виникнення грецьких громад, основним напрямкам їхньої діяльності. Історія Маріупольського грецького суду як органу самоврядування приазовських греків та її вплив на соціально-економічні, культурні й етнічні процеси в грецькому середовищі комплексно не досліджувалася. З іншого боку, висвітлюючи грецький чинник на окремих українських теренах, кожен із дослідників мав звернути увагу і на орган самоврядування. Адже саме автономні інституції греків України були тим стрижнем, навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти, ці структури становили необхідний політико-правовий каркас існування і консолідації кожної громади. Всю дослідницьку літературу можна класифікувати за хронологічним принципом. Згідно з таким підходом залучені до дослідження наукові розвідки можемо поділити на такі групи: праці, написані в середині XIX – на початку XX ст.; радянська історіографія, в якій висвітлено деякі аспекти минулого грецьких громад; напрацювання сучасної української історіографії.

Історія грецької громади Північного Приазов'я в більшості досліджень XIX – початку XX ст. становила лише окремих сюжет, висвітлюючись у більш широких контекстах колонізації й господарчого освоєння Південної України. А. Скальковський першим із дослідників спробував дослідити колонізаційні та господарські процеси в південному регіоні України. Спеціальних розвідок з етнічної історії приазовських греків він не публікував, але його праці містять цінні історичні та статистичні відомості про грецьку громаду, її господарство та побут [13].

Першими, хто звернувся до висвітлення подій, пов'язаних з утворенням маріупольської грецької громади, були церковні діячі. Представник «церковної історіографії» архієпископ херсонський і таврійський Гавриїл (Розанов) виробив історичну концепцію переселення, що домінувала в дорадянський період. Спираючись на рештки архіву організатора грецької міграції митрополита Ігнатія, Г. Розанов

пояснював переселення до Російської імперії нестерпним релігійно-культурним гнітом із боку кримських татар. За своїми наслідками та значенням автор прирівнював виселення греків за межі Кримського ханства до виходу євреїв з Єгипту [2]. Що стосується повідомлень Г. Розанова про Маріупольський грецький суд, то автор подає лише коротку довідку.

Політичним, міжнародним та економічним факторам переселення греків-християн з Криму в Російську імперію присвячені праці Ф. Хартахая та О. Маркевича [16; 10].

Лише наприкінці XIX ст. з'явилися праці, в яких акцентовано на діяльності органу самоврядування приазовських греків. Праця Г. Тимошевського, викладача історії Маріупольської Олександрівської гімназії, що увійшла до збірника історико-краєзнавчих праць «Маріуполь та його околиці» (1892 р.) вважається одним з найфундаментальніших синтезуючих досліджень з історії створення й діяльності приазовської грецької громади [15]. Автор узагальнив публікації Г. Розанова, А. Скальковського і навів великий фактологічний матеріал з історії переселення, заснування Маріуполя, адміністративного, культурного й релігійного життя громади.

Окреме місце приділено маріупольському грецькому суду, який виконував функції органу місцевого самоврядування та опікувався багатьма питаннями з організації життя маріупольських греків. Треба зазначити, що це найповніше видання, яке досить широко звертає увагу саме на самоорганізацію грецької громади. До останнього часу це чи не єдина робота, в якій зроблено спробу дослідити історію грецького суду. Важливий внесок до висвітлення історії маріупольських греків зробив Г. Писаревський. Хоча переважна частина його праці присвячена політиці російського уряду щодо іноземців та їх місця в освоєнні півдня Росії, автор звертає увагу на устрій грецької громади, де окреме місце належить маріупольському грецькому суду. Автор зазначав, що вагому роль в справі переселення греків-християн з Криму мала жалувана грамота Катерини II, в якій йшлося про створення даного органу грецького самоврядування [11].

Таким чином, огляд історіографії XIX – початку XX ст. свідчить про те, що в цей час виникає зацікавленість історією приазовської грецької громади. Але сфера досліджень не виходила за межі загальноісторичної проблематики. Історія України розглядалася дослідниками головним чином як невід'ємна частина політичної історії Росії. Тому нерідко вони акцентували на політичній, економічній та юридичній залежності греків від царського уряду, залишаючи поза увагою їх відносини з українським населенням, власну громадсько-політичну творчість. Поза увагою залишилися дуже важливі аспекти, пов'язані з організацією самоврядування приазовської грецької громади, причини та шляхи її скасування.

Проте, багатий фактичний матеріал, що був накопичений історіографією означеного періоду, є надзвичайно цінним і сьогодні, особливо з огляду на масштаби втрат документальних матеріалів.

Найбільш обмеженим в історіографічному вимірі періодом вивчення історії грецьких громад України є радянський. Історія національних меншин радянської України мало цікавила керівництво республіки, тому ґрунтовних досліджень тих часів було обмаль. Тим ціннішими ці надбання є для української історичної науки. Радянською історичною наукою були висвітлені лише деякі окремі аспекти історичного минулого приазовської грецької громади кінця XVIII – XIX ст., що стало наступним етапом елліністичних досліджень. У руслі політики коренізації, яка проводилася більшовицьким керівництвом країни у 1920 – 1930-х рр. були створені сприятливі умови не тільки для розвитку греків УСРР, але й для дослідження їх історії та культури. Адже завдання радянського будівництва в середовищі національних меншин

потребували з'ясування й розуміння етносоціальної та етнокультурної ситуації в республіці.

Переважна більшість праць цієї доби стосувалася питань етногенезу приазовських греків, їхніх лінгвістичних особливостей, специфіки матеріальної та духовної культури.

Досліджуючи історію Маріуполя та Північного Приазов'я за радянських часів (80-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.), історії грецької громади торкаються маріупольські краєзнавці Р.Саєнко, Р. Божко, Л. Яруцький, С. Буров та інші. Ще за радянських часів розпочала свою дослідницьку діяльність Р.Саєнко [12], на рахунок якої більше десятка публікацій. Основним питанням, яке студіювала авторка була дата заснування міста Маріуполя. Аналізуючи жалувану грамоту Катерини II від 21 травня 1779 р., вона також звертала увагу на 5 пункт документу, в якому між іншим йшлося про створення Маріупольського грецького суду.

У нарисах Р. Божко [1] досліджується місце Маріуполя в системі адміністративно-територіального устрою українських земель XVIII–XX ст. В цьому контексті авторка порушує питання, пов'язані з існуванням Маріупольського грецького округу.

Автором чи не єдиної за радянської доби узагальнюючої праці з історії грецької спільноти був С. Ялі [18], який проаналізував науковий доробок Г. Тимошевського з позицій класового підходу.

Загальні згадки про грецьку міграцію містили праці О.Дружиніної. Вона досить категорично обґрунтувала політичну доцільність та ефективність організованого в 1778 р. переселення греків з Криму, з огляду на геополітичні інтереси Російської імперії [8]. Також в числі дослідників радянської доби, які торкалися грецької проблематики Північного Приазов'я, можна назвати І. Соколова, В. Кабузана, М. Араджионі та інших.

Партійно-державний курс радянської держави у сфері національних відносин не сприяв появі комплексних досліджень проблем розвитку національних меншин, зокрема грецького етносу. Історія грецьких громад України представлялася у вигляді коротких нарисів, що мали характер вступних до основної теми дослідження. Загалом, можна зауважити, що Маріупольський грецький суд не був предметом окремого дослідження.

Проте, працю істориків-аматорів не можна недооцінювати, бо завдяки краєзнавчим надбанням історія грецьких громад України дістала хоча б фрагментарну презентацію на суспільному рівні.

Грецька спільнота є однією з найчисельніших на території України. Тож на межі ХХ–ХХІ ст. поглибилася спеціалізація досліджень з елліністичної проблематики.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. в Україні було створено ряд наукових та освітніх закладів, одним із напрямів діяльності яких є студіювання грецької проблематики. Серед них – Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України при Інституті історії України НАНУ, Маріупольський державний гуманітарний університет, Одеська філія Грецького фонду культури, Історико-філологічне товариство А.А.Білецького, Приазовський елліністичний центр тощо.

У процесі здійснення елліністичних студій особливе значення мають узагальнюючі, синтезуючі дослідження, які підсумовують накопичений попередниками досвід вивчення проблеми, наскрізно простежуючи історичний період грецького буття в українських землях. Вагомий історіографічний доробок становлять загальні праці, що висвітлюють історичний розвиток грецького етносу в межах зазначеного хронологічного періоду. Однією з перших узагальнюючих праць з історії греків України можна назвати монографію Н. Терентьєвої «Греки в Украине: культурно-просветительская и экономическая деятельность (XVII–XX вв.)». Саме це дослідження стало першою спробою узагальнити цілу історію грецької етнічної групи в одній

підсумковій синтезі [14]. Автор зазначає, що прагнення до визнання себе як окремих юридичних осіб з адміністративно-правовою автономією було чи не центральним сюжетом життєдіяльності майже всіх міських грецьких громад України.

Іншим важливим моментом праці Н. Терентьевою є те, що етнологічний аспект економічного та культурного розвитку грецької громади Маріуполя розглядається як складова частина політичної системи країни в контексті всього суспільного життя регіону.

Слід відзначити зацікавленість грецькою тематикою науковців інших відділів Інституту історії України НАН України. Результатом дослідницької роботи академіка В. Литвина та співробітників відділу спеціальних історичних дисциплін М. Дмитрієнко, В. Томазова, О. Яся стала книга «Греки на українських теренах», де подано узагальнений погляд на історію грецьких громад України й українсько-грецьких зв'язків [6]. Зокрема визначаються загальні передумови та конкретні мотиваційні чинники появи греків на українських теренах і формування сталих громад. Серед них автори виділяють: давні церковні та культурні взаємини, православне соціокультурне та конфесійне середовище, постійну воєнну загрозу, яка унеможлилювала стабільність торговельних стосунків з Західною Європою, сусідство з найпівнічною православною країною Європи – Росією, значний досвід комерційних операцій та адаптація до місцевих умов, що загалом створювали сприятливе підґрунтя для грецької торговельної еміграції, більшість представників якої вже мала певний матеріальний статок [6, с.213]. До того ж, у контексті політичного курсу, який проводився українськими гетьманами щодо ніжинських греків, переваги грецької торгівлі видавалися надто привабливими за умов тривалої воєнної конфронтації. Після Української національної революції середини XVII ст. греки посіли місце євреїв у зовнішній торгівлі українських земель.

Учені не оминають гострих кутів історії українсько-грецьких взаємин, визначаючи в них не тільки позитивне (греки як оборонці православ'я, провідники й організатори культурного життя, меценати та благодійники тощо), але й наводячи приклади зверхнього ставлення греків до місцевих мешканців, запеклі суперечки ніжинських греків з місцевим населенням з приводу прав і привілеїв.

Автори презентують власну класифікацію грецьких громад, в основу якої покладено комплекс таких критеріїв, як причини переселення, географічний чинник, форма колонізації, соціальний склад поселенців, ступінь контактів з еллінським світом тощо. Греки Північного Приазов'я – це модель напівзакритої сільські громади, зв'язки яких із зовнішнім грецьким світом були мінімізовані [6, с.216].

Дослідниця Л. Якубова надає Маріупольському грецькому округу особливе значення для підтримання національної свідомості й самобутності греків. Вона вказує на те, що існування на теренах України автономної адміністративної одиниці, де мешкала майже винятково грецька людність, було явищем унікальним. Адже сама Греція була в той час лише околицею Османської імперії. Цікавим є припущення Л. Якубової, що запеклість боротьби митрополита Ігнатія й грецького суспільства за автономне існування, вагомість пільг і допомоги, наданих російським урядом, говорять за те, що грецькому округу Північного Приазов'я відводилося значне місце у планах відродження розпорошеної по території Порту грецької діаспори [17].

Сучасний етап розвитку грецьких студій характеризується їх урізноманітненням, виокремленням джерелознавчих, історіографічних сюжетів. Серед таких розробок чільне місце посідають дослідження А. Гедьо, що першою запровадила комплексний і систематизований джерелознавчий аналіз у студіюванні історії грецьких громад. Це сприяло більш глибокому осмисленню питань, пов'язаних із особливостями політико-правового статусу маріупольських греків, еволюцією їх самоорганізації тощо. У

монографії А. Гедьо «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.)» подається аналіз основних архівних зібрань та публікацій джерел з історії грецької громади Північного Приазов'я. Це документи державних інституцій і посадових осіб – законодавчі акти, листування, матеріали діловодства, у т.ч. Маріупольського грецького суду, статистичні, картографічні джерела, матеріали експедицій мандрівників, щоденники, мемуари [4].

В іншому дослідженні А. Гедьо – «Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст.» – вивчення окремого виду джерел (актових матеріалів) стало самостійною метою, що підкорила собі всю логіку дослідження[3].

Визначення актових матеріалів як предмета дослідження й основного його джерела спрямувало увагу автора на вирішення питань, пов'язаних з особливостями політико-правового статусу Маріупольської грецької громади, еволюцією її юридичного становища й характеру самоорганізації. Тому вже в передмові чітко визначається термін «громада», який дуже часто застосовується для різних за статусом і мірою організованості грецьких осередків в Україні. На відміну від інших сучасних дослідників, що зверталися до з'ясування сутності терміна «громада» стосовно грецьких осередків, А. Гедьо схильна вважати громадою тільки інституціоналізовані групи населення, що мали юридичне відокремлення та етнічну самоорганізацію – а саме греків Ніжина й Північного Приазов'я. Вони, на відміну від греків Одеси й Львова, були об'єктами правових відносин, користувалися гетьманськими та імператорськими привілеями, витворили структури самоврядування[3, с.4].

Сучасний стан розвитку української наукової думки дозволяє найбільш повно дослідити історію маріупольських греків. З'явилася значна кількість історичних праць, які прямо чи побічно досліджують різні аспекти зазначеної теми. Значний внесок на цій ниві зробили Н. Бацак, В. Пірко, С. Калоєров, М. Араджионі, І. Джуха С. Новікова, С. Арабаджи, К. Балабанов, С. Пахоменко тощо.

У 2003 р. за редакцією М. Дмитрієнко вийшов бібліографічний довідник-показчик з етнічної історії грецької спільноти в Україні [9].

Книга І. Джухи «Одиссея мариупольских греков» була першою спробою узагальнення в публіцистичному жанрі історії, культури, побуту приазовських греків. Автор утримався від надання оцінки діяльності Маріупольського грецького суду, лише обмежився короткою довідкою щодо діяльності цього органу самоврядування [7]. Втім, він поділяє думку дослідника XIX ст. Г. Тимашевського, що здобутком в діяльності Маріупольського грецького суду є виборність, а вадою – закриті засідання.

Варто відзначити, що попри значну кількість робіт з історії греків України, що з'явилися в останні десятиріччя, незважаючи на досить активне вивчення зазначеної проблематики, історія Маріупольського грецького суду знаходила лише побіжне висвітлення. Значною подією для історичної науки стало опублікування колективної монографії А. Гедьо, Н. Терентьевої та Р. Саєнко «Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність» [5]. Автори, на підставі комплексного аналізу джерел та літератури, зробили класифікацію структури і функцій Маріупольського грецького суду, що супроводжувався висвітленням особливостей політико-правових відносин з загальнодержавними органами у системі управління Російської імперії. Дослідники висвітили сфери компетенції, масштаби та характер управлінських функцій грецького суду, детально розглянули кожний з напрямів цієї діяльності – судочинство, фінансово-господарська робота, поліцейська справа, господарство тощо. Автори приходять до висновку, що досить логічним виглядає те, що поліцейські функції Маріупольського грецького суду були природними для установи, що здійснювала повноту місцевої влади

у територіальній автономії. На сьогоднішній день це найбільш повне комплексне видання з історії Маріупольського грецького суду.

Отже, огляд представленої літератури дозволяє простежити історію місцевого самоврядування греків на території українського Північного Приазов'я, визначити основні характерні риси цього явища, простежити його розвиток в історичному контексті. Специфікою грецького самоврядування Маріупольської спільноти була його сільська закрита модель. Оформлення та функціонування Маріупольського грецького суду як органу грецького самоврядування перебувало безпосередньо під впливом розвитку законодавчої системи Російської імперії. Стан наукової розробки даної проблематики досить вагомий. Проте, поза увагою дослідників залишаються питання, пов'язані з специфікою ліквідації Маріупольського грецького суду та стосунків греків з представниками інших національностей, що населяли Маріупольщину. Ці та інші аспекти можуть стати предметом майбутніх наукових студій.

Список використаної літератури

1. Божко Р. Мариуполь в системе административно-территориального устройства украинских земель (XVIII–XX вв.) / Р. Божко // Донбасс и Приазовье : проблемы социального, национального и духовного развития : тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.). – Мариуполь, 1993. – С. 44-45.
2. Гавриил (Розанов В.Ф.) Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархий / Гавриил (В.Ф. Розанов.) // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – 1848. – Т. 2. – С. 140–210.
3. Гедё А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII - XIX ст. / А. В. Гедё; Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – 416 с.
4. Гедё А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А.Гедё. – К., 2001. – 245 с.
5. Гедё А. В. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність / А. В. Гедё, Н. О. Терентьева, Р. І. Саенко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – 480 с.
6. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К., 2000. – 448 с.
7. Джуха И. Одиссея мариупольских греков. Очерк истории / И. Джуха. – Вологда : ЛиС, 1993. – 162 с.
8. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. / Е. И. Дружинина – М., 1955. – 288 с.
9. Етнічна історія грецької спільноти в Україні : бібліографічний довідник-показчик / відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 288 с.
10. Маркевич А. Императрица Екатерина II и Крым : (к столетию со дня кончины Екатерины Великой) / А. Маркевич. – Симферополь, 1893. – С. 37-72.
11. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Г. Писаревский. – М., 1908. – 340 с.
12. Саенко Р. Из истории основания города Мариуполя / Р. Саенко. – Мариуполь : Рената, 2002. – 22 с.
13. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса : Тип. Францова и Нитче, 1850–1853. – Ч. 1–2. – 342 с.
14. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. Терентьева. – К.: АКВИЛОН-ПРЕСС, 1999. – 352 с.

15. Тимошевский Г. Духовное и гражданское самоуправление. Православные храмы Мариуполя / Г. Тимошевский // Мариуполь и его окрестности / под ред. Д. Хараджаева. – Мариуполь, 1892. – С. 95-121.

16. Хартахай Ф. Христианство в Крыму / Ф. Хартахай. – Симферополь : Тип. Таврич. губ. правл., 1864. – 128 с.

17. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.

18. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. – Харків, 1931. – 208 с.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2014 р.

М. Podgayko

NORTHERN AZOV GREEK COMMUNITY SELF GOVERNMENT: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The present article is concerned with the problem of the study of Northern Azov Greek community self-government in the historical science. The self-government principles of Azov (Mariupol) Greek community were laid by Empress Catherine II Letter of Grand on May 21, 1779, provided to Greek Christians having come from the Crimea. This document was the legal basis for the emergence of Mariupol Greek court as the local authority of self-government.

This autonomous institution of Azov Greeks was the pivot around which community livelihoods revolved. Mariupol Greek court made the necessary political and legal framework for existence and consolidation of the community.

The whole historiographic contribution can be classified in chronological order. According to this approach involved in scientific research studies are divided into three categories: works written in the middle of XIX - early XX century; Soviet historiography, which covers some aspects of the last Greek community; developments of modern Ukrainian historiography.

The circle of pre-Soviet researchers' studies included mostly complex problems associated with the process of resettlement of Greek Christians from the Crimea and settling them in the new lands. Aspects related to the organization and functioning of the Mariupol Greek court are highlighted partly.

In Soviet times, the party-state direction of the country in national relations had not contributed to the emergence of complex research problems of national minorities, including the Greek ethnos. History of Greek Communities of Ukraine was represented in the form of short essays that had the character of the entrance to the main topic of the research. Overall, it can be noted that the Mariupol Greek court was not the subject of a separate study.

The modern Ukrainian historical science began to explore actively the topic in the 90's of XX century. The scientific studies have been continuing to the present. All historiographical contribution on this subject can be divided into two groups: the first - general researchers' work in which only Greeks of Ukraine were studied and Mariupol Greek court is only briefly mentioned. The second group includes the works focused directly on the self-government body analysis, its functions, outsourcing, legal system, legal jurisdiction and the place it occupied in the system of Russian legislation.

Overall, the historiographical analysis of the provided period gave an opportunity to determine the extent of the study of this issue by the researchers.

Keywords: *historiography, Letter of Grand, Catherine II, the Greek community of Northern Azov, closed rural community, self government, Mariupol Greek court.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Гедьо А.В., д.і.н., проф.; Молчанов В.Б., к.і.н., с.н.с.*

УДК 930.1:94(477.6)"194/195"(045)

Н.Ф. Шипік

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДОНБАСІ У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Статтю присвячено висвітленню тих аспектів соціально-демографічних процесів у повоєнному Донбасі, які знайшли відображення у науковій літературі. Визначено специфіку та закономірності основних етапів у формуванні історіографії.

Ключові слова: *народонаселення, соціально-демографічні процеси, Донбас, історіографія.*

Специфічний історичний розвиток Донбасу за новітньої доби спонукає до більш уважного вивчення народонаселення краю, особливостей та закономірностей його формування у минулому. Надзвичайно актуальним дослідження цієї проблеми видається в контексті повоєнної ситуації в Донбасі, коли значний ривок у збільшенні чисельності його мешканців відбувався в умовах інтенсивного втручання партійно-державного керівництва у механізми залюднення регіону.

Народонаселення регіону та основні складові його формування у післявоєнний період не були об'єктом комплексного дослідження. Дана робота спрямована на висвітлення тих аспектів соціально-демографічних процесів у повоєнному Донбасі, які знайшли відображення у науковій літературі. Задля визначення основних напрямків вивчення проблеми доцільно розширити коло історіографічного пошуку до рамок України.

У вивченні проблеми виділені чотири етапи. Стан історіографії у перший період (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.) характеризувався появою робіт не наукового, а агітаційно-пропагандистського характеру. За умов майже цілковитої відсутності об'єктивної інформації про демографічні процеси автори численних публікацій намагалися довести переваги соціалізму для розвитку народонаселення. Акцентували на перевагах планової економіки, яка сприяє раціональному територіальному розподіленню робочої сили, унеможливує безробіття і обумовлює більш швидке зростання населення при соціалізмі на противагу капіталізмі [1].

Початок другого періоду (друга половину 1950-х – 1960-ті рр.) пов'язаний з хрущовською відлигою. Для демографів вона позначилась появою часткового доступу до статистичної інформації, проведенням першого післявоєнного перепису населення, відкриттям дослідної інституції - відділу демографії в Інституті економіки АН УРСР. Відновилися після 30-річної перерви публікації наукових досліджень. Проте, до програми перепису населення 1959 р., як і останнього довоєнного, не було включено спеціальних питань з міграції, що відбивало позицію партійно-радянського керівництва. Вважалось, що міграція населення при соціалізмі, носить переважно або навіть виключно плановий характер, а тому немає ні теоретичної, ні практичної потреби у її вивченні. Вивчення міграцій штучно гальмувалось. Натомість чимало було зроблено науковцями для дослідження специфіки післявоєнного природного відтворення населення. України В.П.Піскунов визначив належність України до нечисленної групи європейських країн (Німеччина, Італія, Португалія, Румунія), в яких повоєнна народжуваність не перевищила довоєнних показників. Виявив три різко виражених підйоми в народжуваності повоєнної України, які помилково пов'язував з етапами демобілізації. Звернув увагу на темпи зниження рівня народжуваності Україна

у 1950-1960-ті рр., за якими республіка випереджала всі розвинені капіталістичні країни. Зрівняльну для всіх республік радянську демографічну політику дослідник оцінював як недостатньо ефективну і неадекватну для українських реалій. Головними критеріями оцінки були демографічні параметри, зокрема частка породіль, охоплених матеріальною допомогою[2].

Історики в цей час почали досліджувати повоєнну історію Донбасу, головний зміст якої вбачали у відбудовчих процесах. Літопис регіону набував вигляд переліку великих виробничих досягнень під керівництвом Комуністичної партії. Другорядним фоном таких робіт були численні приклади прибуття на відбудову людей з різних регіонів СРСР. У дусі часу, цілком у відповідності з тезою „про зближення націй”, розглядали «братерську допомогу» радянських республік у відбудові промисловості української УРСР. Акцентували на величезній ролі державних трудових резервів у відтворенні робочої сили СРСР [3].

Третій період історіографії проблеми (1970 – перша половина 1980-х рр.) характеризувався кількісним зростанням інформації стосовно народонаселення повоєнного Донбасу у наукових працях. Щоправда вона була скоріше побічним продуктом наукових досліджень, присвяченим дослідженням історії робітництва Донбасу, історії партійної організації Донецької та Ворошиловградської областей, ролі комсомольських та радянських організацій тощо.

Несприятлива політична кон'юнктура та обмежений доступ до джерел унеможливили детальні дослідження кількісних змін у народонаселенні Донецької і Ворошиловградської областей. Епізодична інформація міститься у відповідних томах “Історії міст і сіл” [4]. В цьому масштабному краєзнавчому дослідженні проявилось типове для того часу випинання ролі партії і уникання соціально-побутових аспектів життя суспільства.

Вивчаючи історію робітництва Донбасу, науковці звернули увагу на те, що зростання кількості робітників промислових підприємств значно випереджало темпи приросту населення регіону в цілому. Відмітили значення системи оргнабору як одного з методів поповнення робітничих рядів Донбасу. Вказали на важливу роль демобілізованих та мобілізації молоді до шкіл ФЗН у справі комплектування робітничих кадрів. Автори торкнулись побіжно і питання народонаселення регіону в цілому. Було зазначено, що населення Донбасу зростало не тільки за рахунок природного приросту, але і завдяки міграцій. Щорічне прибуття десятків тисяч робочих сприяло прискореному зростанню регіону. Автори ввели до наукового обігу дані про чисельність населення Сталінської та Ворошиловградської обл. за матеріалами довоєнного і повоєнного переписів (1939, 1959 рр.), а також визначили, що населення Донбасу досягло довоєнного рівня у 1951 р. [5]

Загалом історики та демографи в силу недоступності інших статистичних даних, сконцентрували увагу на зіставленні результатів вказаних переписів, що з одного боку надавало широкі можливості для аналізу змін у населенні по багатьох ознаках, але водночас породжувало певні недоліки. Порівняння даних, настільки віддалених у часі, унеможлилювало створення детальної картини складних соціально-демографічних процесів, що відбувалися у повоєнний час; нівелювало особливості темпів приросту населення, і разом з цим специфіку повоєнного життя; не сприяло виявленню демографічних криз, зокрема голоду і закріплювало формальний підхід до вивчення урбанізаційних процесів.

Пріоритетним завданням радянських істориків було, як і раніше, звеличення ролі партії, зокрема у відбудовчих процесах, відновленні системи охорони здоров'я у визволених районах, зміцненні дисципліни на підприємствах, справі мобілізації жінок

на відбудову народного господарства, зміцненні союзу робочого класу та колгоспного селянства тощо [6]. Одночасно в цих роботах накопичувалися конкретні приклади по переміщенню робочої сили в Донбас.

У нарисах з історії обласних партійних організацій науковці зазначили втрати, що їх зазнало цивільне населення під час окупації. Були наведені одиничні приклади прибуття робочої сили до вугільних підприємств за призовом партії й комсомолу. Однак, механізм призову не деталізувався. Наводилися деякі значні постанови партії, що сприяли виконанню завдань з підготовки молодих робітників у закладах системи трудових резервів. Було показано велику роль демобілізованих для зростання партійної організації. Цікавим є обґрунтування необхідності підвищеного значення ідеологічної роботи в масах після перебування людей під окупацією, в полоні, на примусових роботах у Німеччині. «Всі вони зазнали ворожої ідеологічної обробки. У свідомості частини радянських людей ожили пережитки минулого» [6].

Після проведення перепису 1970 р., до програми якого були включені питання з міграції, демографи почали вивчати міграційну активність населення Донецької області. Досліджуючи період між переписами населення 1959 та 1970 рр., помітили уповільнення міграційних потоків у Донецьку область і припустили, що свій «міграційний бум» вона пережила до 1959 р. і що її народонаселення сформувалося внаслідок інтенсивних міграцій. Головну роль у системі розселення регіону, на думку С.Л.Смолько і Н.Л.Бондарської, визначили великі промислові вузли [7]. Теоретичного обґрунтування в демографічній літературі дістав оргнабір як важлива складова планового перерозподілу виробничих сил, притаманного соціалістичній економіці

Певні аспекти проблеми розглядали крізь призму ролі комсомольських організацій та радянських органів влади. Зокрема, в дослідженні В.І.Ізюмова звернено увагу на велику роль обласних рад Донбасу в справі поповнення трудовими ресурсами підприємств регіону, розміщенні прибулих, створенні побутових умов тощо [6].

Таким чином, в історіографії третього періоду, навіть за умов кількісного зростання робіт, розширення тематики, окремих питань вказаної проблематики торкалися лише побічно. Проте відбувалося послідовне накопичення необхідного матеріалу. Все більша кількість істориків відчувала обмеженість проблематики досліджень з історії радянського суспільства повоєнного часу. Водночас серед демографів тривала дискусія про обмеженість традиційних рамок описової статистики, про необхідність додаткової інформації про суб'єкт демографічної поведінки, зокрема про умови його життєдіяльності. Це зумовило появу в наступному періоді ряду робіт суміжного характеру.

Отже, у радянський період соціально-демографічні процеси в повоєнному Донбасі належним чином не вивчалися через обмеженість джерельної бази, а також «небезпечність» самої проблеми. Науковці передусім висвітлювали діяльність осередків Комуністичної партії, комсомолу, профспілок; велика вага надавалася відновленню функціонування промисловості. Людина з її проблемами, негараздами, трагедіями, на які були багаті повоєнні роки, на сторінках наукових розвідок була відсутня. Водночас відбувалося поступове накопичення фактичного матеріалу.

Відправними точками новітнього етапу дослідження, можна вважати початок перебудови в СРСР, а згодом і проголошення незалежності України. Доступність раніше засекречених архівних матеріалів створила умови для неупередженого аналізу змін у народонаселенні повоєнного Донбасу. Історіографічний доробок сучасних науковців включає велику кількість праць, тому має сенс розбити її за окремими групами відповідно до визначених проблем.

До першої групи сучасних студій можна віднести труди, присвячені вивченню динаміки чисельності населення та його природному відтворенню. А.Л.Перковський і С.І.Пирожков у статті «Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр.» звернули увагу на неповноту офіційно визнаних втрат [8].

Безперечною заслугою науковців було введення до наукового обігу даних поточної статистики стосовно кількості населення по областях України за 1941, 1945, 1946 рр. Зазначили, що порівняння довоєнних та повоєнних даних надає певне уявлення про втрати населення від війни. На основі аналізу вказаних даних визначили структурні відмінності скорочення населення під час війни: помітніше скорочення міського населення, ніж сільського та сильніше скорочення населення західних областей порівняно із східними. Скорочення населення західного регіону відбувалось, не останнім чином, за рахунок міждержавних міграцій.

Аналізуючи природний рух населення України, відмітили суттєвий вплив на повоєнну народжуваність статево-вікової структури населення, яка була значно викривлена через війну. Виявили уповільнення темпів відтворення населення, зазначивши що довоєнну чисельність населення України було відновлено лише в 1960 р. Автори показали негативний вплив голоду на народонаселення. Проте не помітили впливу голоду на переривання компенсаційної хвилі народжень у 1947, 1948 рр. Зниження народжуваності в селі автори пояснювали подвійним тягарем, що несли жінки – участь у суспільному виробництві і праця матері. Цінність даної статті полягає також у висновку про необхідність вивчення великого пласту матеріалу щодо міждержавних міграцій. Отже, автори окреслили певне коло проблем народонаселення України в 1940-ві роки і перспективи їх подальшого вивчення.

Однією з прогалин вищеописаного дослідження було те, що серед уражених голодом областей України Сталінську область не було названо. Пізніше В.В.Калініченко доведе, що серед летальних випадків від голоду поміж областей України друге місце посідала саме Сталінська область [8]. Проблема голоду на регіональному рівні була висвітлена у публікаціях О.І.Задніпровського [8]. Науковець звернув увагу на структуру померлих від голоду. Аналізуючи матеріали відділів ЗАГС, уточнив такі важливі характеристики голоду 1946-1947 рр. у Донбасі, як його причини, динаміку смертності, хронологічні рамки, масштаби, поширення епідемічних захворювань як супутників голоду. Автор припустив, що голод найбільше вразив Сталінську область, що частка померлих у містах була вищою порівняно з сільською місцевістю. Варто наголосити, що О.І.Задніпровським створено детальну картину голоду в селах Донеччини.

Результатом вивчення людських втрат Донбасу стала публікація відповідних томів «Книги Скорботи України» та «Книги Пам'яті України», в яких увічнена пам'ять земляків, які не повернулися з війни додому, уточнено у бік збільшення дані про загиблих від рук окупантів на території Сталінської та Ворошиловградської областей. [9].

Другу історіографічну групу складають дослідження, присвячені міграціям і спробам державного регулювання міграційних потоків. Серед дослідників міграцій повоєнного часу суттєвий внесок належить І.Винниченку й М.Бугаю. В полі їх зору перебували переселення з України [10]. Зворотні течії та внутрішні міграції в Україні комплексно не розглянуто, проте існують дослідження по окремих його різновидах – трудові мобілізації, сільськогосподарські переселення, мобілізація до шкіл ФЗН та РУ, репатріація. Такий підхід обумовлено принципом комплектування та зберігання матеріалів за відомствами, у веденні яких знаходилася реалізація таких міграцій. За місцем розселення їх поділяють на промислові та сільськогосподарські.

Найбільш дослідженою є депортація українців із Закарпаття в Україну. Крізь призму діяльності репресивно-каральних органів розглянув переселення із Закарпаття в Україну І.Білас у монографії “Репресивно-каральна система в Україні в 1917-1953”. [10]. О.В.Буцько дослідила умови і шляхи реалізації українсько-польської угоди, організацію переселення та його результати, а також господарсько-побутове влаштування переселених. Вивчається як загальноукраїнський, так і регіональний аспект проблеми.

Певну увагу приділено українськими дослідниками пізнішим міграціям. Д.Д.Данілюк і В.В.Міщанін у статті „Колективізація і міграційні процеси на Закарпатті у 40-х рр. ХХ ст.” дійшли висновку про те, що переселення в східну Україну були одним із способів позбутися незадоволених колективізацією [11]. Переселення в Україну у 1952 р. було розглянуто в статті Ю.Сороки „Радянсько-польський договір 1952 р. про державний кордон і його наслідки для України” [11]. У всіх перелічених вище виданнях матеріал про переселення в Донбас має винятково ілюстративний характер. Окремо питання повоєнних аграрних переселень у Донбас ще не розглядалося.

Примусові виселення селян із Донбасу внаслідок Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. були розглянуті О.І.Задніпровським. Указ спрямовувався на примус селянина ефективніше працювати в колективному господарстві. Автор наголосив на тому, що ці виселення провадилися в період, коли село відчувало дефіцит робочих рук.

Українськими дослідниками вивчено окремі різновиди промислових міграцій. Зокрема, О.А.Бомбандьорова дослідила мобілізації до шкіл ФЗН і РУ України у 1943-1945 рр. Вона охарактеризувала соціальну політику радянської влади стосовно мобілізованої молоді в заклади трудових резервів УРСР, труднощі матеріально-побутового характеру, особливості реалізації соціалістичних починів. Авторка наголошувала на надмірній централізації системи трудових резервів, жорсткій регламентації навчально-виховного процесу, примусі при комплектуванні, порушенні законодавства про працю підлітків [12].

Напочатку перебудови в СРСР з’явилися перші, вкрай скупі відомості про трудові мобілізації одночасно з позитивними оцінками цих заходів як низки необхідних, виправданих з огляду на стратегічний чинник, успішних дій партійно-радянського керівництва. Відмічали героїчну працю мобілізованих в умовах патріотичного піднесення радянського народу [13].

Українські науковці звернули увагу на неоднозначний характер і значення трудових мобілізацій, вказуючи на суперечливі аспекти відбудови важкої промисловості в цілому. Методи мобілізації трудових ресурсів в Україні у 1943-1950 рр. досліджували у своїх роботах І.Ветров, М.Лобода, Л.Хойнацька. Автори, вивчаючи соціальний аспект, зазначили наявність примусового характеру мобілізації, відсутність нормальних виробничих умов, елементарних умов життя, недостатнє харчування і несвоєчасну виплату заробітної плати, наслідком чого був високий рівень плинності робочої сили. Л.Хойнацька дійшла висновку, що повне та цільове визискування наявної робочої сили, залученої через трудові мобілізації призвело до того, що люди залишались заручниками відбудови промисловості, а не свідомими і організованими виробничниками. В.М.Дудник дійшов висновку, що через використання примусових методів господарювання, ігнорування інтересів трудящого люду період відбудови став черговим випробуванням для пересічних людей. Цікаве дослідження соціальних проблем очима робітників, в тому числі і мобілізованих, запропоноване в колективній монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії

(друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.)». На регіональному рівні проблему забезпечення трудовими ресурсами вугільних підприємств комбінату «Сталінвугілля» у 1943-1945 рр. детально розглянув Є.Кравченко [13].

Дослідження, присвячені таким характерним для повоєнного часу видам міграцій як демобілізація та репатріація, можна віднести до третьої групи досліджень. В узагальнюючих працях з історії України наводять чисельність колишніх фронтовиків - 2,2 млн. осіб, що до 1948 р. поповнили трудові колективи республіки. Багато питань, у тому числі й регіональний аспект, залишаються невідомими.

Одним із перших почав досліджувати проблему післявоєнної репатріації В.М.Земськов. Вивчав механізм, динаміку репатріації, її чисельність, склад, фільтрацію репатріантів та їх подальшу долю в СРСР. Виділив серед всього репатріаційного загалу спецконтингент, який утримувався у перевірочно-фільтраційних таборах. Приділив увагу категорії репатріантів, зарахованих до робочих батальйонів. Науковець ввів до наукового обігу дані стосовно чисельності реемігрантів з Франції, Болгарії, які повернулися в Україну у найближчі повоєнні роки [14].

О. Буцько вивчала долю репатріантів після повернення в Україну. Ставлення влади до репатріантів стало темою статті С.Д. Гальчак. Науковець дійшов висновку, що репатріанти передусім сприймалися владою як потужне джерело робочої сили і тому для них намагалися створити більш-менш сприятливі умови. З іншого боку, їх розглядали як неблагополучну категорію населення. Тому мали місце утиски громадських прав і свобод. Сумлінну працю можна було розглядати як захист від можливих репресій. [14].

Дослідження, присвячене репатріантам Донбасу належить А.О.Саржану [14]. На основі вивчення матеріалів обласного відділку у справах репатріації автор визначив чисельність репатрійованих, охарактеризував роботу по підготовці та прийому репатріантів і особливо докладно кампанію по підготовці патріотичних листів за кордон із закликом повернутися на Батьківщину. Дослідник справедливо наголосив на тому, що підозрілість, обережність у ставленні до репатрійованих осіб зумовлювалися небезпекою інформації про заможніше життя закордоном, якою володіли ті, хто побував за межами СРСР. Проте становище окремих груп репатріантів, зокрема спецконтингенту та робітничих батальйонів протягом перебування їх у Донбасі ще не було розглянуто так само, як не досліджено окремих репатріаційних потоків за місцем виходу, наприклад, з Франції, Болгарії тощо. М.Алфьоров на основі аналізу статистики дійшов висновку, що зростання чисельності населення Донбасу відбувалося головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій та відповідно механічного приросту [15].

Варто вказати ще одну групу досліджень, що допомагають краще зрозуміти життя людей зазначеного періоду, розкривають різні аспекти економічної, соціальної політики режиму. Серед них виділяються ряд роботи Т.В.Вронської, присвяченні вивченню функціонування карткової системи і паспортної системи в Україні, існуванню режимних місцевостей в Україні того ж періоду, життю та побуту населення України. В.В.Кононенко розглянув особливості в суспільній свідомості українців повоєнної доби [16]. Важливим є дослідження ролі сталінізму в історії України, у вивченні якої зробив внесок Ю.Шаповал. Він переніс вивчення теми у площину стосунків людини і системи. Вплив адміністративно-командної системи на людей вивчала З.О.Служинська [16]. Масивну міграцію авторка оцінила як таку, що привносила маргінезований прошарок населення, який створив робочу силу в промислових містах – категорію людей – гвинтиків або люмпенізованих начальників із необмеженою владою.

Серед наукового доробку іноземних дослідників варто виділити працю Г.Куромії „Свобода і терор в Донбасі”.[17]. Автор підкреслив, що повоєнне населення регіону зростало швидше ніж будь-де в Україні. Виявив багато прикладів різного за характером приїзду мігрантів. З одного боку, „ідеалістично налаштованої молоді з патріотичними настроями”. З іншого боку, повоєнний Донбас був магнітом для злочинців та авантюристів, місцем сховку для членів УПА. Наголосив, що радянська влада привезла і залишила чимало злочинців. Варто вказати на окрему увагу автора до таких категорій населення, як радянські військовополонені, солдати, оstarбайтери, що на думку Г.Куромії, сприяли поширенню критичних поглядів на владу.

Неабияке значення для розуміння специфіки повоєнного радянського суспільства має монографія О.Ю.Зубкової, в якій розглянуто проблеми адаптації фронтовиків до мирного життя, особливості працевлаштування, побутові аспекти, формування критичного мислення. Вивченню репатріації прислужився П.Полян. Ще однією важливою для нас іноземною роботою є стаття Б.Фізелер про інвалідів війни в Радянському Союзі [60]. Вона звернула увагу на існування великого розходження між офіційно поширеною інформацією про становище інвалідів та численними прикладами джерельної бази. В той час, як преса і радіо вихваляли майже повну реінтеграцію інвалідів 3-ї групи, для багатьох з них реальністю стала соціальна деградація та життя у злиднях.

Отже, наукове вивчення проблеми стало можливим лише в період хрущовської відлиги. Поява часткового доступу до статистичних матеріалів, проведення першого післявоєнного перепису населення у 1959 р. сприяли написанню перших значних досліджень природного руху народонаселення України, натомість міграційний рух відносився до «небажаних» для вивчення демографами. В історичних дослідженнях навіть фрагментарна інформація про народонаселення набула другорядного значення при вивченні історії робітництва, ролі партійних, комсомольських, радянських організацій у відбудовчих процесах, відновленні системи охорони здоров'я у визволених районах, зміцненні дисципліни на підприємствах, справі мобілізації жінок на відбудову народного господарства, зміцненні союзу робочого класу та колгоспного селянства тощо. Визнання пріоритетного значення державних інтересів призвело до такої формули вивчення, в якій пересічній людині відводилась функція слухняного виконавця масштабних завдань з відбудови.

Відправними точками новітнього етапу дослідження, можна вважати початок перебудови в СРСР, а згодом і проголошення незалежності України. Доступність раніше засекречених архівних матеріалів створила умови для неупередженого аналізу змін у народонаселенні повоєнної України загалом, і Донбасу зокрема. Значну увагу було прикуто до специфіки реалізації таких механізмів регулювання міграційними потоками, як примусове переселення українців із Закерзоння, трудові мобілізації, мобілізації молоді до шкіл ФЗН, репатріація, демобілізація фронтовиків. Прикметною рисою модерних досліджень стало сприйняття людини суб'єктом історії, який зазнав жорсткого визискування з боку адміністративно-командної системи.

Список використаної літератури

1. Брагинский Б. И. Неуклонный подъем уровня жизни народа / Б. И. Брагинский, А. И. Викентьев. – М., 1947. – 48 с.
2. Пискунов В. П. Рождаемость на Украине в послевоенный период : автореф. дис... канд. экон. наук / Владимир Павлович Пискунов. – К., 1966. – 20 с.
3. Хорошайлов Н. Ф. Відроджений Донбасс / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк : Донбасс, 1968. – 195с.; Дунаев А. Д. Роль государственных трудовых резервов в воспроизводстве рабочей силы СССР / А. Д. Дунаев. – М., 1958.

4. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970.
5. История рабочих Донбасса. В 2-х т. / ред. кол. Ю. А. Курносков, Л. А. Шевченко, А. В. Лихолат. – К., 1981. – Т. 2. – 326 с.
6. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк, 1978. – 501 с.; Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К., 1987. – 295 с. Изюмов В. И. Советы депутатов трудящихся Донбасса в 1943-1950 годах : автореф. дис. ... канд. ист. наук; спец. 07.00.02 / Владимир Иванович Изюмов; Харьк. гос. ун-т им. А. М. Горького. - Х., 1987 – 16 с.
7. Глуханова Г. Л. Особливості природного руху населення міст у демографічних зонах УРСР / Г. Л. Глуханова // Демографічні дослідження. – 1980. – Вип.5. – С.49-54; Загробська А. Ф. До питання міграції населення із сіл у міста (на прикладі УРСР) / А. Ф. Загробська // Демографічні дослідження. – 1980. – Вип.5. – С. 34-41.
8. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. - №2. – С. 15-25; Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) : автореф. ... канд. іст. наук. / Вячеслав Володимирович Калініченко; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна – Х., 2001. – 21 с.; Задніпровський О. Особливості голоду 1946-1947 років у Донбасі / О. Задніпровський // Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки : міжнар. наук. конф. (г. Київ, 27 травня 1997 р.). - К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – С. 120-124.
9. Книга Памяти Украины. Луганская область. – Т.1. – Киев : Киев, 1996. - 504 с.
10. Винниченко І. І. Міграційні процеси 2-ї пол. 40-х – початку 90-х рр. / І. І. Винниченко // Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир : Льонок. 1992. – 163 с.; Бугай М. Депортації населення з України (30-50-ті роки) / М. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. - № 10. – С. 32-38; № 11. – С. 20-26.; Білас І. Г. Репресивно- каральна система в Україні. 1917-1953 / І. Г. Білас. – К., 1994. – Кн.1. - 425 с.; Буцко О. В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – К., 1997. – 149 с.
11. Данилюк Д. Д. Колективізація і міграційні процеси на Закарпатті у кінці 40-х рр. ХХст. / Д. Д. Данилюк, В. В. Міщанин // Український селянин. – 2002. – Вип.5. – С. 103-109; Сорока Ю. М. Радянсько-польський договір 1951р. про державний кордон і його наслідки для України / Ю. М. Сорока // Вісник Київського університету. Сер. : Історія. – 2002. – Вип. 59 - 60. - С. 103-105; Заднепровский А. И. Выселение крестьян из Донбасса в 1948 г. / А. И. Заднепровский // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк : ДонГУ, 1992. – Кн. 3. – С. 80-91.
12. Бомбальорова О. А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни : автореф.... канд. істор. наук; спец. 07.00.01 / Ольга Анатоліївна Бомбальорова; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 18 с.
13. Чадаев Я. И. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) / Я. И. Чадаев. – 2-е изд. – М., 1985. – 492 с.; Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943 - 1950 рр.) / І. Ветров // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. - К., 2010. - Вип.13. - С. 216-228.; Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950) / М. Лобода. - К., 2012. - 206 с.; Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / Л. Хойнацька // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 259; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії

(друга половина 1940-х– середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2010. – 351 с.

14. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41; Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944 -1946 рр.) / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України. – К., 1997. – Вип.1. – С. 143-15; Гальчак С. Д. Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до «остарбайтерів» - репатріантів / С. Д. Гальчак // Наукові записки. – Вінниця, 2003. – Вип.5. – С. 208-214; Саржан А. О. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х років) / А. О. Саржан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип.1. – С.121-126.

15. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 рр. – К. : Книга Пам'яті України, 2000. – 944с.

16. Алфьоров М. Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943-1951 рр. / М. Алфьоров // Схід. – 2004. – №2. - С. 12-15.

17. Вронська Т. В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947 рр.) / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 163-183.; Кононенко В. В. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни / В. В. Кононенко // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 285-290; Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні / Ю. Шаповал. – К., 1994. – 272 с.

18. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990 рр. / Г. Куромія. – К., 2002. – 510 с. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. / Е. Ю. Зубкова. – М., 1999. – С. 37; Физелер Б. „Нищие победители”: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Б. Физелер // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. - № 2-3; Полян П. Жертвы двух диктатур / П. Полян. – М., 2002. – 896 с.

N. Shypik

SOCIO-DEMOGRAPHIC PROCESSES IN DONBASS IN THE POST-WAR DECADE: AN OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY

The scientific study of the problems became possible only during the Khrushchev thaw. The appearance of partial access to statistics, the first post-war census in 1959 contributed to the writing of the first important studies on the natural movement of the population of Ukraine, but migration was part of the "undesirable" for study by demographers. In historical studies of even fragmentary information about the population become of secondary importance when studying the history of the proletariat, the role of the party, Komsomol, the Soviet organizations in the recovery process, the recovery of the health system in the liberated areas, strengthening discipline in enterprises, mobilizing women for the recovery of the economy, strengthening the Alliance of the working class and the kolkhoz peasantry, etc. Recognition of the priority of state interests led to the formula of the study, in which the common man was given function obedient executor of large-scale construction.

The starting points of the latest phase of the reserch can be considered the beginning of perestroika in the USSR, and later the Declaration of independence of Ukraine. The access to previously classified archival materials created conditions for unbiased analysis of changes in the population of post-war Ukraine and Donbas in particular. Considerable attention was paid to the specifics of the implementation of such mechanisms for the regulation of migration flows, including forced resettlement of Ukrainians from UPA, labor mobilization, mobilization of youth in school ERF, repatriation, demobilization of soldiers. A distinctive

feature of the current research was the perception of the person as the subject of history, which suffered a hard enslavement by the administrative-commandsystem.

Key words: *population, socio-demographic processes, Donbass, historiography*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Пономарьова І.С., д.і.н, проф.; Романцов О.В., к.і.н, н.с.*

УДК 327:355(477+438)“1991/2014”

P. Wywiad

POLISH–UKRAINIAN MILITARY COOPERATION

Polish–Ukrainian military cooperation began in 1991. It became more intensive when both countries joined the Partnership for Peace programme. This involved consultations, sharing experience, joint military exercises and technical cooperation. The most important element of such cooperation was the formation of the Polish–Ukrainian Peace Force Battalion (POLUKRBAT) whose soldiers were deployed in Kosovo as part of the KFOR. Polish and Ukrainian soldiers cooperated also in Iraq and Afghanistan. Currently, a peace force battalion of three countries, Poland, Ukraine and Lithuania, is being formed.

Key words: *Polish–Ukrainian cooperation, POLUKRBAT*

For ages, Poland and Ukraine have been situated in direct neighbourhood. On one hand, this favoured merging of cultures, languages or religions, but on the other hand it, unfortunately, favoured conflicts. A chance for establishing closer cooperation was the dissolution of the Soviet Union and independence of the countries in Central and Eastern Europe. On the next day following Ukrainian referendum concerning independence, Poland, as the first country in the world, recognised it. At the turn of 1991 and 1992, diplomatic relations between Warsaw and Kiev were established. Another step was made on 18 May 1992 when a treaty of good neighbourship, friendly relations and cooperation was signed between the Republic of Poland and Ukraine [1, p. 125-126]. The initial stage of Polish–Ukrainian cooperation was determined by two facts: Polish aim to guarantee itself safety and development by the membership in the North Atlantic Treaty Organisation and in the European Communities as well as the Ukrainian search for possibilities to weaken the position of Russia (the creation of a new regional safety system in the Central and Eastern Europe was supposed to help fulfil this aim) [2, p. 155]. One of the significant elements in Polish–Ukrainian cooperation was military cooperation.

The military cooperation between the Poles and Ukrainians also took place in the past centuries. At the beginning of the 17th century, Poland held close relationships with Petro Konashevych-Sahaidachny, a Cossack hetman, who participated in the battles with Russians and Tatars and defended Khotyn (Polish: Chocim) together with Jan Karol Chodkiewicz during the Turkish invasion in 1621¹2 In 1920, Józef Piłsudski and Semen Petlura – despite their differences – made a Polish–Ukrainian military treaty to face Bolshevik invasion and stop their march towards the West [10, p. 157-209].

---

¹ for more details see: L. Podhorodecki, Chocim, Warsaw 1988.

The first attempts to establish Polish–Ukrainian military cooperation following the dissolution of the Soviet Union took place in 1991 when the representatives of the Polish Army were invited to the celebration of the 370th anniversary of the Battle of Khotyn organised by the authorities of Khotyn and Chernivtsi University [13, p. 205].

A year and a half later – in February 1993 in Kiev – an agreement on military cooperation was signed between the Polish and Ukrainian Ministries of Defence. In April 1994, during the visit of the Polish Minister of Defence, Piotr Kołodziejczyk, in Ukraine, it was announced that the cooperation would be broadened to include: cooperation in training, sharing experience concerning remodelling of armed forces as well as cooperation of mountain infantry and airborne units. A month later, during the visit of the chief of the Ukrainian General Staff, Anatolij Lopata, in Warsaw, the problems concerning training and technical cooperation between the two armies as part of the Partnership for Peace treaty were discussed [13, p. 205].

In 1994, Poland and Ukraine together with other countries joined a NATO programme called “Partnership for Peace,” which was associated with more intense contacts in the military sphere. The Partnership for Peace enabled joint military exercises, participation in peace and humanitarian missions and consultations with the NATO partners in case of a threat to their safety.

In 1994, an intergovernmental agreement was signed on military cooperation with respect to the principles of mutual air movement of military aircrafts of both countries. In November the same year, an international seminar was held in Warsaw concerning military education. It was attended by the representatives of the Polish, Belarusian, Czech, Lithuanian, German, Slovakian and Ukrainian armies. Moreover, in 1994, it was also possible to transfer intergovernmental or inter-department meetings to lower levels. In June 1994, Gen. Piotr Szuljak, a commander of the Carpathian Military District, visited the commanders of the Krakow Military District. Together with his Polish counterpart, Gen. Zenon Bryk, they discussed the problems concerning training cooperation in both military districts [13, p. 206].

On the 5 October 1995 in Solina, the ministers of defence of both countries signed the “Declaration about joint actions for stability and safety in Central and Eastern Europe.” This was the first declaration of this type signed by Poland with a neighbour state. The parties to the agreement committed themselves to conduct regular consultations and to organise common military undertakings and actions for the stability and safety of the region [13, p. 206]. An initiative was also undertaken to establish a common Polish–Ukrainian military unit to participate in international peace and humanitarian operations under the aegis of international organisations.

Soon after, the first meeting concerning the common unit was held. A special group of officers were appointed who began consultations in Krakow, Lviv and Przemysl. The Polish component was created from the 14th Armoured Brigade named after Karol Chodkiewicz of Przemysl (on 1 February 2000, the 14th Armoured Brigade was included in the 21st Podhale Rifles Brigade). The Ukrainian soldiers that were included in the battalion were those from the 310th Mechanized Regiment of Yavoriv which was a part of the 24th Iron Mechanized Division (since 1998, the regiment has functioned as the 208th Independent Special Battalion, subordinated directly to the Headquarters of the Western Operational Territory of Ukraine) [1, p. 127].

One of the effects of the agreement signed in Solina was the organisation of the first multi-national exercises conducted in Ukraine called “The Peace Shield ‘96.” They took place in June 1996 in the Lviv training ground of the Carpathian Military District. The participants included 1,300 American, Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, Bulgarian, Slovakian, Czech and Moldavian soldiers. The scenario assumed cooperation of soldiers from various

countries as part of the peacekeeping battalion¹. The chiefs of the defence departments of the participant countries and of NATO member states were invited as observers; in total, nineteen ministers appeared. During the closing ceremony, there were the heads of the general staffs from seventeen European and American countries. In numerous official speeches, it was emphasised that for the sake of peace in the world, it was necessary to deploy international peacekeeping forces to the sensitive regions, which was being practiced in the Lviv training grounds [6, p. 23-24].

In September 1996, Polish and Ukrainian soldiers from the units which were supposed to create POLUKRBAT took part in the exercise of the Krakow Military District, called “The Tatra Mountains ‘96” conducted on the training grounds in Nowa Deba. During the exercises, the commanders of the Krakow and Carpathian Military Districts signed a document on a close military cooperation between the districts. It said that Polish and Ukrainian soldiers were to meet at least three times a year for training in Poland or Ukraine. An exchange of experience, military technique and commanding staff was also possible. Moreover, an organisation of the Polish-Ukrainian battalion was also announced. The aim of the training that took place in Nowa Deba was: conducting mediatory activities, perfecting command over mediatory forces, creating military documents according to the current procedures of the UN, testing the functionality of the assumed organisational structures of the mixed battalion for the exercising soldiers, teaching commanders how to command and manage troops that perform operations in the buffer zone, teaching soldiers how to organise their stations in the patrol zone as well as perfecting the skills needed in search and rescue operations in the buffer zone and during humanitarian missions. [3, p. 16-20]. 2,700 soldiers (including 150 reservists) took part in the manoeuvres. The Polish participants included: the entire 3rd Mechanized Brigade from Lublin and selected forces of: 6th Air Assault Brigade from Krakow, 14th Armoured Brigade from Przemyśl, 25th Air Cavalry Division from Łęczycza, 3rd Territorial Defence Brigade from Zamość, 2nd Reconnaissance Regiment from Hrubieszów, 3rd Engineer Regiment from Dębica, 5th Command Regiment from Krakow, Regional Military Staff from Rzeszów and 4th Airborne Corps. Ukraine sent two companies from the 310th Mechanised Regiment from Rava-Ruska (24th Iron Mechanised Division). At the end of the training, the Ukrainian Minister of Defence, Gen. Oleksandr Kuzmuk, said: “This is a new step to guarantee peace in the world.” His Polish counterpart, Stanislaw Dobrzański stated that “this is a historic moment since for the first time the Polish–Ukrainian battalion has practiced on the Polish land. This battalion is of considerable relevance, not only in military aspects, but also political ones. Our cooperation with Ukraine, including the formation of this battalion, is ranked very high” [5, p. 20-21].

The next time Polish and Ukrainian – as well as British – soldiers had an opportunity to train together was in September 1997. The training was called “Cossack Steppe ‘97” and took place on the Shyroky Lan training ground on the territory of the Odessa Military District. The training was part of the “Partnership for Peace” programme. Approximately 420 soldiers and officers were trained as part of the peacekeeping battalion established for the time of practice. They were from the Polish 6th Air Assault Brigade, Ukrainian 40th Independent Air Assault Brigade and British 5th Air Assault Brigade [4, p. 55-59].

---

¹ „The ethnic conflicts in Exlandia and Norania raise concern in the world. The region of Gornoje, situated in the territory of the Federal Republic of Exlandia, with 80% of the citizens identifying themselves with the Noranic origin, are trying to declare secession. Exlandia is mobilising troops. Norania is sending arms, ammunition and people to Gornoje. Persecuted Exlandians are emigrating from Norandia. War is inevitable. The borderland is becoming dangerous. Then, to prevent bloodshed, the UN decides to send an international peacekeeping battalion there” - this is how the Polish military press depicted the aim of the exercises.

The basis for the formation and operation of the Polish–Ukrainian Peace Force Battalion (POLUKRBAT) was the agreement between the Republic of Poland and Ukraine signed by the Polish and Ukrainian ministers of defence on 26 November 1997 concerning the formation of a joint unit to participate in international peace and humanitarian operations under the aegis of international organisations.

According to the agreement, the ministries of defence of Poland and Ukraine were to select subunits together with their equipment from each country's armed forces (national components of the Battalion) to be included in the unit. The Polish component of the Battalion was to be stationed on the territory of the Republic of Poland, and the Ukrainian component – on the territory of Ukraine.

The Battalion could participate in international peace operations:

- of the United Nations, the mandate of which was approved by the United Nations Security Council and those approved by other international organisations responsible for maintaining international peace and safety in accordance with the regulations included in the chapter VIII of the United Nations Charter;

- of the multinational forces formed upon the approval of the UN Security Council.

The aim of the POLUKRBAT was to partake in international peace operations conducted for the following purposes:

- preventing outbreaks of international and internal conflicts;
- regulating or creating conditions for regulation of international and internal conflicts upon the agreement of the parties to the conflict;
- providing humanitarian help for people who suffer due to international and internal conflicts;
- providing help associated with elimination of the conflict consequences;
- removing threats for peace or breach of peace, acts of aggression and regulating international and internal conflicts.

According to the agreement, the battalion could take part in international peace operations after it has been directed and subordinated to organs specified in the mandate of adequate international peace operation following a joint agreement of Poland and Ukraine. The decision about withdrawing the battalion from operations was made by appropriate organs of the parties, and if such a decision was made by at least one party, the entire battalion was withdrawn.

The command of the POLUKRBAT consisted of the commanding officer and the chief of staff – the first deputy commander of the battalion. The duties of the unit's commander were exercised in turns by the officer of the Polish Armed Forces and the officer of the Ukrainian Armed Forces, and the duties of the battalion chief of staff were exercised by the officer of the armed forces of the other party. The officers were to be appointed upon consultations between the ministries of defence of both countries.

The official language of the POLUKRBAT was English. The soldiers could also use Polish or Ukrainian languages.

The soldiers of the national components of the battalion were trained separately according to a uniform programme in their permanent stations and in national training centres. The joint training was conducted in accordance with agreed plans and programmes^{1,2}

---

¹ The agreement between the Republic of Poland and Ukraine concerning the formation of a joint unit to participate in international peace and humanitarian operations under the aegis of international organisations signed on 26 November 1997 in Warsaw.

Finally, the formation of the battalion ended on 31 March 1998, and obtained the operating capability at the end of 1999 [2, p. 160]. The patrons of the unit were national heroes of both nations and symbols of their military cooperation: hetman Jan Karol Chodkiewicz and Petro Konashevych-Sahaidachny [1, p. 127].

The initiative to use the battalion in the peacekeeping mission in Kosovo was made by the Ukrainian minister of defence, Gen. Oleksandr Kuzmuk, in June 1999. During the meeting in Yavoriv in April 2000, the Polish and Ukrainian departments of defence discussed and agreed upon the content of the technical agreement concerning the participation of the national contingents in the international peace operation in Kosovo as POLUKRBAT. The technical agreement was initialled by the delegation representatives on 9 June 2000 [7].

The Polish–Ukrainian Battalion began the mission in Kosovo as part of the KFOR on 15 July 2000. Its main tasks included: organising the reconnaissance system and monitoring whether the international agreements and treaties were observed in order to create conditions for safe existence and normalize the situation in the area of responsibility; supervising the process of introducing legal order and enabling the continuation of this process by civil organisations and institutions; supporting humanitarian help; supporting civil organisations in establishing law and public order in the area of operation; demining, removing unexploded ordnance and other obstacles, enabling movement via the main communication routes; controlling border crossings in Deneral Jankovic and Globocica; and patrolling with the aim to demonstrate the military presence of the KFOR forces in a given area of responsibility [13, p. 209-210]. For the duration of the Kosovo mission, a squad of Lithuanian soldiers was included in the battalion [1, p. 127].

In 2003–2005, Polish and Ukrainian soldiers cooperated also in the Polish Zone in Iraq. In 2013, formation of a Polish–Ukrainian military unit was being considered, which could join the International Security Assistance Force (ISAF) in Afghanistan [9].

Due to the plans of forming a Polish–Ukrainian–Lithuanian military unit for peacekeeping missions, POLUKRBAT was officially disbanded on 30 September 2010. On 16 November 2009, an initial tripartite agreement was signed with its aim to form a Lithuanian–Polish–Ukrainian brigade (LITPOLUKRBRIG) until the year 2011. Unfortunately, this was delayed. The failure to sign a proper agreement in June 2013 ruined the plans of forming the brigade in the autumn the same year. However, the participation of Ukrainian soldiers in Steadfast Jazz 2013 exercise was a promising sign [11].

The works associated with the creation of the new formation became more intensive when the political situation in Kiev changed and due to the Russian–Ukrainian Crimean crisis and conflict in the Eastern Ukraine. On 19 September 2014, the Polish, Lithuanian and Ukrainian ministers of defence – Tomasz Siemoniak, Juozas Olekas and Valeriy Heletey – signed an agreement on the formation of a joint three-nation brigade (LITPOLUKRBRIG). This took place in the Belweder palace with Polish President Bronisław Komorowski present. The unit will be used in operations under the auspices of the UN, NATO and European Union and as part of emergency coalitions formed in accordance with the United Nations Charter and agreements made between the countries providing their forces. The main tasks of the brigade were, among others: cooperation in the international effort to maintain peace, tightening regional military cooperation and creation of grounds for appointing the European Union Battlegroup based on the brigade [11].

To finalise the project, it is still necessary to make a technical agreement between the three countries. Following its signing, it will be possible for the Polish–Lithuanian–Ukrainian working groups to build the structure of the brigade [11].

The command headquarters of the multinational brigade is to be held in Lublin. Currently, the Polish part of the command, which consists of approximately 50 soldiers, is

stationed there. They are to be joined by a dozen or so Lithuanian and Ukrainian officers. Moreover, the command battalion, which consists of approximately 250 soldiers, is also stationed in Lublin. The key positions in the brigade are to be held by the officers of the three member countries in turns. LITPOLUKRBRIG is to reach its full operational readiness in two years [11].

The participation of Polish soldiers in the international “Rapid Trident 2014” exercise conducted on the territory of Ukraine in September 2014 was also a reflection of the support for Kiev in its conflict with Moscow. The participants included approximately 1,300 soldiers from the USA, Ukraine, Azerbaijan, Great Britain, Canada, Georgia, Germany, Latvia, Lithuania, Moldova, Norway, Poland, Romania and Spain [12].

Despite the difficulties, in the past 25 years, it was possible to tighten and intensify the cooperation between Poland and Ukraine in multiple fields, including safety and defence. The most important manifestations of the bilateral cooperation are: cooperation in peacekeeping missions under the aegis of the international organisations, the example of which is the service of POLUKRBAT in the Balkans; joint service of Polish and Ukrainian soldiers in Iraq and Afghanistan; cooperation in training troops as part of the NATO “Partnership for Peace” programme; formation of another, three-nation unit for peacekeeping missions – LITPOLUKRBRIG, support of Poland for Ukraine on its way to tighten bonds with Euro-Atlantic security structures; and technical as well as academic cooperation. The close military cooperation between Ukraine and Poland as the NATO member is also highly relevant in the face of Russian aggression towards Kiev.

References

1. Donaj Ł. *Polityka bezpieczeństwa niepodległej Ukrainy 1991 – 2004* / Ł. Donaj. – Łódź, 2005.
2. Drzewicki A. *Stosunki z Ukrainą w sferze bezpieczeństwa: polski punkt widzenia* / A. Drzewicki // *Bezpieczeństwo Narodowe*. – 2011. – Issue 1.
3. Dytko T. *Batalion bez granic* / T. Dytko // *Komandos. Militarny Magazyn Specjalny*. – 1996. – Issue 12.
4. Dytko T. *Kozacki Step* / T. Dytko // *Komandos. Militarny Magazyn Specjalny*. – 1996. – Issue 11.
5. Dytko T. *Tatry 96 razem z sąsiadami, Nasz Refleks* / T. Dytko // *Miesięcznik Krakowskiego Okręgu Wojskowego*. – 1996. – Issue 11
6. Dytko T. *Tarcza Pokoju 96* / T. Dytko // *Komandos. Militarny Magazyn Specjalny*. – 1996. – Issue 11
7. National Security Bureau, a meeting of the Polish president with the Polish–Ukrainian Battalion in Kosovo [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.bbn.gov.pl/pl/wydarzenia/309,Spotkanie-prezydenta-RP-z-Batalionem-Polsko-Ukraińskim-w-Kosowie.html> (7 November 2014).
8. Podhorodecki L. *Chocim* / L. Podhorodecki. – Warsaw, 1988.
9. Polish–Ukrainian formation in Afghanistan after 2014? [Electronic resource] // *ALTAIR*. – Mode of access : http://www.altair.com.pl/news/view?news_id=10269 (7 November 2014).
10. Ślipiec J. *Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1918 – 1921* / J. Ślipiec. – Warsaw, 1999.
11. Ukraine decided about Polish–Lithuanian–Ukrainian brigade, Defence24 [Electronic resource]. - Mode of access : http://www.defence24.pl/news_jest-decyzja-ukrainy-w-sprawie-polsko-litewsko-ukraińskiej-brygady (7 November 2014).

12. Ukraine: International military exercise Rapid Trident 2014, “Rzeczpospolita”. – [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.rp.pl/artukul/1141100.html> (7 November 2014).

13. Zapałowski A. Polsko-ukraińska współpraca wojskowa i jej wpływ na bezpieczeństwo europejskie / A. Zapałowski. – Częstochowa, 2004.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2014 р.

П. Вивял

ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПОЛЬЩА-УКРАЇНА

Військове співробітництво Польща-Україна розпочалося у 1991 році. Воно стало більш інтенсивним коли обидві країни залучилися до програми «Партнерство заради миру». В рамках цієї програми проводилися консультації, обмін досвідом, спільні військові вчення. Частиною програми також було технічна співпраця. Найважливішим елементом такого співробітництва було формування Українсько-польського миротворчого батальйону (Укрполбат). Його солдати були розміщені в Косово, як частина миротворчого контингенту. Польські та українські солдати також співпрацювали в Іраку та Афганістані. Зараз формується миротворчій батальйон трьох країн – Польща, Україна та Литва.

Ключові слова: *Військове співробітництво Польща-Україна, Укрполбат.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Романцов В.М., д.і.н, проф.; Задунайський В.В., д.і.н., проф.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327(7/8):061.1ЄС

Н.В. Балюк

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ СПІВРОБІТНИЦТВА ЄС ТА ЛАКБ

У статті розглядається ряд міжнародно-правових механізмів та інституційних основ міжрегіонального співробітництва Європейського Союзу з регіоном Латинської Америки та Карибського басейну. Автор детально аналізує міжрегіональні саміти, видані декларації, підписані договори та інституції, які відповідають за втілення спільних програм, на основі комплексного вивчення первинних документальних джерел та наукових доробок.

Ключові слова: співробітництво, Європейський Союз, Латинська Америка, Карибський басейн, саміт, міжпарламентське співробітництво.

Актуальність теми. Розвиток сучасного світу характеризується загальносвітовими процесами інтеграції та глобалізації. Одним з наслідків розгортання процесу світової глобалізації є дедалі більше розмивання різниці між рівнями світової системи – міжнародним, регіональним, та національним. Актори міжнародних відносин намагаються балансувати між інтеграцією до світового економічного та політичного простору та побудовою сильного регіонального простору шляхом інтеграційних ініціатив. Посилена взаємозалежність інтересів суб'єктів міжнародних відносин в період останнього десятиріччя ХХ та початку ХХІ століття обумовлюють поглиблення міжрегіонального співробітництва. Міжрегіональне співробітництво дозволяє навіть віддаленим регіонам ефективно взаємодіяти у різних сферах. Аналіз еволюції таких інструментів міжрегіонального діалогу ЄС – ЛАКБ як саміти, міжпарламентські групи, форуми та угоди, стратегії, регіональні та національні програми є актуальним з точки зору можливості їх використання Україною при побудові та розвитку відносин з іншими регіонами.

Дослідження має на меті проаналізувати процес становлення та ефективність міжнародно-правових та інституційних основ міжрегіонального співробітництва ЄС та ЛАКБ. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення наступних завдань: дослідити створення договірно-правової бази та формування головних інструментів політичного, торговельно-економічного і інвестиційного співробітництва ЄС-ЛАКБ; простежити еволюцію механізмів міжрегіонального співробітництва ЄС-ЛАКБ та визначити їх особливості;

Роблячи історіографічний огляд, на жаль слід констатувати той факт, що в українській та російській літературі немає значних праць, що торкаються теми дослідження. Так, існує ряд окремих статей, що торкаються окремих аспектів співробітництва Європейського Союзу з державами та організаціями Латинської Америки та Карибського басейну (статті таких дослідників як М.Абрамова, А.Бредіхін, Т.Брежнева, Н.Весела, Б.Гвоздарьов, А.Железняк, О.Ковальова, С.Крилов, М.Малишева, В.Матвієнко, М.Смирнова, О.Ткач та П.Яковлев). Необхідно звернути увагу на достатнє висвітлення даної проблеми західними дослідниками М.Гаврицькі,

Н.Гірвана, М.Матео, Р.Торрент, що дали автору більше розуміння побудови інструментів співробітництва між регіонами ЄС та Латинською Америкою. При написанні статті були також використанні матеріали збірки Жозетта Олтманн, Армандо Філіппо, Алан Фаірлі, Рікардо Гамбоа, Доріс Обрегон, Алісія Пуяна та Франциско Рохас «Латинська Америка і Європейський Союз: інтеграція». Необхідно відзначити особливу значимість текстів угод і договорів, протоколів, проектів Європейського Союзу, ряд стратегічних документів щодо окремих держав та інтеграційних об'єднань регіону.

Дослідження співробітництва Європейського Союзу та Латинської Америки і Карибського басейну має ґрунтуватися на розгляді тих документів, що містять основи та напрямки політики суб'єктів міжрегіонального діалогу один до одного. Лише так забезпечується повне розуміння рамок та глибини співпраці, визначається зацікавленість партнерів та динаміка субрегіональних процесів.

Політика співробітництва ЄС з іншими країнами та регіонами ґрунтується на статті 177 Угоди про створення ЄС. В ній передбачено, що політика Співтовариства у сфері розвитку співпраці повинна сприяти стабільному економічному та соціальному розвитку країн, що розвиваються, та зокрема тих країн, які знаходяться у найбільш несприятливому положенні, поступовій та поетапній інтеграції країн, що розвиваються, у світову економіку та боротьбі з бідністю в країнах, що розвиваються. Вона також сприяє реалізації загальної цілі щодо розвитку демократії та консолідації демократичних сил, а також верховенству закону, в тому числі повазі до прав людини та фундаментальних прав та свобод.

Стаття 181а Угоди про створення ЄС також встановлює, що Співтовариство здійснює економічну, фінансову та технічну співпрацю з «третьми» країнами, яка доповнює двосторонню співпрацю між державами-членами ЄС з цими країнами та відповідає політиці розвитку Співтовариства. Політика Співтовариства повинна здійснювати вклад у загальну ціль розвитку демократії та консолідації демократичних сил, забезпечення верховенства закону та дотримання прав та фундаментальних свобод людини [13, с. 13-18].

ЄС працює з країнами Латинської Америки та Карибського басейну для досягнення цих цілей і принципів за допомогою ряду політичних і дипломатичних засобів, в тому числі угод про асоціацію (включаючи зони вільної торгівлі), політичного діалогу і угод про співробітництво, систему преференцій та спостереженням за виборами.

Щодо юридичних основ співробітництва латиноамериканських угруповань та держав з іншими суб'єктами міжнародних відносин, то вони майже стовідсотково лежать в рамках національних законодавств. Кожна країна самостійно визначає свої зовнішньополітичні пріоритети. Навіть якщо країна належить до угруповання, то питання співпраці з ЄС виключно залежить від політичної волі всередині кожної окремої країни. Жодне латиноамериканське угруповання не має наднаціонального характеру і немає спільної зовнішньої політики.

Тому під час переговорів з ЄС часто виникають розбіжності всередині угруповання, що гальмує розвиток співробітництва. Так трапилося з МЕРКОСУР, де тривалий час не було консолідованої позиції на переговорах з ЄС. Так наразі відбувається з Андською спільнотою націй, де переговори по-суті відбуваються у двосторонньому форматі ЄС – Перу та ЄС – Колумбія, замість формату ЄС – АСН [16, с. 14-25].

Існує доволі велика кількість дипломатичних інструментів, що використовуються ЄС та Латинською Америкою для субрегіональної співпраці. Звичайно, ці засоби

офіційно не затвердженні у документах, але практика минулих двох десятиліть визначила та виділила найефективніші засоби співробітництва двох регіонів. Безперечно, варто розглянути дані засоби детальніше.

Всі латиноамериканські країни, сформовані за групами або кожна окремо, пов'язані зараз з Європейським Союзом угодою про асоціацію, угодами про співробітництво або торгівельними угодами. Такі угоди (мається на увазі торгівельні угоди та угоди про надання фінансової допомоги) були першим інструментом співпраці ЄС з окремими країнами ЛАКБ.

Пізніше з'явився новий інструмент співробітництва ЄС з окремими групами країн. Так, країни Карибського басейну були включені до групи АКТ (Африка, Кариби, Тихоокеанський регіон), з яким Європейський Союз підписував спочатку Ломейські угоди, потім Котонуську та Люксембурзьку. Держави цієї групи отримали змогу отримувати додаткову фінансову допомогу з боку учасників Європейських Співтовариств [3, с.46-48].

Іbero-американські зустрічі на вищому рівні проходили за участю всіх країн Латиноамериканського регіону з однієї сторони та Іспанією та Португалією – з іншої. Ці дві колишні метрополії не бажали втрачати контакт з цивілізаційно близькими країнами та широкими ринками збуту. Було налагоджено регулярний діалог, який став прототипом самітів ЄС – Латинська Америка. Наразі іbero-американські зустрічі об'єднують три країни Європи – Іспанію, Португалію та Андорру з усіма країнами ЛАКБ [4, с. 177-192].

Наразі основним та політично найвагомим інструментом є проведення самітів ЄС- Латинська Америка один раз на роки. Вперше такий саміт пройшов у 1999 році в Ріо-де-Жанейро. На ньому обговорювалося питання розробки стратегічного партнерства [6, с. 15-17]. Оскільки представники Латинської Америки, Карибського басейну та Європейського Союзу домовилися, що саміти на вищому рівні будуть проходити по черзі, то в Європі, то в Латинській Америці для надання особливої ваги таким зустрічам, то другий саміт відбувся в Іспанії в 2002 році. Були розглянуті питання посилення регіональної інтеграції, демократії та безпеки, забезпечення соціальної рівності та розвиток культурної різноманітності.

Наступним кроком був саміт у Мексиці, на якому були присутні 58 глав держав та урядів, в тому числі представники 10-ти нових членів ЄС. Найбільше обговорювалася соціальна тематика у зв'язку з «Цілями тисячоліття» Організації Об'єднаних Націй. Іншими ключовими питаннями саміту були регіональна інтеграція та співробітництво двох регіонів в рамках діяльності різноманітних міжнародних організацій. До речі, досить широким є співробітництво ЄС та Латинської Америки та Карибського басейну в рамках ООН, але в представленій роботі зазначений інструмент не досліджується, адже виходить за межі двох регіонів [8, с. 24-35].

Змінення тематики співробітництва було помітне в 2006 році в Австрії, де центральними темами діалогу стали охорона здоров'я, освіта, управління, зайнятість, боротьба з маргіналізацією, бідністю та соціальною нерівністю. Було запропоновано створити європейсько-латиноамериканську трансатлантичну асамблею та європейсько-латиноамериканський фонд (аналогічні існують для регіону Середземного моря та Азії). На порядку денному Віденського саміту також були такі питання як права людини, сталий розвиток [1, с. 68].

Саміт в Лімі пройшов, так і не досягнувши очікуваного результату. Передбачалося, що пройдуть переговори з Центральною Америкою та Андською спільнотою. Але існуючі розбіжності між Аргентиною та Бразилією і в середині Андської спільноти та небажання ЄС враховувати думку латиноамериканців щодо

питань торгових преференцій призвели до того, що саміт пройшов безрезультатно [14, с. 45-53].

Навесні 2010 року пройшов черговий саміт ЄС- Латинська Америка. При підготовці виникли деякі труднощі. Так, фінансова криза останніх років вплинула на країни та вимагала скорочення видатки. В Гондурасі відбувся переворот, після чого латиноамериканські держави не визнали нове правління і висловили небажання приймати участь в саміті в разі присутності представників Гондурасу. Варто зазначити, що зустріч з представником Гондурасу таки відбулася, але після основного саміту завдяки вмільй дипломатії Королівства Іспанії, яке заявило що робить це виключно для того, щоб пришвидшити налагодження діалогу.

Знову загострився конфлікт між Аргентиною та Великобританією щодо Фолклендських (=Мальвінських) островів. Саме напередодні саміту у світовій пресі відбулися дискусії щодо розділення держав світу на табори по відношенню до підтримки тієї чи іншої країни у даному конфлікті. На початку передбачалося, що саміт буде присвячений технологічним інноваціям, але порядок денний був змінений і включав питання протистояння фінансово-економічній кризі, зміни клімату та міграції [5, с. 38].

Крім того під час саміту був започаткований Інвестиційний фонд для Латинської Америки (ІФЛА). ІФЛА був створений Європейською комісією для мобілізації додаткового фінансування в Латинську Америку на підтримку інвестиційних проектів шляхом об'єднання грантів від Комісії та кредитів від європейських установ з фінансування розвитку. Ключові пріоритетами фонду буде взаємопов'язаність і енергетична інфраструктура, у тому числі підвищення енергетичної ефективності та поновлювані джерела енергії, транспорт, навколишнє середовище, підтримка розвитку приватного сектора, зокрема малих та середній підприємств.

Інвестиційний фонд буде переслідувати три взаємопов'язані і взаємодоповнюючі стратегічні цілі:

- Поліпшення взаємозв'язку, зокрема шляхом створення кращої енергетичної та транспортної інфраструктури, між країнами і всередині країн Латинської Америки;
- Підвищення захисту навколишнього середовища і фокус на покращення контролю щодо наслідків зміни клімату;
- Сприяння забезпеченню справедливого та сталого соціально-економічного розвитку шляхом поліпшення соціальної інфраструктури та підтримка малих і середніх підприємств [2, с. 42].

Сьомий саміт глад держав та урядів Європейського Союзу та Латинської Америки та Карибського басейну відбувся у січні 2013 року у Сантьяго-де-Чилі (Чилі). Із появою нового регіонального угруповання в регіоні ЛАКБ у кінці 2011 року, а саме Спільноти латиноамериканських та карибських держав, Європейський Союз почав використовувати саме цю платформу для міжрегіонального діалогу з усіма латиноамериканськими та карибськими державами.

Практика останнього десятиріччя показує, що крім самітів ЄС –Латинська Америка та Карибський басейн в міжрегіональному форматі проходять регулярні саміти з окремими латиноамериканськими блоками (саміти ЄС – МЕРКОСУР, ЄС – Андська спільнота націй, ЄС – Центральна Америка, ЄС – Група Ріо, ЄС – КАРІКОМ) та окремими країнами (ЄС – Мексика, ЄС – Чилі, ЄС – Бразилія). Зазвичай вони проходять паралельно із загальним самітом.

Особливим видом міжрегіонального співробітництва ЄС – ЛАКБ є проведення зустрічей на найвищому рівні окремих країн двох регіонів. Особливо показовим у цьому контексті виглядає Португало-бразильський саміт, який вже вдесьте зібрав

представників двох регіонів у травні 2010 у Лісабоні. Торговельно-економічне співробітництво вийшло на перший план у порівнянні з такими традиційними темами двосторонніх контактів, як положення іммігрантів і міжнародні проблеми, хоча останні, начебто, видавалися вельми актуальними.

Цікавим інструментом міжрегіонального співробітництва ЄС - ЛАКБ є проведення секторальних самітів, які відображають розвиток традиційних контактів європейських країн з колишніми колоніями. Так, у листопаді 2010 року в Бразилії відбувся конгрес португальської мови, аналогічний у 2012 році пройшов у Португалії [9, с. 31-34].

Варто констатувати, що проведення самітів ЄС – ЛАКБ є важливим для міжрегіонального співробітництва не лише через пошук спільних позицій та вироблення спільної політики сторін з певних питань. Саміт слугує стимулом для поглибленого діалогу та співпраці протягом двох років. Після кожного саміту ЄС - ЛАКБ учасниками приймається певний ряд документів, зазвичай це спільна декларація чи план дій. Цікавим є той факт, що декларації що приймаються на самітах, мають офіційну назву, та неофіційну коротку за назвою міста, де проходив саміт. Так, Декларація Ріо-де-Жанейро, що виникла як заключний документ першої зустрічі на високому рівні між регіоном ЛАКБ та країнами ЄС, включала у собі «три стратегічні виміри» міжрегіональних відносин: плідний політичний діалог на основі міжнародного права і норм (багатосторонність), сильні економічні та фінансові відносини (вільна торгівля та інвестиції, сприяння формуванню соціальної згуртованості), і співпраця в освітній, науковій, технологічній, культурній і соціальній сферах (просування належного врядування, соціальної згуртованості та розвитку). Зв'язки між регіонами будувалися з метою розвитку стратегічного партнерства. Для цього необхідно було надати новий імпульс міжрегіональним відносинам і активізувати використання наявних механізмів міжрегіональної взаємодії.

Заключний документ 2002 року мав назву «Розвиток стратегічного співробітництва на ХХІ ст.», він включав в себе політичну декларацію про спільні цінності двох континентів. В документ були включені політичні домовленості почати двосторонні переговори з Центральною Америкою та Андською спільнотою щодо підписання Договору про асоціацію (аналогічно до переговорів ЄС – МЕРКОСУР).

В декларації по закінченню саміту в Гвадалахарі було підняте важливе питання про реорганізацію Організації Об'єднаних Націй. Всі учасники висловили бажання бачити Раду Безпеки більш представницькою та більш легітимною. Так деякі латиноамериканські держави, особливо Бразилія, сподівалися бути представленими у цьому органі [7, с. 92].

Віденська декларація 2006 року містить 59 пунктів. Основні розділи декларації – демократія та права людини, посилення миру, стабільності, боротьба з тероризмом, захист навколишнього середовища.

Лімська декларація по суті повторювала декларацію попереднього саміту, за виключенням того, що вперше на високому рівні було розглянуте питання енергетики. На доданок, актуальним залишилося питання міграції та міграційної політики сторін [15, с. 123].

Мадридська декларація містить положення про виклики, пов'язані з наслідками економічної кризи та шляхи подолання цих викликів, вітає завершення переговорів між ЄС та Центральною Америкою щодо Договору про асоціацію та створення Співтовариство країн Латинської Америки та Карибського басейну.

Лідери, які зустрілися в Сантьяго-де-Чилі у 2013 році підтвердили свою готовність діяти спільно з метою боротьби з глобальною фінансовою кризою, особливо в країнах, що розвиваються, використовуючи механізми інвестицій, торгівлі і

виробництва. Учасники саміту наголосили на необхідності співпраці на міжнародній арені з метою забезпечення поваги до прав людини і демократії, боротьби з тероризмом, роботи в напрямку нерозповсюдження зброї масового знищення, пом'якшення наслідків зміни клімату та боротьби з корупцією та незаконним обігом наркотиків [12].

Міжпарламентський політичний діалог є традиційним механізмом міжрегіонального співробітництва. Будучи створеним ще задовго до перетворення Європейських Співтовариств в Європейський Союз, цей механізм перевірений часом. Міжрегіональний діалог набув форми конференцій між Європейським парламентом і Латиноамериканським парламентом раз на два роки. Така практика була започаткована у 1960- роках, продовжувалася під час політичної нестабільності в Латинській Америці у 1970-х і 1980-х років, розвивається і зараз. Міжпарламентські відносини були започатковані між Європейським парламентом і Андським парламентом, ЄС та парламентським комітетом МЕРКОСУР і з 1991 року ЄС і Центральноамериканським парламентом. Ці діалоги посилили, зокрема, парламентський вимір латиноамериканської інтеграції і надали підтримку членів Європейського парламенту латиноамериканським колегам для консолідації зусиль щодо дотримання прав людини та верховенства права на субконтиненті [10, с. 89].

Міжпарламентська конференція країн ЄС та Латинської Америки є найдавнішим інструментом взаємодії обох регіонів. 2003 році на XVI конференції розглядалися питання субрегіонального діалогу в XXI сторіччі, в нових глобальній та регіональних умовах (розширення ЄС та Міжамериканської зони торгівлі в 2005).

Конференція 2005 року відзначилася прийняттям Заключного Акту або Акту Ліми, в якому зазначені пріоритетні вектори як економічного так і політичного співробітництва між двома регіонами. Основною метою, на думку сторін, було створення між ними зони вільної торгівлі до 2010 року, для чого необхідно було відновити переговори з блоком МЕРКОСУР, що припинилися в 2003 [5, с. 38].

Варто зазначити, що субрегіональне співробітництво проходить за активної участі громадянських суспільств двох континентів. Під час 3-го Європейсько-латиноамериканського форуму у 2005 р. найбільший резонанс викликав виступ президента Аргентини Нестора Кірчнера, в якому він закликав ЄС і Латинську Америку відновити політичний діалог, який останнім часом поступався чисто економічний двостороннім відносинам. Доволі успішним є Форум громадянського суспільств, участь в якому приймають європейські та латиноамериканські громадські організації (2002 рік Іспанія). Проходять спільні конференції єпископів з Європи та Латинської Америки. Потужним двигуном економічної співпраці є Форум лідерів торгівлі та бізнесу (2002, Мексика). Спільні зустрічі офіційних представників країн субрегіонального діалогу з представниками бізнесу та громадянського суспільства пройшли в 2006 році [4, с. 301-307].

Крім того існують регулярні зустрічі лідерів профсоюзів ЄС та країн Латинської Америки та Карибського басейну. В 2005 році Комісія запропонувала створити Соціальний форум країн ЄС та ЛАКБ, який би збирався кожні два роки. 2010 рік був наповнений подібними зустрічами. Так, відбулася шоста зустріч представників громадянського суспільства, пройшли енергетичний форум (щодо альтернативних джерел енергії), форум з інформаційного суспільства, форум з питань соціальної згуртованості.

В листопаді 2006 року в Брюсселі був створений ЄВРОЛАТ (Європейсько-Латиноамериканська парламентська асамблея). Фактично створився новий вагомий інструмент субрегіонального діалогу (до речі, частково він був створений по зразку

Спільної асамблеї ЄС – АКТ, що забезпечує тісне співробітництво країн Карибського басейну з ЄС). В структурі ЄВРОЛАТ діють три постійних комітети: комітет з питань політики, безпеки та прав людини; комітет з економічних та фінансових питань; комітет по захисту навколишнього середовища, соціальним питанням, освіті та культурі.

Перше пленарне засідання нового органу, що відбулося в грудні 2007 року, прийняло три резолюції: 1) щодо відносин між ЄС та Латинською Америкою у зв'язку з підготовкою до п'ятого саміту; 2) Виклики та переваги економічної та торгової глобалізації; 3) Сталий розвиток та рівновага в навколишньому середовищі в контексті зміни клімату. Нові три резолюції були прийняті в 2009 році: про глобальну економічну кризу, про зміну клімату та хартія «За мир та безпеку». В Хартії була висунута пропозиція створити міжрегіональний центр по запобіганню природних катастроф [17, с. 17-18].

Новим механізмом співробітництва Латинської Америки та Європейського Союзу став створений після Мадридського саміту Європейсько-Латиноамериканський фонд. Європейська Комісія заявила, що робить свій внесок до Фонду в розмірі € 3 млн. євро до 2013 року. Фонд ЄС-ЛАК буде сприяти зміцненню міжрегіональному процесу партнерства за участю громадянського суспільства та інших соціальних суб'єктів, що будуть заохочуватися до подальшого взаємного знання, розуміння і бачення між двома регіонами. Ця нова установа буде діяти за фінансової підтримки країн ЄС-ЛАК та Європейської комісії [11, с. 40-45].

Таким чином, розглянуто комплекс політико-правових та дипломатичних механізмів міжрегіонального співробітництва Європейського Союзу з організаціями та державами Латинської Америки та Карибського басейну. За останні 20 років ЄС не лише підписав ряд угод з ЛАКБ, а й ефективно використовував всі наявні інструменти для посилення діалогу, як саміти, декларації, міжпарламентське співробітництво, форуми, фонди, спільні органи чи інституції. Загалом, лише використовуючи весь комплекс інструментів держави двох регіонів спромоглися досягти наявного рівня інтеграції та взаємодії.

Список використаної літератури

1. Абрамова М. Отношения со странами Латинской Америки / М. Абрамова // Европейський Союз: факты и комментарии. – 2006. – Вып. 46 (сентябрь-ноябрь). – С. 68-71.
2. Абрамова М. Латинская Америка / М. Абрамова // Европейський Союз: факты и комментарии. – 2010. – Вып. 61 (июль-сентябрь). – С. 41-42.
3. Бенедиктов К. Отношения с АКТ и другими странами Азии и Африки / К. Бенедиктов // Европейський Союз: факты и комментарии. – 2000. – Вып. 20 (март-май). – С. 46-49.
4. Гаврицкі М. Європейський Союз – Латинська Америка і Кариби: тяжке партнерство двох регіонів / М. Гаврицкі. – Варшава : ASPRA-JR, 2004. – 401 с.
5. Стрелков А. АКТ и Африка / А. Стрелков // Европейський Союз: факты и комментарии. – 2010. – Вып. 60 (апрель-июнь). – С. 38-39.
6. A stronger partnership between the European Union and Latin America // European Commission – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – 20 p.
7. Alonso J. A.. Hacia una nueva estrategia UE-América Latina: notas para un debate / J. A. Alonso // Instituto Cervantes, Foro Eurolatinoamericano de Centros de Análisis. – Madrid : Fundación Carolina, 2010. – P. 89-104.

8. Antecedentes y resultados de la III Cumbre Unión Europa-América Latina y el Caribe : Document prepared for the seminar «Balance y perspectivas de la III Cumbre ALCUE: propuestas de acción sobre los consensos de Guadalajara», CEPAL, Santiago de Chile, October 25-26, 2004. – Santiago, 2004. – P. 22-38.

9. Arenal C. del. Balance de la Asociación Estratégica entre la Unión Europea (UE) y los países de América Latina y el Caribe (LC) / C. Arenal // Instituto Cervantes, Foro Eurolatinoamericano de Centros de Análisis. – Madrid : Fundación Carolina, 2010. – P. 25-55.

10. Cardesa F. Zalozenia i programy współpracy Unii Europejskiej s Ameryki Lacinskiej / F. Cardesa // Ameryka Lacinska. – 2007. – № 1. – P. 88-93.

11. Di Filippo A. Viabilidad y perspectivas de futuro de un Acuerdo entre el MERCOSUR y la Unión Europea / A. Di Filippo // América Latina y la Unión Europea: una integración esperanzadora pero esquiva /ed. Doris Osterlof Obregón. – 1-a. ed. – San José, C.R. : FLACSO, 2008. – P. 21-45.

12. EU-CELAC Action Plan 2013-2015 [Electronic resource] // Council of the European Union. - Santiago. 2013. - 27 January. - Mode of access : http://www.eeas.europa.eu/la/summits/docs/2013_santiago_summit_eu-celac_action_plan_en.pdf

13. European Union – Latin America – Caribbean: Advancing Together // European Commission – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1999. – 39 p.

14. Freres C. América Latina y la Unión Europea: estrategias para una asociación necesaria / C. Freres, J. Sanahuja. – Barcelona : Icaria/Instituto Complutense de Estudios Internacionales (ICEI), 2006. – 86 p.

15. Kanner A. Challenges and Opportunities: European Union-Latin American Relations after Lima and Lisbon / A. Kanner // Lisbon fado: The European Union under Reform / eds. Joaquín Roy and Roberto Domínguez. – Miami : The Miami-Florida European Union Center of Excellence, 2006, – P. 119-128.

16. Latin America : Regional Programming Document 2007-2013 [Electronic resource] // European Commission, 2007. – 27 p. - Mode of access : http://ec.europa.eu/external_relations/la/rsp/07_13_en.pdf.

17. Rojas F. La integración entre América Latina y la Unión Europea en el Siglo XXI / F. Rojas // América Latina y la Unión Europea: una integración esperanzadora pero esquiva / ed. Doris Osterlof Obregón. – 1-a. ed. – San José, C.R. : FLACSO, 2008. – P. 11-20.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2014

N. Baliuk

INTERNATIONAL LEGAL AND INSTITUTIONAL BASIS FOR COOPERATION BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN

The paper examines a number of international legal mechanisms and institutional framework of regional cooperation between the European Union, Latin America and the Caribbean. The author analyses interregional summits, issued declarations, signed agreements and institutions responsible for the implementation of joint programs.

The core instrument of interregional cooperation is summit. Summits can play an important role as a forum where dialogue takes place through the comparison of different points of view of Europeans and Latin Americans on strategic issues in politics, economy, security and social development. Summits serve as a platform for dialogue. Practical steps are implemented by using such mechanisms as meeting the ministers or through working groups. Interparliamentary cooperation is one of the oldest instruments interregional

dialogue. EUROLAT is used as a platform to find common interests and compromises. In addition to more traditional instruments used, EU and LAC cooperate on civil society level and established Investment Fund for Latin America to successfully implement mutual programs. Often the success of official contacts depends on agreements made at the informal forums or meetings. In general, only by using the full range of instruments the two regions achieved an existing level of integration and interaction.

Key words: *cooperation, the European Union, Latin America, the Caribbean, summit, agreement, interparliamentary cooperation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Хижняк І.А., д.і.н, проф.; Матвієнко В.М., д.і.н, проф.*

УДК 339.56(73:519)“2001/2014”

Н.В. Гаврилова, А.А. Телиця

ОСОБЛИВОСТІ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН США ТА КНР У ХХІ СТОЛІТТІ

Стаття присвячена дослідженню двосторонніх відносин у торгівельно-економічній сфері. В роботі розглядаються позитивні та негативні фактори, що впливають на розвиток торгівельно-економічних відносин між США та КНР, досліджуються самі торгівельно-економічні відносини поміж країнами. У межах статті також розглянуто існуючі проблеми та перспективи розвитку відносин у даній сфері.. Розкрито актуальність американо-китайських відносин для сучасності, та розглянуто їх роль в сучасній економічній системі.

Ключові слова: *США, КНР, двосторонні відносини, фактори впливу, торгівельно-економічні відносини.*

США та Китай сьогодні – це дві великі держави, котрі являються гарантами миру та стабільності у світі. Ситуація у світі та тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин такі, що в реальності, незважаючи на багато розходжень, сторони де факто вже стратегічно взаємодіють на двосторонньому, регіональному та глобальному рівнях, і результати цієї взаємодії відчувають і враховують багато країн як з числа розвинених, так і з тих, що тільки «піднімають» свої економіки.

Особливо важливу роль двосторонні відносини грають у області економіки. Вони є один для одного другими за значимістю торговими партнерами. Економічний інтерес традиційно грає в їх розвитку провідну роль, коректуючи часом важливі політичні рішення і вносячи поправки в нюанси взаємин з іншими державами. Оскільки Китай є найбільшим власником американських боргових зобов'язань на суму, що наближається до одного трильйона доларів, то він істотно скоує дії вашингтонської адміністрації як у сфері економіки, так і в політичних питаннях. У результаті глобальної кризи Сполучені Штати перетворилися на найбільшого в світі боржника, а Китай – в найбагатшого кредитора. На думку британських експертів, демонстровані Китаєм темпи економічного зростання дозволять йому обійти США за обсягом ВВП в найближчі десять років. Сьогодні американо-китайські економічні відносини виходять за межі двосторонніх, набуваючи все більш широкий, глобальний характер.

Актуальність даного дослідження зумовлюється тим, що економічні відносини між Сполученими Штатами Америки та Китайською Народною Республікою

визначають поточний розвиток політичних відносин між цими країнами, які в свою чергу впливають на безпеку у Східній Азії.

Метою даного дослідження є дослідити розвиток торгово-економічних відносин США та КНР у XXI столітті, їх сучасний стан та перспективи розвитку, а також вплив торгівельно-економічних відносин США та КНР на їх двосторонні відносини в цілому.

Даній проблематиці присвячена значна кількість публікацій таких науковців та дослідників, як А. Уткіна [5], Я. Лексютиної, [4], Ф. Аарона [9], З. Бжезінського [1], Б. Глейзера [10], Дж. Кейсі [12].

Аналіз історіографії дозволив зробити висновок про те, що попри існуючу кількість досліджень, присвячених, практично відсутні роботи, в яких би комплексно й ґрунтовно вивчались торгівельно-економічні відносини між США та КНР, зокрема їх значимість для розвитку політичних відносин між країнами. Особливо це стосується вітчизняної наукової школи, оскільки невелика кількість українських науковців займається дослідженням зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки, зокрема її китайським напрямком.

У XXI столітті на розвиток торгово – економічних відносин між США та КНР має вплив ряд факторів, які призводять як до інтенсифікації та активізації економічних та торгових зв'язків між країнами, так і до похолодження, в деяких випадках, навіть до конфронтації у двосторонніх відносинах. Вже початок XXI століття характеризується істотною активізацією двосторонніх економічних обмінів. Одним з ключових моментів є вступ Китаю до СОТ і скасування існуючих бар'єрів для зростання товарообігу. Саме після вступу до СОТ Китай вперше став розглядатися Сполученими Штатами як провідний торговельний і економічний партнер, про що свідчать як статистичні дані торговельного та інвестиційного співробітництва, так і політичні заяви лідерів обох країн. На сучасному етапі на розвиток торгово-економічних відносин впливає ряд факторів.

Перший фактор, це, безумовно, політичний фактор.

Прихід до влади в США Дж. Буша-молодшого передвіщав початок досить непростого періоду в американо-китайських відносинах. Озвучений ще в ході президентської виборчої кампанії підхід Дж. Буша до Китаю як до «стратегічного конкурента» мав великий контраст з позицією попередньої американської адміністрації Б. Клінтона, відводив Китаю роль «стратегічного партнера» Вашингтона, і міг свідчити про можливе загострення американо-китайських протиріч. Внесенню коректив в китайську політику США сприяли події 11 вересня 2001 року. На перший план взаємодії з Пекіном вийшло завдання залучення його в боротьбу з міжнародним тероризмом, на тлі якої традиційні проблеми американо-китайських відносин для американського керівництва тимчасово втрачали своє значення. Також демонстрована Пекіном підтримка Вашингтона у ключових регіональних питань у першому десятиріччі XXI століття сприяла позитивному розвитку американо-китайських відносин всупереч існуючим двостороннім суперечностям.

Сьогодні Барак Обама розуміє, що зміцнення позицій інших великих держав неминуче, а американська міць об'єктивно небезмежна. Однак вкорінені уявлення про винятковість і необхідності підтримувати першість на міжнародній арені змушують Обаму демонструвати рішучість при відстоюванні лідируючої ролі. У цих умовах стратегія Вашингтона щодо Пекіна не може не бути двоїстою. Проводиться курс, спрямований на те, щоб стимулювати включення Китаю в світові процеси в якості відповідального гравця і одночасно стримувати його військову міць. У цьому плані політика Обама базується на концепції, що склалася при Джорджі Буші-молодшому: зробити КНР «відповідальним власником акцій» ліберального світопорядку в

поєднанні з хеджуванням ризиків, пов'язаних зі зростаючою військовою потужністю Пекіна [1,7].

Наступним фактором є вибухнула у 2008 р. світова фінансово-економічна криза, що супроводжувався істотним погіршенням економічної ситуації в США і підірвала довіру світу до американської економіки, але в меншій мірі торкнулася китайської економіки і фактично сприяла подальшому підвищенню міжнародного статусу Китаю, може по праву служити підставою для виділення нового періоду у розвитку американо-китайських відносин, характерною рисою якого стає зближення потенціалів цих двох держав.

Початок світової фінансової кризи хронологічно збігся зі зміною вищого керівництва США і вплинув на формування початкових зовнішньополітичних установок нової американської адміністрації Б. Обама щодо Китаю. Невідкладність вироблення спільних з провідними державами світу заходів з подолання світової фінансової кризи, так само як і рішення ряду інших нагальних глобальних проблем, зумовила визначення курсу США на зближення з Китаєм [10]. На цьому тлі висунута З. Бжезинським ідея створення «великої двійки» (G2), яка передбачала поглиблення і розширення геостратегічної співпраці США з Китаєм за аналогією з відносинами з ЄС і Японією, отримала широку підтримку у Вашингтоні [8].

Окрім факторів, що позитивно впливають на двосторонні відносини, існує ряд факторів, що дестабілізують відносини між США та КНР. Слід зазначити, що до традиційних факторів - подразників, так і не врегульованими після нормалізації відносин (проблема Тайваню, поставки Тайбею американської зброї, права людини тощо), в останні роки додалися нові [4].

Безумовно, на сьогодні, великий вплив на подальший розвиток відносин має і такий фактор, як економічна політика КНР. У 2012 році, через внутрішню економічну слабкість, політику перебалансування, вочевидь, було припинено.

Не менш важливу роль у розвитку американо-китайських відносинах грає ідеологічний фактор. Після розпаду Радянського Союзу Китай став символом альтернативної моделі соціально-економічного розвитку, успішно розвивається, авторитарної антитезою західної ліберальної демократії. Пекін з підозрою ставиться до кампанії Вашингтона з просування демократії і прав людини за американським зразком. Невдоволення Пекіна викликає підтримка Вашингтоном Тайваню, а також сепаратистських рухів в Тибеті і Сіньцзяні [6, 125].

Ще один фактор, що сьогодні має великий вплив на подальший розвиток двосторонніх відносин у сфері економіки є внутрішня економічна ситуація у КНР. Під час глобальної фінансової кризи 2008 року Пекін скасував економічну реформу підприємств, що знаходяться в державній власності, яка тривала 30 років. Величезний економічний стимул у розмірі 585 млрд. доларів був направлений урядом через державні банки багатьом державним підприємствам, зокрема у металургійній, гірничорудній та будівельній промисловостях. Як результат фінансового вливання, державний сектор виріс та став більш впливовішим у Китаї. Відроджений державний сектор, озброєний обширними урядовими субсидіями, конкурує з місцевими китайськими фірмами та китайськими філіями американських компаній [11].

Таким чином, такі фактори, як політичні двосторонні відносини, стрімкий ріст економіки Китаю, вступ Китаю до СОТ, розробка нормативно-правової бази у сфері економіки, об'єктивна потреба США у розширенні ринків збуту, об'єктивна потреба КНР у розширенні ринків збуту, розробка «концепції відповідального зацікавленого учасника» та навіть фінансова криза 2008-2009 рр., призводять до активізації, зміцнення, інтенсифікації торгових та економічних зв'язків між країнами.

Тайванське ж та Тибетське питання, проблема поставки американської зброї Тайваню, проблема прав людини в Китаї та нові фактори, що додалися в останні роки, а саме протидія США посиленню впливу Пекіна в Південно - Китайському морі, військова присутність американців в Центральній Азії, протилежні позиції у питанні сирійської проблемі, економічна ситуація КНР та економічна політика Китаю, недотримання Китаєм зобов'язань в рамках СОТ дестабілізують двосторонні відносини поміж країнами.

Одним із найважливіших факторів, який має вплив на розвиток американо-китайських відносин у області економіки є розроблення та формування нормативно-правової бази.

На основі нормативно-правової бази були розроблені механізми співпраці. Був розроблений принципіально новий механізм у двосторонніх відносинах, Стратегічний Економічний діалог. З часом він був реорганізований у Стратегічний та Економічний діалог. Сьогодні Економічний діалог бере до уваги економічні та фінансові питання. Напрямки обговорення включають в себе економічні і торгові питання, питання боротьби з тероризмом, правоохоронні органи, приводу в дію закону, науки і техніки, освіти, культури, охорони здоров'я, енергетики, захисту навколишнього середовища (включаючи питання зміни клімату), нерозповсюдження ядерної зброї та прав людини [10].

У наступні два роки після встановлення Стратегічного Економічного Діалогу процеси інституціоналізації охопили різні сфери двостороннього співробітництва. До кінця 2006 року Пекін і Вашингтон вже були залучені в більш ніж тридцять діалогів. Найбільш помітними з них стали Американо - китайський діалог з економічного розвитку і реформ між держдепартаментом і державною комісією зі справ розвитку і реформ КНР та Саміт з безпеки споживчих товарів між американською комісією з безпеки споживчих товарів та представниками головного державного управління КНР з контролю якості, інспекції і карантину[12].

Торгівельно-економічні відносини розвивається у наступних напрямках: торгівля, інвестиції та спільні проекти.

На сьогодні простежується три ключові тенденції в американо-китайській торгівлі. По-перше, багато товарів, які Сполучені Штати отримували з Японії, Тайваню та інших азіатських країн, зараз імпортується з Китаю, оскільки азіатські компанії перемістили туди своє експортноорієнтоване виробництво. Як наслідок, доля Китаю в дефіциті торгового балансу США виросла, хоча частка дефіциту США з іншими країнами Східної Азії знизилася.

По-друге, хоча багато з того, що експортує Китай, виготовляють всередині країни, значна частина товарів просто збирається з матеріалів і комплектуючих, що поставляються до Китаю з інших регіонів, у тому числі з США. Торгова статистика говорить про те, що товари імпортується з Китаю за повною вартістю, але грошові потоки це не підтверджують.

По-третє, приділяючи надмірну увагу зростаючому імпорту з Китаю, іноді не враховують той факт, що американський експорт в Китай також переживає бум, незважаючи на негативний вплив глобального економічного спаду на обсяг торговельних потоків [9].

Товарообіг Китаю і США в 2013 році склав понад 600 млрд. дол. Ця цифра є безпрецедентною в історії. Експорт в економіці Китаю становить третю частину, при цьому більше половини - це експортна продукція з США. Частка високотехнологічного імпорту з КНР в США постійно зростає. Тобто економіки двох країн стають все більш взаємозалежні. Але в той же час США глибоко стурбовані щодо певних аспектів у

торговельній політиці Китаю. Розвиток торгівлі між США і Китаєм можуть привести навіть до створення зони вільної торгівлі між цими двома країнами [5].

Обсяг інвестицій між країнами також зростає. Потік ПІІ з Китаю в США значно виріс з 2009 року. За підсумками 2013 р компанії США інвестували в китайську економіку 2,82 млрд. дол. Це на 8,5% більше, ніж в 2012 р. Протягом минулого року в Китаї були створені понад 1060 підприємств за участю американського капіталу, як було повідомлено Міністерством комерції КНР [2]. В США було допущено приблизно 15 млрд доларів вкладень з КНР, причому половина з них – в проекти з нуля (таке умова американської влади) [3].

Все більше зростає роль Китаю, як утримувача цінних паперів США. Сьогодні Китай є найбільшим кредитором уряду США. Станом на січень 2013 року, державний борг США Китаю склав 1264 млрд. доларів, що становить 23% від загальної суми державного боргу. Це викликає стурбованість США в тому що це дає Китаю важелі політичного впливу на фіскальну політику США, так як він може використовувати в своїх цілях [10].

Китай та США мають різні рівні співпраці, а саме державний, регіональний та рівень провінцій.

У двосторонніх відносинах існує ряд проблемних питань, які потребують комплексного рішення. В першу чергу, це торговий дефіцит США з Китаєм. Сьогодні у США зберігається значний профіцит експорту комерційних послуг, і значення китайського ринку в перспективі для американських постачальників буде тільки зростати. Виходячи з цього, для Сполучених Штатів край важливі лібералізація китайської економіки та дотримання КНР зобов'язань, даних при вступі до СОТ [9].

На нинішньому етапі двосторонніх торговельно-економічних зв'язків, китайська акцент полягає в тому, щоб домогтися від США згоди на подальше ослаблення обмежень експорту в КНР високотехнологічної продукції, надання китайським підприємствам при інвестуванні в США рівних конкурентних можливостей, а самому Китаю - статусу країни з ринковою економікою. Все це – непрості теми. Зокрема, у західних партнерів виникає питання про те, яким чином можна розглядати в якості ринкової таку систему, в якій курс валюти схильний суб'єктивного контролю, а банки широко практикують видачу «політично мотивованих кредитів» [10]. Словом, Пекін і Вашингтон поки приречені домовлятися при будь-якому розвитку подій.

Не зважаючи на існуючі проблеми у двосторонніх відносинах, спільні інтереси є джерелом сили, стимулюючої поглиблення співпраці. Рост економічних сил Китаю не означає, що конкуренція між Китаєм і США перевершує співпрацю, а вступ китайської економіки в етап більш повільного розвитку не означає, що китайсько-американське співробітництво дає менше користі. Причина полягає у взаємозалежності економік двох країн.

Отже, сьогодні економічні відносини між США та КНР – одні з найбільш важливих світових економічних відносин. Вони все більше виходять за рамки двосторонніх, набуваючи все більш широкого масштабу та глобального масштабу. Враховуючи розміри економік, обсяги торговельних та інвестиційних потоків, які генерують дані країни, і їх технологічний потенціал, можна говорити про ключову роль Сполучених Штатів і КНР для світової економіки. Незважаючи на існуючі протиріччя та суперечності як в політичних, так і в економічних питаннях, економічна взаємозалежність значною мірою пом'якшує військово-стратегічну і політичну напруженість у двосторонніх відносинах.

Список використаної літератури

1. Бжезинский З. От надежды к отваге. Оценка внешнеполитической политики Б. Обамы / З. Бжезинский // День. – 2010. – 19 янв. – С. 7.
2. В 2013 г. инвестиции США в Китае достигли \$2,82 млн [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.chinapro.ru/rubrics/1/11435/>
3. Инвестиции из Китая: ожидания и реальность [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rcrt.ru/ru/analitika/143-investitsii-iz-kitaya-ozhidaniya-i-realnost.html>
4. Лексютина Я. Американо-китайские отношения в 2009-2011 гг.: иллюзорность партнерства [Электронный ресурс] / Я. Лексютина. - Режим доступа : http://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2012_2-1_28.pdf
5. Товарооборот Китая, США и России 2013 - 2014: что будет дальше? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://businesslike.ru/index.php?showtopic=2375>
6. Уткин А. Американская империя / А. Уткин. – Москва : Эксмо, 2003. – 318 с.
7. Уткин А. США в мире после сентября 2001 года/ А. Уткин. – Москва, 2002. – 262 с.
8. Brzezinski Z. The Group of Two That Could Change the World [Электронный ресурс] / Z. Brzezinski. — Режим доступа : <http://www.ft.com/cms/s/0/d99369b8e178-11dd-afa0-0000779fd2ac.html>
9. Friedberg A. The Future of U.S. - China Relations : Is Conflict Inevitable? [Electronic resource] / A. Friedberg. — Mode of access : http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/701/future_of_uschina_relations.html
10. Glaser B. U.S. - China Relations : Ties solid for transition, but challenges lurk [Electronic resource] / B. Glaser // Comparative Connections. – 2009. - Vol. 10. No. 4. - Mode of access : http://csis.org/files/media/isis/pubs/0804qus_china.pdf
11. Joint Press Availability With Secretary of the Treasury Timothy Geithner [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/july/126600.htm>
12. Patterns in U.S. - China Trade Since China's Accession to the World Trade Organization by Joseph Casey [Electronic resource]. - Mode of access : http://origin.www.uscc.gov/sites/default/files/Research/USChina_TradePatternsSinceChinasAccessiontotheWTO.pdf

Стаття надійшла до редакції 11.12.2014 р.

N. Gavrilova, A. Telitsa

FEATURES OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE US AND CHINA IN THE XXI CENTURY

The article analyses the development of trade and economic relations between the US and China in the twenty-first century, their current status and development prospects, as well as the impact of trade and economic relations between the US and China on their bilateral relations in general. The article reveals why a particularly important role in bilateral relations play in the economy. Economic interest that has traditionally played in the development of their leadership role, adjusting the time of important political decisions and making amendments to the nuances of relationships with other states is also researched. In this article the positive and negative factors influencing the development of trade and economic relations between the United States and China, the of trade and economic relations between the countries are researched. It is shown that one of the key points is the entry of China into the WTO and the abolition of the existing barriers to the growth of trade. At the present stage in the development of trade and economic relations are affected by a number of factors. Factors such as political bilateral relations, the rapid growth of China's economy,

China's accession to WTO, the development of normative-legal base in the sphere of economy, the objective need of the U.S. market expansion, the objective need of the PRC in the expansion of markets, the concept "responsible stakeholder" and even the financial crisis of 2008-2009, leading to activation, strengthen, intensify trade and economic relations between countries. Such factors as the Taiwan and Tibet issues, the issue of U.S. arms deliveries to Taiwan, the problem of human rights in China and new that was added in recent years, the growing influence of China in the South China sea, the opposite position with regard to the Syrian issue, the economic situation in China and the economic policy of China destabilize relations between the U.S. and China. On the basis of the regulatory framework were developed cooperation mechanisms. The article describes a fundamentally new mechanism in bilateral relations, Strategic Economic dialogue, which was reorganized into Strategic and Economic dialogue. Indicates that trade and economic relations are developing in the following areas: trade, investment and joint projects. China and the US have different levels of cooperation, namely national, regional and provincial level. Three key trends in U.S.-China trade that today can be traced are studied in the article. Within the article also discussed problems and prospects of relations in this area. The authors article highlight the the relevance of the US-China relationship for the present is analysed, and their role in the modern economic system.

Key words: USA, China, bilateral relations, influence of trade and economic relations.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Булик М.В., к.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.

УДК [321:316.422](474):061.1ЄС]"199/2004":005.336.4

M. Gladys

POLITICAL TRANSFORMATION IN THE BALTIC STATES. EXPERIENCE FOR UKRAINE

This article investigates the transformation processes in the Baltic States from the historic perspective (early 90s of the XXth century until 2004) when these states joined NATO and the European Union. Special attention is paid to social and political transformation, creation of states with developed parliamentary system, the rule of law and a special emphasis on the fact that a nation is the carrier of a state. It is defined that during the years of the reforms the Baltic states have passed at least four major transitional stages: 1) the phase of the destruction of the old system of political and economic relations; 2) the stage of political and economic improvisation; 3) the stage of preparation to absorb Western political and economic structures; 4) the period of adaptation and structural adjustment. The uneven implementation of reforms in the three Baltic countries, their achievements and difficulties are analyzed. Common problems that existed in the Baltic countries and Ukraine are highlighted (particularly, a complex of difficult economic, political and social problems, which they inherited after the collapse of the Soviet Union, common borders with Russian Federation and a significant number of Russian-speaking population reside on their territories, energy and raw material dependence on Russia, etc.) and recommendations on how Ukraine can use the Baltic experience in proceedings transformational reforms are presented.

Keywords: transformation, political transformation, economic transformation, the Baltic States, Ukraine.

Problem statement: The main content of post-communist transformation is the transition from totalitarian and authoritarian regimes to democratic ones, from command economy to a market one. Despite the realities that the Baltic States inherited from their Soviet past (corruption, pressures from interest groups and a lack of competitiveness at all levels), they have managed to transform successfully and catapult themselves out of the Soviet space. The result was more than obvious - they have succeeded in becoming members of the EU and NATO. Ukraine was not successful in achieving such results, so the experience of the Baltic States will be very useful while conducting the transformation reforms.

Analysis of recent researches and publications: There are many researchers and scholars investigating the issue of post-communist transformation in the Baltic States. The significant impact on the determination of post-communist transformation has the researches by M. Illner, A. Kaminski and B. Kaminski, P. Machonin, J. Musil, H. Zon and others. A. Lieven in his research «The Baltic Revolution: Estonia, Latvia Lithuania and the Path to Independence» investigated the historic path of three Baltic states from the Soviet times till their regaining of independence.

Various aspects of transformation in the Baltic states were presented in the works of V. Pettai (The Consolidation of the Political Class in the Baltic States), L. Bennich–Björkman (Building Post-Communist States: Political Corruption and Strategies of Party Formation in Estonia and Latvia), V. Pettai and M. Kreutzer (Party Politics in the Baltic States: Social Bases and Institutional Contexts), C. Thomson (The Singing Revolution: A Journey through the Baltic States).

This issue is not profoundly investigated by national experts and scholars, as their researches are mostly concentrated on the issues of Baltic States' foreign policy aspects (particularly entering the EU and NATO).

The process that began in the late 1990s in the Eastern Europe and on the post-Soviet area cannot be compared in magnitude with any of the events of the XX century. The scope of its «transformative» actions encompassed all spheres of life of the Eastern European societies: economics, politics, ideology, and finally - the whole system of basic public values, including foreign policy. The comprehensive nature of the changes made this process beyond the boundaries of the socialist community, making it part of a larger process of European integration and globalization, the cardinal ordained geopolitical shift whose consequences are yet to be determined and evaluated.

The nature and duration of the transformation processes in the former USSR had been influenced by such objective factors as their coincidence in time with accelerated globalization of the world (with all its positive and negative effects) and the duration of "socialist" history of young nations.

During the years of reforms Eastern Europe and the Baltic states have passed at least four major transitional stages:

- 1) the phase of the destruction of the old system of political and economic relations;
- 2) the stage of political and economic improvisation;
- 3) the stage of preparation to absorb Western political and economic structures;
- 4) the period of adaptation and structural adjustment.

There were no clear boundaries and steadiness among them. Sometimes the stages overlapped, it means that the events combined at several stages.

From the very beginning Lithuania, Latvia and Estonia started the economic, political and social reforms under the slogan of «common Baltic House» and «Baltic Way». Common borders and histories, cultural and civilization identity helped the Baltic countries to create the Baltic sub-system that exists because of the unity of approaches to key issues [29].

The Baltic States regained their independence at the culmination of the so-called «Singing Revolution», a series of protests in the years 1987-1991 which were partly the result of the slow collapse of the Soviet Union.

This unity was in full view on August 23, 1989, the 50th anniversary of the signing of the Molotov-Ribbentrop Pact in which Germany and Russia agreed to divide Europe amongst themselves, with Russia receiving the Baltic States. On that day, approximately two million people stood in a row, holding hands to create a human chain alongside the road from Vilnius via Riga to Tallinn. The “Baltic Chain” was perhaps the most iconic moment of the Singing Revolution [6].

As M. Jurkynas stated in his article: “Despite the realities that followed the crisis (structural challenges such as corruption, pressures from interest groups and a lack of competitiveness at all levels), the Baltic states have managed to catapult themselves out of the Soviet space. They are no longer the ‘post-Communist states’, but underdeveloped Western states sharing values, stereotypes, issues, standards and even eating habits that are becoming more and more like those of Westerners”[15].

Ukraine failed to take advantage of opportunities that were open during the Soviet collapse, the unwillingness of counter élites and the «political myopia» of the establishment.

During these turbulent years of the overthrow of pro-Soviet regimes in Eastern Europe and the collapse of the Soviet Union – times of flash decisions and implementation of historical chances - there were several scenarios of transition to the new post-communist life. The first one could lead to success (it included fast reforms, democracy and economic development). The Baltic States chose that path.

The other ways included bet on the «strong hand», delaying reforms, efforts to reduce historical scores with neighbours led to the replacement of the communist dictatorship to the «new despotism». Ukraine could be called a «case on the brink». It managed to avoid the worst scenarios, but could not take full advantage of the opportunities that opened during the collapse of the USSR [28].

The Baltic States have chosen Western European model of parliamentarism and developed a particular focus on the fact that a nation is in the core of a state.

Several reasons led the Baltic States to tie up with the West: first of all, the desire to restore historical justice and wipe away the consequences of Soviet occupation and annexation. Moreover, joining the organizations that stand for the same values has strengthened the sense of security in the face of Russian influence. Finally, the EU was seen as a new Eldorado, useful both economically and socially [15].

The Baltic political elites put the responsibility for the Molotov-Ribbentrop Pact, forced Sovietization and deportation of 600 thousand people outside their own countries on Russia. Historical experience of coexistence with Russia, a fear of new annexation attempts by a «great neighbour» affected the attitude towards Russia and caused suspicion about its political intentions and economic cooperation. A similar period of interstate relations between Ukraine and Russia took place in 1991-1995 and is taking place now.

It should be emphasized that European countries always perceived three Baltic countries as part of the Western world, which were affected by the Soviet-German conspiracy and subsequent aggression of the USSR. Thus the United States and Britain never recognized the accession of the Baltic States into the USSR and other countries – Sweden, for example, - had to apologize officially for the hasty recognition. In other words, Lithuania, Latvia and Estonia were traditionally considered as a part of the Western world and the Western European countries on this basis began constructing their relations with the Baltic countries [27].

Political Transformation in Lithuania

Lithuania was the first to declare its independence in March 1990. On the 25th of October 1992 the Democratic Labour Party of Lithuania won at the elections to the Seimas, and on the 14th of February 1993 the leader of this party Algirdas Brazauskas became the President of Lithuania. A. Brazauskas named two preconditions for the independence: firstly, Lithuania had very deep roots of statehood – since the beginning of the XIIIth century and secondly, the Lithuanians had much suffered from Stalin regime. Many of them were deported to Siberia in 1949. The same Ukraine experienced in 1920-30s [30].

Lacking not only the structures for transformation, but also statehood itself, Lithuania began completely anew in 1990. Occupied and annexed by the Soviet Union in the 1940s, Lithuania was a Soviet Republic for almost 50 years. Soviet rule had comprehensively reshaped the country, its resources, economy and above all, its people. Lithuanians often use the term “rebirth” to describe their return to statehood, which represented the starting point of transformation and set the goal of becoming a free and independent state within the community of European democracies. Political transformation progressed smoothly with few problems [23].

For the first 9 years of its post-Soviet independence, voters in Lithuania shifted from right to left and back again, swinging between the Conservatives, led by Vytautas Landsbergis and the Labour (former Communist) Party, led by former President Algirdas Brazauskas. This pattern was broken in the October 2000 elections, when the Liberal Union and New Union parties won the most votes and were able to form a centrist ruling coalition with minor partners. President Valdas Adamkus played a key role in bringing the new centrist parties together. The leader of the center-left New Union Party (also known as the Social Liberal Party), Arturas Paulauskas, became the Chairman of the Seimas, and the leader of the Liberal Union Party, Rolandas Paksas, became Prime Minister. The new coalition was fragile from the outset, as the Liberal Union was pro-business and right of centre, while the New Union had a populist and leftist orientation. The government collapsed within 7 months and, in July 2001, the center-left New Union Party forged an alliance with the left-wing Social Democratic Party and formed a new cabinet under former President Algirdas Brazauskas [11].

The new government tightened budgetary discipline, supported market reforms, and passed the legislation required to ensure entry into the European Union. Several years of solid economic growth helped to consolidate the government's popularity, despite discontent within two of its core constituencies – unskilled urban workers and farmers – who had expected more generous funding of social and agricultural programs. The government remained firmly in control, and by mid-2004 it was the longest-serving administration since the recovery of independence [11].

A little unexpected, though probably natural were the presidential elections in Lithuania, held in early January 2003. Valdis Adamkus in the second round defeated former Prime Minister of Lithuania and Vilnius mayor Rolandas Paksas.

New Lithuanian President R. Paksas claimed to continue the stated course of the foreign policy of Lithuania, which, during the presidency of V. Adamkus, received an invitation to join NATO and the European Union. R. Paksas also stated the need to strengthen ties with Russia.

Lithuania became the first country in Europe, which removed the head of state from office due to the impeachment. The experts say that the impeachment, which took place in Lithuania, is more a plus than a minus for the international reputation of the country. Lithuania passed the test for the democracy and everything was held in very strict legal norms [30].

During the years of communist control (1944-91), the economy was controlled by the government, and there were restrictions against the private ownership of property and businesses. Since the end of the communist era, Lithuania has become a regional trend-setter by aggressively pursuing economic liberalization programs [17].

Since independence from the Soviet Union, Lithuania has been attempting to radically transform the economy. This is being done by political and economic liberalization, macroeconomic stabilization, and privatization as the main elements of the transition strategy. In 1997 alone, some 200 state-owned companies were sold to private industry. By 2000, an additional US 725 million in government-owned companies were sold-off. By that same year, some two-thirds of the economy was in private hands and largely working according to the rules of a competitive market economy.

By 1998, Lithuania's economy closely resembled that of most other Western European countries. Agriculture accounted for 10 percent of the GDP, industry for 32 percent, and services for 58 percent [17].

In 1993 Lithuania became the first of the Baltic states to be free of a Russian military presence. In February 1994 the country joined the Partnership for Peace program, which was set up by the North Atlantic Treaty Organization (NATO) to allow for limited military cooperation between NATO and non-NATO countries [18].

Like all reform-oriented states in Eastern Europe, Lithuania experienced an economic and social crisis characterized by a sharp decline in GDP and soaring unemployment figures. The worst was over by 1994. After a slump in 1999 (the "Ruble crisis"), Lithuania's GDP has shown strong growth since 2000, unabated in the years from 2004 to 2006. Thanks to EU accession, Lithuania has managed to create a market economy that is anchored in principles of social justice and equipped with modern regulatory institutions that are nearly free of political pressures [23].

Political Transformation in Latvia

Latvia's transformation bears the hallmarks of contemporaneous political and socioeconomic transitions, particularly in terms of nation- and state-building. At the end of the 1980s, a strong movement for Latvian independence took shape against the backdrop of Mikhail Gorbachev's reform policy perestroika and the cautious liberalization of the Soviet regime. In October 1988, various reform movements joined forces to establish the Latvian Popular Front (LPF). In the 1989 elections to the USSR Congress of People's Deputies and again in the 1990 elections to the Latvian Supreme Soviet, the LPF won enough seats to force the communists from power in Latvia [22].

The Latvian government declared the country independent on 21 August, 1991. Because of the difficulty involved in deciding on a citizenship law, elections for Latvia's first post-Soviet Saeima (Parliament) did not take place until June 1993. Latvia elected a new Saeima in the fall of 1995 [16].

Latvia also went through the difficult period of transformation in all spheres of social life. It conducted economic reform in 4 stages:

- 1) (1991-1992) - liberalization in all sectors of the economy;
- 2) (1992-1994) – achievement of economic stabilization;
- 3) (1994-1995) - the stage of economic development;
- 4) (1996-1999) - active structural reforms, deepening the process of stabilization and growth in all sectors of the economy [27].

The transition to a market economy in Latvia was accompanied by a serious economic crisis: gross domestic product per capita decreased by almost a half (51,1 per cent) from 1989 to 1993.

During the first years of the young republic, the government flanked this stability-oriented monetary policy with a largely successful budgetary policy. In 1997, Latvia even achieved a budget surplus for the first time. "Small" privatization proceeded at a brisk pace and was largely completed by 1998. However, the privatization of key large enterprises in the communication, energy and transportation sectors has lagged behind. The fundamental framework for free competition was already in place before 2002. After a drop in economic performance in the first half of the 1990s, the tide turned. Latvia's GDP rose constantly from 3.3% (1996) to 8.0% (2001) [22].

Latvia was also the first country in the region to embark on radical welfare state reforms. The resulting dislocation put disproportionate burden on Latvia's large Russian-speaking minority.

The nationalizing project also severely limited the minority population's access to the democratic polity. Due to Latvia's restrictive citizenship law and slow progress in naturalization, an important share of the Russian-speaking population was denied citizenship rights. In 2006 - 18 per cent of the Latvian resident population were non-citizens [4].

This position of Latvia caused a negative reaction from Russia, which began a campaign for the rights of «compatriots» abroad. Moscow repeatedly stated that it considered its relations with newly independent Baltic States primarily through the prism of their attitude to the Russian-speaking population. Since 1994 the Russian-Baltic relations have evolved under the influence of this problem and have had periods of very hard political and economic pressure especially on Estonia and Lithuania in order to force them to adopt a softer immigration laws.

A considerable raw material and energy dependence of Latvia on the supplies from Russia (fuel and non-ferrous metals - 90%, raw materials for chemical industry - 80%, electricity - 50% of total needs) allowed the Russian government to make effective policy of economic pressure [27].

Taking into account negative consequences of this situation and related comments of the OSCE High Commissioner on National Minorities Max van der Stoep, the Latvian Saeima on the third attempt made amendments to the Citizenship Act, which lifted restrictions (so-called window of naturalization) on citizenship and also cancelled a number of restrictions on the use of Russian language and education, using the Russian language.

At this point Latvia faced a radical political and economic transition. The political transition to a multiparty democracy began with the re-adoption of the 1922 constitution and the first post-Soviet parliamentary elections in 1993. Since then, Latvia has had five parliamentary elections, all of which have been judged as free and fair by international observers. However, Latvia's extreme multipartyism has meant that government stability has been hard to come by, with governments lasting, on average, little over a year. The other major political challenges were an agreement on the withdrawal of Russian forces from Latvian territory (reached in 1994), internationally acceptable rules on the naturalization of Russian-speaking Soviet-era immigrants, and accession to the major Euro-Atlantic organizations (Latvia joined the European Union and NATO in 2004) [22].

Political Transformation in Estonia

Political and economic transformation in Estonia began with advent of Mikhail Gorbachev's perestroika and glasnost policies within the Soviet Union. Although the Soviet republic's Communist Party initially resisted reform, civic and intellectual leaders used the opening to mobilize the population around a range of grievances, including industrial pollution, the constant influx of Russian workers, Russification and economic degradation. These issues soon coalesced into an even bigger movement for Estonian independence. In

March 1990, the republic declared its formal intention to restore independence. Actual release from the Soviet Union came in August 1991 [21].

On 20 August, 1991 Estonia declared itself independent of the USSR. In 1992 a constitutional assembly introduced amendments to the 1938 Constitution. After the draft Constitution was approved by popular referendum, it came into effect 3 July 1992. Elections for the new Parliament and president were held on 20 September 1992, with Lennart Meri as victor.

On 5 March 1995, Estonia held its second parliamentary elections since achieving independence from the USSR. The center-left Coalition Party/Rural Union alliance won an impressive victory, taking 41 seats in the 101-seat Parliament [10].

As the newly independent Estonia struggled to prove its economic and political viability in the face of Russia's attempts to secure influence over a former sister-republic through economic and, to a lesser extent, political pressure.

Estonia has quickly enacted political changes and transformed itself into a model democracy, consistently receiving high scores in Freedom House's Freedom in the World survey. However, the parliament adopted citizenship and language laws requiring all post-war immigrants and their descendants to apply for citizenship and meet minimum naturalization requirements, including two years of residence and knowledge of Estonian, the only recognized official language. These rules have been criticized on the grounds that they disenfranchised many residents and discriminated against the Russian-speaking population. Still, many Estonians considered the requirements an essential means of restoring independence [7].

Estonia's economic transformation is considered among the most notable in Central and Eastern Europe. Since its independence in 1991, Estonia has made significant and rapid progress in its transition to a market economy. A combination of key policies, including commitment to privatization, adoption of an independent currency, establishment of an extremely open trading regime, and successful attraction of foreign investment, have made Estonia one of the success stories of the region. As a result, Estonia was one of five Central European countries recently invited by the European Union for membership talks [19].

In the economic development of Estonia three clearly distinguished stages can be revealed: 1) collapse of the socialist economic system in late eighties resulting in tremendous economic decline at the beginning of nineties (approximately the years 1989-1993, 2) recovery from the economic recession and stabilisation of the situation (1994-1996), followed by 3) intensive economic growth (since 1997, except the years of so called 'Russian crisis' in 1998-1999) when the average annual GDP growth has been over 6% [24].

Despite all the difficulties, Estonia can be noticed as the most successful among other Baltic States.

In 1999, Estonia joined the World Trade Organization, adding to its previous membership in the International Monetary Fund (IMF), World Bank, and the European Bank for Reconstruction and Development.

In November 2002, Estonia was one of seven Central and East European countries to be invited to join NATO; it officially became a member on March 29, 2004. Since re-establishing independence, Estonia has proven itself to be an excellent ally, having built a military capable of participating in ever more complex and distant military operations.

European Union (EU) accession negotiations proceeded rapidly, and Estonia joined the EU in May 2004, along with nine other countries, including its Baltic neighbours. The final decision was conditional on the outcome of a national referendum, which was held in September 2003 and returned a large majority in favour of membership. Estonia joined the Schengen zone in December 2007 and adopted the euro as its currency in January 2011[1].

Conclusions:

The Baltic States have succeeded in becoming members of the EU and NATO. Estonia has led the Baltics in their transition, and has consistently built up a positive image. The Estonian authorities have been determined and have maintained a restrictive financial policy, allowing the country to meet the Maastricht criteria despite the global economic crisis. It entered the euro zone in January 2011. Although the crisis forced Latvia to postpone plans to adopt the euro, it nevertheless efficiently and effectively coped with the crisis after an EC and IMF-led bailout.

Over the last two decades, it is difficult to identify a loser among the Baltic States, especially when compared to other former Soviet republics, which are faced with serious problems on the road to democratization. The Baltic States, despite their divergence after independence, have transformed successfully [6].

Ukrainian policy formation and strengthening of the Baltic vector is closely related to addressing the problems of sub-regional and European integration in terms that have many features in common, namely:

- Baltic States had a special place among the newly independent states. They carried out independent policy and opposed the restoration of any form of the former Soviet Union. Ukraine had the same position;

- Lithuania, Latvia and Estonia, as well as Ukraine, for some period of time existed in the historical framework of the Russian and then Soviet empires. After the collapse of the Soviet Union they had to solve a complex of difficult economic, political and social issues taking into account unavoidable politics of its historical neighbour – the Russian Federation;

- They have common borders with Russia and a significant number of Russian-speaking population reside on their territories;

- Economics of the Baltic States had been largely focused on Russia, and therefore energy and raw material dependence on Russia forced the governments of these countries to search for ways out of this situation;

- The withdrawal of Russian troops outside their national territories and creation of their own armed forces were the issues to be solved for a long time.

The Baltic States have achieved a great success in the use of their transit potential and constantly increase efforts in this direction, they consistently implemented their policy of integration into European and Euro-Atlantic structures and achieved in this very tangible successes.

Ukraine is now facing the most dramatic period in its independent history. Using the experience of the Baltic states in conducting the reforms in different spheres of its life (political, economic, social and security), it can as well reach the success. Taking into account the Baltic experience, Ukraine should adapt it to the current realities and make its own path to become a developed democratic state and in future a full member of the European Union and NATO.

References

1. Background Note: Estonia [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5377.htm#history>

2. Baltic Partnerships. Integration, growth and local governance in the Baltic sea region. Edited by Sylvain Giguère [Electronic resource]. - Mode of access : <http://browse.oecdbookshop.org/oecd/pdfs/product/8407011e.pdf>

3. Bennich-Björkman L. Are the Baltic States ready to join the EU? [Electronic resource] / L. Bennich-Björkman. - Mode of access : <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:606412/FULLTEXT02>

4. Bohle D. Countries in distress: transformation, transnationalization, and crisis in Hungary and Latvia [Electronic resource] / D. Bohle. - Mode of access : http://www.emecon.eu/archive/?eID=dam_frontend_push&docID=6
5. Butkevicius A. The baltic region in post-cold war Europe [Electronic resource] / A. Butkevicius. - Mode of access : <http://www.nato.int/docu/review/1993/9301-2.html>
6. Dudzińska K. The Baltic States: a story of successful transformation [Electronic resource] / K. Dudzińska // Warsaw Business Journal. - Mode of access : <http://www.wbj.pl/article-55758-the-baltic-states-a-story-of-successful-transformation.html>
7. Economic Freedom: Country Studies – Estonia [Electronic resource]. - Mode of access: <http://www.democracyweb.org/freedom/estonia.php>
8. Ekmanis R. Russia, the West, and the Baltics [Electronic resource] / R. Ekmanis // Lithuanian quarterly journal of arts and sciences. – 1995. - Volume 41, No.4. – Mode of access : http://www.lituanus.org/1995_4/95_4_01.html
9. Estonia: Life in Post-Communist Eastern Europe after EU Membership [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.academia.edu/3050134/Estonia_Life_in_PostCommunist_Eastern_Europe_after_EU_Membership
10. Estonia – Political background [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.nationsencyclopedia.com/World-Leaders-2003/Estonia-POLITICAL-BACKGROUND.html>
11. Government and political conditions in Background Note: Lithuania [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5379.html>
12. Iwaskiw W. R. Estonia: A Country Study [Electronic resource] / W. R. Iwaskiw. - Mode of access : <http://countrystudies.us/estonia/>
13. Iwaskiw W. R. Latvia: A Country Study [Electronic resource] / W. R. Iwaskiw. - Mode of access : <http://countrystudies.us/latvia/>
14. Iwaskiw W. R. Lithuania: A Country Study [Electronic resource] / W. R. Iwaskiw. - Mode of access : <http://countrystudies.us/lithuania/>
15. Jurkynas M. A Baltic triumph, 19 August 2011, IQ The Economist Vilnius [Electronic resource] / M. Jurkynas. - Mode of access : <http://www.presseurop.eu/en/content/article/872211-baltic-triumph>
16. Latvia – Political background [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.nationsencyclopedia.com/World-Leaders-2003/Latvia-POLITICAL-BACKGROUND.html>
17. Lithuania – Overview of economy [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.nationsencyclopedia.com/economies/Europe/Lithuania-OVERVIEW-OF-ECONOMY.html>
18. Lithuania, History [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.countriesquest.com/europe/lithuania/history.html>
19. Serrill A. Estonia: a shining example of economic transformation [Electronic resource] / A. Serrill. - Mode of access : http://findarticles.com/p/articles/mi_m1052/is_n8_v118/ai_19689371/
20. Shima S. Dimensions and Geopolitical Diversity of the Baltic: Then and Now [Electronic resource] / S. Shima. - Mode of access : https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no15_ses/04_shima.pdf
21. Transformation: Estonia [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/176.0.html?L=1>
22. Transformation: Latvia [Electronic resource]. - Mode of access : <http://bti2006.bertelsmann-transformation-index.de/181.0.html?L=1>

23. Transformation: Lithuania [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/175.0.html>
24. Trumm A. Recent developments of Estonia's social protection system [Electronic resource] / A. Trumm. – Mode of access : <http://siteresources.worldbank.org/INTECONEVAL/Resources/EstoniaSocialPolicyReview.pdf>
25. Баранов Н. А. Взаимосвязь между процессом посткоммунистических трансформаций и интеграцией в Европейский союз [Electronic resource] / Н. А.Баранов. - Mode of access : http://nicbar.narod.ru/polit_trans_lekzia5.html
26. Іскакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини [Electronic resource] / Г. Іскакова. - Mode of access : www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=38&c=715
27. Країни Балтії в 1990-х – поч. 2000-х років: економічні та політичні трансформації [Electronic resource]. - Mode of access : <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/15924>
28. Криза неспроможності. Україна не змогла скористатися з шансів, які відкривалися під час розпаду СРСР, через неготовність контреліт і короткозорість істеблїшменту [Electronic resource]. - Mode of access : <http://tyzhden.ua/Politics/23924>
29. Нові незалежні пострадянські держави: проблеми, досягнення, перспективи [Electronic resource]. – Mode of access : http://pidruchniki.com/12210605/istoriya/novi_nezalezhni_postradyanski_derzhavi_problemi_dosyagnennya_perspektivi
30. Трансформація політичних систем у країнах СНД і Балтії , Країни Балтії: західноєвропейська модель [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.subject.com.ua/political/rudich/67.html>
31. Юхименко П. Історія економіки та економічної думки – 11.1. Трансформація країн соціалістичної системи [Electronic resource] / П. Юхименко. - Mode of access : <http://westudents.com.ua/glavy/55085-111-transformatsiya-kran-sotsalstichno-sistemi.html>
- Стаття надійшла до редакції 18.11.2014 р.

М.Л. Гладш

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ. ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті досліджуються трансформаційні процеси в країнах Балтії в історичній ретроспективі від початку 90-х років до 2004 року, коли ці держави стали повноправними членами НАТО та Європейського Союзу. Особлива увага приділена питанням суспільно-політичної трансформації, створення держав з розвиненим парламентаризмом, верховенством права та особливим наголосом на тому, що носієм державності є нація. Визначено, що за роки проведення реформ країни Балтії пройшли принаймні чотири основних перехідних етапів: 1) етап руйнування старої системи політичних і економічних відносин; 2) етап політичної та економічної імпровізації; 3) етап підготовки до інтеграції в європейські політичні і економічні структури; 4) етап адаптації і структурної перебудови. Аналізується нерівномірність проведення реформ в трьох балтійських країнах, їх досягнення та труднощі, зокрема підкреслюється, що Естонія була найспішнішою з трьох балтійських країн у проведенні реформ і досягненні суттєвих результатів. Висвітлено спільні проблеми, які існували як в країнах Балтії та в Україні (зокрема, комплекс складних економічних, політичних соціальних проблем, які вони отримали в спадок після розпаду Радянського Союзу, спільні кордони з Російською Федерацією, значна частина російськомовного населення на своїх територіях, енергетична та сировинна залежність від Росії та інші) та

подано рекомендації щодо того, як Україна може використати балтійський досвід у провадженні трансформаційних реформ.

Ключові слова: трансформація, політична трансформація, економічна трансформація, країни Балтії, Україна.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Трофименко М.В., к.політ.н, доц.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.

УДК 327.82

І.А. Дужа

НОВІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛЬНОМУ ЛІДЕРСТВУ США В АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті розглядається питання глобального значення Азійсько-Тихоокеанського регіону для США на поч. ХХІ ст. Підкреслюється особлива вага взаємовідносин США і держав АСЕАН, які мають спільні інтереси в політичній, економічній сферах в АТР, а також питаннях міжнародної безпеки. Значна увага приділяється розгляду причин втрати лідерських позицій США у регіоні та новим можливостям для їх відновлення.

Ключові слова: США, АТР, Обама, зовнішня політика, стратегія, лідерство, глобальна економіка, міжнародна безпека

Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР) – найбільш динамічний регіон світу з точки зору темпів його розвитку. Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст., зі зміною влади у Сполучених Штатах, новим главою держави, колишнім кандидатом від демократичної партії Б. Обамою було проголошено курс на посилення лідерських позицій саме у даному регіоні. Так, уже на початку 2009 р. США робить акцент на Азійсько-Тихоокеанський регіон, як пріоритет №1, який є одним з найважливіших регіонів світу, що перетворився на центр світової політики та економіки. Цей геополітичний поворот викликав у наукових колах значний резонанс і дав підстави по-новому поглянути на світове майбутнє. Так, у сучасному АТР сходяться інтереси провідних держав і мають місце найважливіші процеси глобального значення. Так, ключовою тенденцією останніх десятиліть у архітектурі міжнародних відносин визнається зміщення центру світового розвитку в Азійсько-Тихоокеанський регіон. Американський вибір пріоритетів партнерства на його користь лише підтверджує цей факт. Водночас, прихід США до АТР є дещо несвоєчасним з точки зору його спізнення. Внаслідок фактичного економічного підйому Азії центр розвитку, міжнародного співробітництва та суперництва вже кардинально змістився. АТР все більше стає двигуном світової цивілізації, роль якого протягом п'яти останніх століть виконувала Європа. Існує усталена думка, що ХХІ ст. – це не століття Америки чи Європи, а час Азії. У даних умовах США як однополюсний безальтернативний світовий лідер не може залишатися осторонь цих процесів, оскільки без правильного передбачення майбутніх процесів роль наддержави буде остаточно втрачена.

Нова чинна адміністрація Білого Дому зробила вибір на користь АТР. У американському істеблішменті переконані, що якщо раніше, Європа, події в якій, політика якої і боротьба за контроль в якій визначала зміст світової історії, зараз перестав відігравати центральну роль для Сполучених Штатів, як це було на всіх попередніх етапах історії. Транстихоокеанські відносини стають ключовим ядром

міжнародного світопорядку, економічної та комерційної інфраструктури. За 5 рр. президентства Б. Обама відзначається, що основний час і зусилля посадових осіб США приділяється скоріше викликам китайського підйому або північнокорейської ядерної програми, зближенню з Індією, Філіппінами, Японією, Південною Кореєю, В'єтнамом, і багаторазово перевершують зусилля на трансатлантичному напрямку. Так, США скорочують військову присутність у Європі і збільшують його в Австралії. При цьому, якщо сухопутні американські сили ще у тривалому процесі виходу з Іраку і Афганістану, то в районі Перської затоки військово-морські сили навпаки концентруються.

У зв'язку з проголошеними американськими лідерами планами і їх реальними кроками, постає необхідним розглянути причини такої геополітичної переорієнтації в американській стратегії, з'ясувати завдання, які постали перед США при конструюванні якісно нових відносин з країнами регіону, і, передусім, виклики, які на сьогодні стоять перед Сполученими Штатами щодо реалізації їх стратегічної мети.

В останні роки зміни в пріоритетах національного інтересу США в бік АТР привертають все більшу увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Так, спостерігається активізація вивчення не тільки різних аспектів співробітництва та суперництва США та Китаю, але і дво- та багатосторонніх відносин США з рештою країн АТР та їх об'єднаннями. Серед російських фахівців, значної уваги заслуговують напрацювання В. Дмитрієва, М. Котлова, Я. Лексютіної, Б. Ширяєва, Д. Мосякова, Г. Маслова, Г. Мурашевої, В. Мазиріна, М. Тригубенко, П. Цветова, В. Бойцова, А. Пармьонова, Н. Малетіна, Є. Глазунова, Є. Кобелева та ін.

Серед праць українських науковців, у яких окремих напрямом представлено аналіз ситуації у відносинах США та АТР, а також динаміку цих змін, необхідно відзначити праці Є. Камінського, Б. Гончара, І. Ковалю, С. Шергіна, С. Проня, О. Онищенко, Л. Матвєєвої, О. Лисенка, А. Кудряченка, В. Горбатенко, В. Мусійчука.

Згадана проблема потребує подальшої розробки та вивчення. Отже, мета даної статті – дослідити основні проблеми, з якими доводиться стикнутися США на шляху відновлення втрачених позицій регіонального лідерства в АТР, їх сутність, основні передумови виникнення та можливі варіанти їх практичного подолання.

Проголошений Вашингтоном курс на відновлення і зміцнення свого лідерства в АТР, перенесення туди центру уваги американської політики спонукає по-новому оцінити обстановку в регіоні. Наприкінці президентського терміну Дж. Буша-мол, США стикається з двоєю проблемою: різкою зміною характеру міжнародного середовища, пов'язаною з наслідками глобальної фінансової та економічної кризи, і стрімким підвищенням ролі Азії у глобальній економічній архітектурі, що створило ряд загроз для утримання Сполученими Штатами світового лідерства. Так, недостатня залученість єдиної світової наддержави до справ АТР може залишити її на узбіччі світового процесу. На це вказує потужне становище цього регіону. На сьогоднішній день в АТР проживає найбільша частина людства, на яку припадає більше половини світового ВВП. Саме в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні – з урахуванням Північної Америки виробляється найбільша частина світового продукту. У регіоні розташовані глобальні економіки, включаючи найбільші – американську, китайську і японську. Майже половина країн «великої двадцятки» відноситься до Азіатсько-Тихоокеанському регіону: Австралія, Канада, Китай, Індія, Індонезія, Японія, Росія, Південна Корея, США, Мексика. Китай та Індія є головними двигунами світового економічного зростання. За актуальними даними, населення 10 країн-членів Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) в сукупності становить 600 млн. чоловік, а їх загальний ВВП - 2.1 трлн. доларів США [1]. При цьому дана група країн відрізняється

стійким зростанням економіки, розвитком середнього класу і низькою собівартістю виробництва. При відсутності реакції Вашингтона на подібні тенденції, усталеному в АТР в останні десятиліття балансу сил було б завдано значної шкоди.

Позиція США щодо АТР. Для США підйом Азії – це і виклик, і можливість. Виклик тому, що вперше за багато століть на сході з'явився центр сили, що перевершує за своїми можливостями будь-який з інших регіонів світу. Зокрема, один лише Китай з його мільярдним населенням не без підстави розглядається як основний претендент на звання другої наддержави планети. У всіх процесах в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні активно бере участь Індія, яка стає все більш значущим глобальним і регіональним гравцем. В АТР розташована найбільша в світі ісламська країна – Індонезія. До Азіатсько-Тихоокеанського регіону належать держави з найвищим рівнем розвитку в Південній півкулі – Австралія і Нова Зеландія. Тому Сполучені Штати Америки залишаються домінуючою силою в регіоні ще з часів Другої світової війни і мають торгово-економічні відносини, що багаторазово перевершують їх трансатлантичні зв'язки. Рішення США про перехід в рішучий наступ на простори Азійсько-Тихоокеанського регіону визрівало впродовж десятиліть останніх років, тому зараз Барак Обама не випадково називає себе «Тихоокеанським президентом».

Історія входження АТР до національного інтересу США має глибоке коріння. Частина американської зовнішньої торгівлі вперше припала на АТР ще за часів Рональда Рейгана. Остаточно США звернули увагу на АТР як на особливо вигідний напрямок зовнішньої політики вже за часів адміністрації Дж. Буша-ст. В той час як основною сферою зовнішньої політики США вперше в історії АТР був визначений адміністрацією Клінтона, коли в середині 1990-х рр., Вашингтон під його керівництвом прагнув створити регіональну архітектуру в АТР за участю США для підтримки економічного зростання останнього та забезпечення довгострокової стабільності. Це підтверджує тезу про те, що стратегічний поворот Обами в Азію не є несподіваним. У. Клінтон ініціював створення «Нового тихоокеанського співтовариства» на основі «відновленого партнерства між США і Японією, прогресу в напрямку більш відкритих економік, збільшення торгівлі та підтримки демократії». В основі цієї ініціативи була ідея про формування єдиного Азійсько-Тихоокеанського регіону без штучної лінії розділу посеред океану. З приходом до влади адміністрації Клінтона почалася активна підтримка транстихоокеанського стратегічного економічного партнерства (ТТСЕП) в якості одного з ключових елементів залучення США в економічні процеси в АТР. Вашингтон провів вісім раундів переговорів по виробленню нової угоди взамін первинної, розробленої «четвіркою», і запропонував розширити склад, запросивши до участі в угоді Австралію, В'єтнам, Малайзію, Нову Зеландію, Перу, що надало новий поштовх для зближення з АТР. За висновком Н. Городня, перед президентами-демократами У. Клінтоном і Б. Обамою стояли багато в чому схожі завдання, до вирішення яких вони підходили з близьких позицій. На думку науковця, вони обидва зробили Східну Азію пріоритетним вектором своєї політики, вважали економіку основою глобального лідерства США, виходили з тісного взаємозв'язку зовнішньої і внутрішньої політики, віддавали перевагу регіональному багатосторонньому підходу до ведення переговорів як у торговельно-економічній галузі, так і в сфері безпеки. У діяльності обох адміністрацій чітко простежувалася інтеграційна складова, виражена в їх акценті на мультилатералізм як важливому елементі нового світового порядку, на заходи щодо включення США в регіональну архітектуру Східної Азії через двосторонні та багатосторонні механізми. В економічній сфері цій меті послужив розвиток «процесу розширення АТЕС», його перетворення з неформального консультативного

механізму в рушійну силу регіональної інтеграції АТР, а у сфері безпеки – підтримка АРФ при паралельному зміцненні регіональних союзів і партнерств [2].

Після приходу до влади адміністрації Дж. Буша-мол., незважаючи на те, що зовнішня політика активізувалася у багатьох напрямках, в США за будь-яким з них не було розроблено жодного фундаментального документа зі стратегії в АТР, в якому б уточнювалися регіональні аспекти взаємодії. Водночас, вже на Шанхайському саміті АТЕС, який відбувся лише через місяць після подій 11 вересня 2001 р., намітилися розбіжності між США, з одного боку, та Індонезією та Малайзією, - з іншого, що стосуються деяких різких «антитерористичних» стратегій підсумкового документа саміту. Іншою характерною рисою бушівської політики в регіоні став виразний зсув у бік стратегії, заснованої на односторонньому форматі наступальних дій.

Зважаючи на війну з тероризмом протягом 2001-2008 рр. та економічну кризу 2008-2009 рр., позиції США в Азійсько-тихоокеанському регіоні помітно ослабли. Загалом, це вписується в загальну тенденцію розвитку країн Заходу останнього десятиліття, навіть якщо упустити антитерористичну операцію. На даному етапі розвитку міжнародних відносин стають невідконтрольними процеси підйому нових центрів сили, здатних на певному етапі зайняти лідерські позиції старих гравців. Основні фактори відродження багатополарності в світі в першу чергу - різке зростання економічної, технологічної та військової могутності Китаю, а також відносне послаблення могутності США і країн Заходу в результаті глобальної економічної кризи. Суттєву роль все ж таки зіграла і недостатня увага Дж. Буша-мол. до даного регіону, відсутність послідовної і масштабної програми дій щодо нового економічного центру.

З відходом консервативного крила американського істеблішменту в особі республіканця Дж. Буша і призначенням демократа Барака Обами і одночасним поліпшенням економічної і політичної обстановки, у Америки з'явився новий шанс відновити втрачені позиції і знову зайняти лідируючу, ключову позицію в АТР. Так, до чинників, що передбачають реалізацію даного сценарію можна віднести: подолання економічної кризи 2008 р., відсутність явної терористичної атаки і загрози для США усередині країни і відмова від пріоритетності такої боротьби як самоцілі, а також зміна керівництва країни, яка наразі пропонує форми взаємодії зі світовим співтовариством, що більш прийнятні, ніж платформа ліберально-консервативної партії республіканців під керівництвом Дж. Буша-мол. Процес передачі влади в США в кінці 2008 - початку 2009 рр. супроводжувався активним пошуком свіжих ідей і рішень тих складних проблем, які дісталися у спадок від адміністрації Дж. Буша-мол. На офіційному і експертному рівні було сформульовано ряд ідей і концепцій, що визначають нове бачення середньострокових і довгострокових цілей і завдань в регіоні. Відбулися істотні зміни в осмисленні американськими правлячими колами значення Тихоокеанської Азії та Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) в цілому для майбутнього економічного розвитку, національної безпеки і глобального політичного лідерства США і повернення до стратегії демократичної адміністрації президента У. Клінтона. Одним з найбільш важливих результатів такого пошуку стала публікація 80-сторінкової доповіді «США і Азійсько-Тихоокеанський регіон: стратегія безпеки для адміністрації Б. Обами» [3, с. 73]. Свою правонаступність у стратегії щодо АТР, а не її інноваційність Б. Обама підкреслив вже під час виступу в австралійському парламенті у листопаді 2011 р. Президент США Б. Обама наголосив: «Наш новий акцент на цьому регіоні (АТР) відбиває фундаментальну істину: Сполучені Штати були і завжди будуть тихоокеанською державою» [4].

Вперше про переформатування національного інтересу публічно було заявлено держсекретарем Х. Клінтон у 2010 р. Нею була озвучена концепція американського лідерства в АТР на найближче сторіччя. Крім Японії, Південної Кореї, Австралії, Філіппін і Таїланду, в якості можливих союзників і партнерів США в цьому підході названі Індонезія, Індія, Сінгапур, Нова Зеландія, Малайзія, Монголія, В'єтнам, Бруней, острівні держави Океанії. В початковій концепції передбачалося співробітництво і з Китаєм, але лише за умов виконання ним відомих американських вимог демократизації та прав людини, обмеження військових витрат. Однак, як показала практика, вже в 2014 р. для цієї країни подібні вимоги вже відійшли на другий план заради встановлення взаємовигідного співробітництва, оскільки обидві країни дійсно потребують його.

Несвоєчасність відстоювання лідерської позиції США в АТР створило ряд перешкод, або викликів для такого залучення. По-перше, це регіональна інтеграція країн АТР, по-друге економічна суверенізація регіону, його замкнений цикл виробництва і торгівлі без участі США і безпекові виклики неврегульованості ситуації, яка погрожує похитнути стабільність усіх учасників регіону, в тому числі інтересів США.

Регіональна інтеграція, або геополітичний вакуум. Ще до кінця ХХ ст. її зовнішня політика країн регіону була спрямована переважно на Захід. Однак, з початку війни США з тероризмом, втратою опіки цієї наддержави, АТР поміняв свою концепцію зовнішньої політики і представляє себе в останні 15 р. вже як самостійне утворення з власними суверенними інтересами і механізмами управління та регулювання. Це спричинене тим, що глобалізація і власний економічний розвиток серйозно прискорили на початку ХХІ ст. процеси взаємозалежності економік азіатсько-тихоокеанських держав. Відповідно активізувалася зацікавленість у формуванні регіональної архітектури торгово-економічних відносин, яка сприяла б гармонізації економічних інтересів країн регіону на основі розробки загальноприйнятних принципів і правил ведення торгово-ділової активності і, в кінцевому рахунку, стимулювала б подальше економічне зростання як у кожній окремо взятій країні, так і в АТР в цілому. Для подолання економічних проблем регіону та недопущення інтервенції Західних країн і встановлення домінування найбільш серйозного лідера – КНР, країни АТР вдалися до стратегії регіональної інтеграції. Таким чином, в регіоні, де знаходиться величезна кількість великих держав, ядром і рушійною силою інтеграційних процесів на сьогоднішній день виступають держави другого порядку, об'єднані в АСЕАН, орієнтовані на примирення і консенсус. Вони об'єднані в АСЕАН і володіють досить специфічною політичною культурою. Регіональний форум АСЕАН (АРФ), до якого входять 27 держав, яка, виступає в якості головного механізму загальнорегіонального політичного діалогу з питань забезпечення миру і стабільності, протидії новим викликам сучасності, багатостороннього співробітництва у сфері безпеки та формування заходів довіри. Зростаючу роль відіграють формати АСЕАН + 1 з провідними партнерами організації. Формат за участю Сполученими Штатами, Китаєм або Японією є все ще найбільш важливий для країн Південно-Східної Азії, ніж інші діалогові формати. Набирає ваги співпраця у форматі АСЕАН + 3 - Китай, Японія і Південна Корея. На черзі - створення зони вільної торгівлі АСЕАН з Китаєм і Японією. Разом з тим поки не мали особливого успіху багаторічні зусилля в рамках АТР з просування «превентивної дипломатії», покликаної врегулювати назріваючі конфлікти – через побоювання країн регіону, що це загрожує втручанням великих держав, насамперед, США, у внутрішні справи більш слабких і недемократичних країн, які заради регіональної інтеграції і намагалися позбутися такого впливу.

Розуміння важливості і навіть необхідності вироблення спільних підходів до регіонального об'єднання в регіоні з'явилося в 60-і рр. ХХ століття. Однак тільки в листопаді 1989 р. був утворений форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), який об'єднав на міжурядовому рівні спочатку 12 країн АТР, а згодом практично всі економіки регіону. В останні два десятиліття, має місце різке зростання кількості регіональних торговельних угод (РТУ). Економічна інтеграція в АТР матеріалізується у формі преференційних торговельних угод - їх вже підписано більше 50. Швидкими темпами формуються зони вільної торгівлі, які в найближчі роки можуть охопити всі країни регіону. З 2010 р. діють ЗВТ у складі Китай-АСЕАН, Південна Корея-АСЕАН, про свій намір приєднатися до цих зон заявили США і Японія, щоб не залишитись за дверима потенційного регіонального гіганта. Ряд азіатських країн, традиційно розвиваючих багатосторонні відносини (Австралія, Індія, Японія, Корея і Сінгапур), також проявили в цей період помітну активність, уклавши цілий ряд РТУ. Австралія уклала 7 РТУ, включаючи зону вільної торгівлі (ЗВТ) з США, підписану в 2004 р. 8 РТУ були укладені Індією. Японія повідомила про 11 РТУ, з яких 4 (з АСЕАН, Індонезією, Брунеєм, Філіппінами) вступили в силу тільки в 2008 р., а в 2009 р до них додалося ще 2 (зі Швейцарією і В'єтнамом). Сінгапур став одним з найбільш популярних партнерів серед азіатських країн. Він бере участь в 16 РТУ починаючи з ЗВТ АСЕАН (АФТА), утвореної в 1992 р., але більшість угод укладена за останні 10 рр. На думку аналітиків, Китай, Таїланд, Корея і Малайзія також досягли істотного прогресу в галузі регіонального торговельного співробітництва протягом даного періоду, що також перешкоджає повноцінному лідерству США у регіоні [5, с. 458].

В цілому Вашингтон аж до початку ХХІ століття виявляв мало інтересу як до висунення власних ініціатив щодо формування регіональних економічних структур, так і до заохочення країн АТР діяти в цьому напрямку. З приходом в Білий дім адміністрації президента Дж. Буша-мол. Вашингтон став приділяти більше уваги Азійсько-Тихоокеанському регіону, не в останню чергу після початку регіональної економічної кризи 1997 – 1998 рр. Швидке зростання економіки АТР прискорило на його основі тенденції інтеграційних процесів. Встановленню лідерських позицій США в регіоні перешкодила війна з тероризмом в Іраку і Афганістані. Однак, на даному етапі, з огляду на більш сприятливі умови, перераховані вище, для США залишається деяке поле для маневру. Адміністрація Обама зайняла ще більш активну позицію відносно багатосторонніх економічних форумів в АТР, демонструючи готовність Вашингтона повністю підключитися до політичних, культурних та економічних процесів, а також до проблематики забезпечення безпеки в регіоні. Враховуючи те, що інтеграція регіону все ще не завершена, для адміністрації президента Б. Обама вигідна деяка неспроможність і непослідовність такого об'єднання в АТР, яка не дозволить країнам регіону адаптуватися до глобальних процесів, створивши вакуум без західних країн. Так, адже відмінна особливість організацій АТР полягає в тому, що в структурному відношенні вони носять досить розмитий характер, прийняті ними рішення і укладені угоди, як правило, не мають зобов'язуючого характеру, а тому виконуються добровільно. Такі організації поки що досі діють на базі консенсусу, лише по можливості враховуючи думки всіх учасників.

У глобальних економічних процесах АТР сьогодні має пріоритетне значення. Самоусунення США від процесу виробництва, торгівлі і фінансових потоків провокує глобальному лідеру перспективи випасти з контексту світового економічного розвитку. Тут дуже великий ринок з найбільшою концентрацією і числом населення на планеті, а також саме тут налічується рекордне число найбільш динамічно зростаючих національних економік, що примножують добробут форсованими темпами. Тенденції

останніх 15 рр. тим більше показали, що дані процеси набирають обертів, в той час як європейська та американська економіка показала себе вразливою. У цей же самий час, відновлення економіки після потрясіння 2008 р., супроводжується зміцненням регіональних центрів сили, які практично не постраждали від кризи. Тому суперництво за глобальне першість і втягування в нього регіональних центрів сили стають ключовим чинником міжнародних відносин на найближчі десятиліття. Так, глобальна економічна криза 2008-2009 рр., яка продемонструвала потенціал і стійкість держав АТР, учасники якого скористалися можливістю і просунулися як в плані інтеграції, так і економічного росту. Дійсно, за підрахунками фахівців, криза зародилася у Сполучених Штатах, а вихід з кризи забезпечили в основному азіатські країни АТР, насамперед, Китай та Індія. Криза також сприяла інтенсифікації взаємодії країн АТР у фінансовій сфері. Все більш реальною видається ідея про створення в регіоні Азійського валютного фонду, частіше обговорюється регулювання фінансових ринків, створення системи раннього попередження фінансово-економічних криз, виробництво азійських облігацій, розширення спектру резервних валют тощо.

На даному етапі значного рівня досягла торгівля, що успішно реалізується з огляду на широкий ринок споживання з рекордним числом населення і близькістю промислових виробництв, вигідності працювати на внутрішній ринок. Основна торгівля в межах Азійсько-Тихоокеанського регіону зосереджена між двома блоками: Східна Азія (Китай, Японія, Корея) і Південно-Східна Азія (АСЕАН). Останнім часом торгівля, між ними зводиться, в основному, до торгівлі між Китаєм і АСЕАН. Отже, якщо США випадає з контексту даних відносин, можна з упевненістю стверджувати про втрату глобального лідерства в найбільш динамічному регіоні, який вже здійснює один з найбільших впливів на світовий процес і має всі передумови, щоб стати центром торговельних і фінансових операцій.

США на сьогоднішньому етапі прагнуть встановити вигідні позиції в АТР за допомогою ТТП і сподіваються на повну ліквідацію протягом 10 рр. після імплементації відповідних угод митних зборів, на встановлення загальних правил походження товарів, уніфікацію санітарних та фітосанітарних заходів та інших технічних бар'єрів, загальну політику у сфері захисту прав інтелектуальної власності, урядових закупівель та конкурентної політики, лібералізацію більшості секторів послуг. На думку російського політолога А. Панова, Причини уваги США до запуску механізму ТТП криються не тільки в прагненні забезпечити безперешкодний допуск американських товарів на азійсько-тихоокеанські ринки, а й як прагнення обігнати процес створення регіональної зони вільної торгівлі без участі США [6, с. 17].

Однак, як було зазначено вище, регіональна інтеграція країн АТР балансує з підйомом КНР, спрямована на недопущення її встановлення як єдиного лідера регіону, що все ще дозволяє Сполученим Штатам вплинути на процеси в регіоні. Відповідно, суперництво КНР і США також має велике значення. За даними Міжнародного валютного фонду, в 2013 р. валовий внутрішній продукт Китаю за паритетом купівельної спроможності становив близько 13400 млрд доларів, а США - 16700 млрд доларів. Експертами фонду прогнозується, що найближчими роками частка китайського ВВП в обсязі світового валового продукту буде зростати, в той час як частка американського - знижуватися [7, с. 41]. Якщо в 2013 р. частка китайського ВВП становила 15,4%, а американського - 19,3%, то до 2018 р. частка китайського ВВП буде 17,9%, а американського - 18,6% (ВВП КНР досягне 20700 млрд доларів, США - 21600 млрд доларів). Тим не менше, підвищення взаємозалежності двох країн може бути вигідно обом партнерам, які ще тривалий період потребуватимуть один одного в економічному, виробничому і фінансовому плані при розумній стратегії з боку США.

За таких умов цілком закономірною є поява у правлячих колах США певних геополітичних моделей, метою яких є перетворення найбільш небезпечного суперника (КНР) на партнера, з котрим можна було б розділити «відповідальність за долю людства». Один з таких варіантів американсько-китайського тандему в грі на «великій шахівниці» світової політики отримав назву «Групи двох» (G-2) [8, с. 20]. Ці два партнери можуть почерпнути один у одного багато і скористатися численними взаємовигідними послугами, що може зробити такий альянс найпотужнішим у глобальному масштабі. Те, що такий сценарій цілком можливий, вказують недавні зустрічі у 2014 р. голів США і КНР в Гаазі. Барак Обама висловив готовність працювати над усуненням непорозумінь сторін з таких питань, як «права людини, дозвіл територіальних суперечок у Південно-Китайському морі і Тихоокеанському регіоні». В той же час Сі Цзіньпін, зі свого боку, заявив, що «Китай твердо має намір вибудувати нову модель відносин між найбільшими світовими державами». У відносинах між Китаєм і США, які кілька років тому багато хто сприймав як епіцентр головного глобального конфлікту ХХІ століття, спостерігається певна розрядка.

Ще одним викликом для відновлення лідерських позицій США є питання колективної безпеки у регіоні. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні існує серйозний конфліктний потенціал. Саме тут ще на початку 1930-х рр. почалася Друга світова війна – з японської окупації Китаю, країн Південно-Східної Азії. Після закінчення «холодної війни» світ не став безпечнішим. Зник великий страх перед глобальною ядерною війною. Але на зміну йому прийшло безліч локальних конфліктів, переважна частина яких відбувається в Азії. Це пояснюється тим, що в нових умовах перестали працювати діючі раніше «регулятори» світового порядку. Якщо у біполярні часи у світі було тільки дві держави, які здійснювали вирішальний вплив на розвиток міжнародних відносин, то наразі існує брак взаємної довіри між країнами АТР, а то і відкрита ворожість у взаєминах деяких з них. Зберігаються відкрита ворожість у взаєминах між країнами - наприклад, між Індією і Пакистаном або Південною Кореєю і КНДР, - територіальні суперечки, до яких залучені Японія, Росія, Південна Корея, Китай, ряд країн АСЕАН. Мають місце конфлікти у використанні лісових і водних ресурсів, у рибальстві, з проблем кордонів економічних зон, причому не виключається можливість переростання економічного протистояння в політичне. До нових транскордонних викликів відносяться загострення релігійно-етнічних протиріч, морське піратство, екологічні та природні катастрофи, епідемії. Масштаб протиріч видається занадто великим для існуючої регіональної інфраструктури забезпечення безпеки. З найбільш значущих чинників нестабільності на початку ХХІ ст. є стрімке зростання військових витрат. Азіатсько-тихоокеанський регіон залишається єдиним у світі, де помітно зростають військові витрати, триває гонка озброєнь. Лідируючі позиції залишаються за Китаєм, Японією, Індією і Південною Кореєю. За останнє десятиліття китайські військові витрати майже потроїлися, і з 2008 р. за розміром поступаються тільки американським. Самі Сполучені Штати в АТР нарощують систему стратегічної і тактичної ПРО, актуалізують свої двосторонні альянси. Загалом, у регіоні відбувається швидке зростання імпорту озброєнь загального призначення, причому не тільки оборонних, але і наступальних, таких, як ракетні та авіаційні системи. За підсумками останнього п'ятиріччя найбільшими імпортерами зброї у світі стали Китай та Індія, а Південна Корея вийшла на четверте місце.

Помітно загострилися проблеми розповсюдження ядерної зброї та накопичення його запасів. Крім офіційних членів «ядерного клубу» Росії, США, Китаю, ще три країни – Індія, Пакистан і Північна Корея - стали власниками ядерної зброї. За деякими підрахунками, Китай вийшов на третє місце в світі за кількістю ядерних боезарядів,

обійшовши за цим показником не тільки Велику Британію, але і, Францію. Так, взаємної довіри в регіоні небагато, тому, зважаючи на зростання можливих загроз заморожених конфліктів, в АТР об'єктивно посилюється запит на присутність в регіоні США, яка вже є учасником практично всіх багатосторонніх форматів регіону. Як показали події 2012-2013 рр., найбільш вірогідним конфліктом в АТР могла стати війна між двома корейськими республіками. На думку А. Камлайтонга, хоча держави АСЕАН не межують з КНДР, її ядерна програма серйозно загрожує безпеці країн регіону, тому що у них немає ніяких інструментів для свого захисту, що в разі конфлікту може поставити під сумнів реалізацію економічних інтересів США і збереженням стабільного і вигідного положення речей в регіоні [9].

Для вирішення проблеми безпеки регіону вже протягом першого року першої каденції Б. Обама були розроблені і проголошені нові американські військові стратегії в АТР. У програмному виступі 12 січня 2010 р. в Гонолулу держсекретар Х. Клінтон виклала стратегію США з «повернення в Азію», головний зміст якої полягає в тому, що Сполучені Штати мають твердий намір повернути собі лідируючу роль в АТР в тому числі і в питаннях безпеки. Було зазначено, що наріжним каменем цієї політики залишається союз з Японією та іншими традиційними друзями і союзниками США в АТР, опора на сильну американську військову присутність в АТР - в особі потужного угруповання ВМС і ВПС на Тихому океані, сил передового базування, глобальної та регіональної системи ПРО. Було підкреслено намір США суттєво активізувати роль Вашингтона в регіональних організаціях АТР, приєднатися до тих з них, де США до останнього часу не брали участь.

Таким чином, враховуючи виклики, які становлять загрозу для лідерства США у Азійсько-тихоокеанському регіоні, можна зробити висновок про те, що пріоритетними напрямками, що мають довгострокове і поточне значення, подолання вказаних перешкод є ряд ключових питань, зокрема [10]:

1) внутрішні потреби взаємодії з АТР, пов'язані з динамікою подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи 2008-2011 рр. і рецесії, відновлення рівня виробництва американського бізнесу на регіональному та глобальному рівні на споживчому ринку АТР;

2) інтереси американських ТНК на найбільш динамічно зростаючих ринках інвестицій до Східної та Південно-Східної Азії - поряд із традиційними напрямками розвитку торговельної та виробничої діяльності особливого значення набуває прагнення американських компаній ПЕК зайняти ключові позиції на азіатських енергетичних ринках, зумовлене «сланцевою революцією» і виходом США на позиції лідера на світовому ринку ЗПГ;

3) довгострокові цілі і завдання у галузі національної безпеки і військового планування США, насамперед у таких сферах, як забезпечення оборонних гарантій союзникам, взаємодія з ними і державами-партнерами в традиційних і нових форматах, розширення можливостей проектування військової сили (ВМС і ВПС) в різних районах Тихого океану;

4) стратегічні завданнями в галузі контролю над морськими транспортними шляхами в АТР, включаючи маршрути постачань вуглеводневої сировини в регіон;

5) стан двосторонніх відносин США і КНР у політичній, економічній та військовій сферах - стійкої фінансово-економічної взаємозалежності двох країн, розвитком інтенсивного політичного діалогу на одних напрямках при одночасному формуванні системних протиріч на інших, а також зростанням американо-китайської конкуренції в регіоні та за його межами;

б) контроль над динамікою розвитку протиріч між державами регіону, в першу чергу, між КНР і союзниками (Японія, Республіка Корея), а також партнерами США (Тайванем, Філіппінами, В'єтнамом);

7) зміцнення впливу груп американської економічної, політичної та військової еліти, чий діяльність, інтереси, статус і ресурси пов'язані з АТР - формування потужних соціально-політичних рушійних сил політики США в регіоні;

8) внутрішньополітичні та ідейно-психологічні процеси у свідомості американської зовнішньополітичної еліти, пов'язані з переосмисленням форм і моделей реалізації міжнародного лідерства США в Тихоокеанській Азії і в глобальних масштабах.

Список використаної літератури

1. Куин Н. Как Европа может раскрыть потенциал Азии [Электронный ресурс] / Н. Куин. – Режим доступа : http://www.hsbc.ru/1/PA_esf-ca-app-content/content/russia/news/pdf/How_Europe_can_Unlock_ASEAN_Potential_RUS.pdf

2. Городня Н. Д. Политика США в Восточной Азии при президентстве У.Клинтон (1993-2001): интеграционный аспект [Электронный ресурс] / Н. Д. Городня // Universum: Общественные науки : электрон. научн. журн. – 2014. - № 3. – Режим доступа : <http://7universum.com/ru/social/archive/item/1147>

3. Тимофеев О. А. Администрация Б. Обамы и отношения США с государствами АТР / О. А. Тимофеев // Вестник Амурского государственного университета. – 2009. - №46. – С. 73-77.

4. Шемет І. А. Однополярність домінування США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні / І. А. Шемет // Молодий вчений . – 2014. - № 3. – С. 154-160.

5. Куцова Е. А. Торговое сотрудничество и экономическая интеграция стран Азиатско-Тихоокеанского региона / Е. А. Куцова // Современные исследования социальных проблем. – 2010. - №4. – С. 457-465.

6. Панов А. Н. США и экономические интеграционные процессы в АТР / А. Н. Панов // США. Канада. Экономика – политика – культура. – 2013. - № 5. – С. 15-25.

7. Мацевило А. Реинкарнация многополярности / А. Мацевило // Беларуская Думка. – №5. – 2014. – С. 41-47.

8. Зотіков Д. А. Проблема формування американської геополітичної моделі «Група двох» («G-2») / Д. А. Зотіков // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2013. – № 16. – С. 20-32.

9. Камлайтонг А. Совместные интересы России и государств АСЕАН в Азиатско-Тихоокеанском регионе / А. Камлайтонг // Теория и практика общественного развития. – 2013. - № 5. – С. 229-233.

10. Войтоловский Ф. Г. Приоритеты политики США в Тихоокеанской Азии / Ф. Г. Войтоловский // Тезисы доклада к заседанию Ученого совета (11 июня). – М. : ИМЭМО РАН. – 2014.

11. Золотухин И. Н. ЮВА как сфера столкновения интересов КНР и США на современном этапе: взгляд из России / И. Н. Золотухин // Ойкумена. Регионоведческие исследования. – 2012. – № 2. – С. 70-75.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2014 р.

I. Duzha

NEW CHALLENGES FOR US GLOBAL LEADERSHIP IN ASIA PACIFIC

The article deals with the actual challenges for US global leadership in order of its concerns in the Asia-Pacific Region in the beginning of the XXI century. The main purpose of this scientific paper is to explore the main recent developments that face the United States in

the process of its recovering in lost regional leadership positions in the Asia-Pacific region. Their essence, basic reasons and possible ways of their practical overcoming is mentioned. The primary accent is paid to the special relationship between the United States and ASEAN countries that share reciprocal interests in the political, economic aspects in the Asia-Pacific region, as far as in the international security. Considerable attention is captured to review causes of US leadership in the region and new opportunities for their recovery.

At the very beginning of the article the reduce of the US leadership positions in the Asia-Pacific region is depicted. As well the region is described as the highest priority interest in the world for the presidential administration of the White House Barack Obama nowadays. The author emphasizes the importance of this political science issue in view of the fact that the Asia-Pacific region is one of the most significant regions that has already become a center of world politics and economic development. This Asia-Pacific region ascending is defined as the key trend in the architecture of international relations recognized in recent decades. Taking into consideration the wide academic feedback in order to this issue, the following topic is dedicated to examine the reasons and obstacles, which lead US for their leadership positions loss.

The thesis that Obama's policies regarding the Asia-Pacific region is not innovative, but rather inherited character is suggested. From the author's point of view, President Obama as a pro-Asia state leader reveals as a follower of the previously developed policy, represented by W. Clinton. The reason for the temporary suspension of this US foreign policy can be explained for objective necessity called war on terror, which United States tragically faced the in 2001. Thus, the time being spent for the US anti-terrorist actions have decreased the U.S. opportunities as the global leader in the Asia-Pacific region at this period, which doesn't correspond to their national interests.

The major portion of the following research deals with the analysis of the three substantial threats pejorative to American leadership in the Asia-Pacific region at the beginning of the XXI century. They are - the fact of regional integration in the Asia-Pacific countries into economic and political alliances, which exclude the United States as the participant; the neglecting of involvement into the immediate economic processes in region, such as production and consumption of goods in the markets of Asia-Pacific; as well as unresolved issues corresponding to the absence of collective security in the region, where the unresolved conflicts may take place.

Essay writer stresses the fact that the United States at the moment has enough opportunities to restore its leading position and is still able to achieve the desired goals concerning APR in the foreseeable future. There was made the conclusion that the current outward circumstances also do contribute to the solution of this issue from two points. First – is that the successful diplomatic policy of Democrat Barack Obama re-established the confidence to the U.S. as a reliable partner between its old associates. So far the U.S. economic recovery after a crucial financial and economic crisis has almost retrieved to the ordinary strong appropriate level, which now can be employed as an instrument for the foreign strategies.

Keywords: *USA, Asia-Pacific, Obama, foreign policy, strategy, leadership, global economy, international security*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Булик М.В., к.політ.н, проф.; Шергін С.О., д.політ.н, проф.

УДК 329(52)(045)

Т. М. Іванець

СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЯПОНІЇ

У статті досліджується структура та особливості партійної системи сучасної Японії. Визначаються основні риси, присутні японським партіям, чинники, що вплинули на формування існуючої партійної системи. Аналізуються передумови тих трансформаційних процесів, які розгорнулися в партійній системі Японії на сьогоднішньому етапі. Приділяється увага виборам до Палати Представників у 2009 році та перемозі демократів, як одному з ключових моментів трансформації партійної системи Японії. Визначені характерні особливості виборів до Палати Представників 2012 року, робиться спроба визначити причини поразки Демократичної партії Японії на цих виборах та майбутню долю японської партійної системи.

Ключові слова: партійна система, фракції, «традиційні» та «плаваючі» голоси, Палата Представників, Палата Радників.

Японія відома всім як віддана традиціям країна. Ця традиційність прослідковується не лише в суспільному та культурному житті, однак і в політичній сфері. Довгий час політика країни визначалася домінуючою партією – Ліберал-Демократичною партією Японії (ЛДПЯ), яка була при владі більше ніж 50 років. Опозиційні партії за цей час не отримували жодної реальної можливості впливати на політичну стратегію країни. Однак, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., ситуація в цій сфері життя Японії починає поступово погравлюватися. Проблема подальшого розвитку японської партійної системи стає дуже актуальною, особливо враховуючи приход до влади у 2009 р. опозиційної сили, що стало поштовхом до активізації політичних сил в Японії. Серед дослідників немає єдиної думки стосовно подальшої трансформації японської партійної системи. На сьогоднішній день розглядаються різні сценарії, та поки що чітко зрозуміло лише те, що ця трансформація відбувається.

Питання, пов'язані з функціонуванням партійної системи Японії на сучасному етапі, набувають актуальності в наукових колах, однак, враховуючи той факт, що цей процес знаходиться в активній стадії, ґрунтовних досліджень з проблеми поки що немає. Тим не менш, можна виділити ряд дослідників, які займаються питаннями, пов'язаними з діяльністю окремих японських партій. ЛДПЯ детально вивчають такі автори як Молодякова Є., Добринська О., Сенаторов О., Цветова І., Павленко П. Діяльність ДПЯ, враховуючи її більш коротку історію, є меншою мірою досліджена. Серед дослідників, які мають праці, присвячені ДПЯ, Шмідт К., Стрельцов Д., Муракамі Х. Політичну систему Японії та зміни у цій сфері на межі тисячоліть розглядають такі автори як Калмичек П., Цветова І., Стрельцов Д., Муракамі Х. Тим не менш, питання, що стосуються партійної системи Японії, на сьогоднішній день не стали предметом окремого дослідження.

Мета статті проаналізувати стан та особливості партійної системи Японії, визначити, які політичні сили мають найбільший вплив, які зміни відбулися у настроях виборців у порівнянні з 2009 р., коли переважна більшість японців підтримала демократів.

Впродовж багатьох десятиліть в Японії функціонувала система з домінуванням однієї партії – Ліберально-Демократичної партії Японії. Вона отримала назву «система

55», бо саме у 1955 р. ЛДПЯ прийшла до влади. Ця система, яку ще визначають як полуторапартійну, протрималася майже у незмінному вигляді аж до початку 90-х рр., коли одноосібне домінування ЛДПЯ змінилося коаліційним правлінням [5, с. 785].

В Японії на сучасному етапі зареєстровано декілька тисяч політичних партій, однак більшість з них є малочисельними і діють виключно на регіональному рівні, жодного впливу на політичне життя країни вони не мають. Реальна влада знаходить у обмеженій кількості партій, які мають своє представництво у парламенті [3, с. 100].

Ключову роль у політичній сфері відіграють саме великі партії, характерною рисою яких є існування у їхньому складі певних угруповань депутатів. У ЛДПЯ це фракції, у ДПЯ – внутрішньопартійні групи. Подібний устрій цих партій має історичні передумови.

Фракції ЛДПЯ формувалися навколо певних політичних діячів та виконували функції партій в середині партії. Вони і дотепер відіграють вагомий роль в політичному житті країни. Саме від підтримки фракцій залежить, хто очолить ЛДПЯ, а якщо у цей час партія знаходиться при владі, то лідер партії автоматично стає також головою уряду. Після формування в Японії полуторапартійної системи у 1955 р. саме завдяки яскраво вираженій фракційності створювалася альтернативність у виборі стратегічної лінії у політиці ЛДПЯ, плюралізм у позиціях по певним питанням, зменшувалася концентрація влади [3, с. 130].

Тобто, в Японії існувала своєрідна багатопартійна система в межах однієї партії. Це стало одним з механізмів, який дозволяв підтримувати демократичний процес в умовах тривалого домінування однієї партії.

Внутрішньопартійні групи ДПЯ формувалися на базі тих партій, які у свій час увійшли до складу Демократичної партії. На відмінність від фракцій, вони не мають чіткої структури, однак їм присутній ідеологічний фактор та поділ на угруповання за освітою, професійною спеціалізацією, корпоративними узами [2, с. 13].

Як фракції ЛДПЯ, так і внутрішньопартійні групи ДПЯ відіграють роль певних «політичних клубів» які надають свої членам підтримку на виборах [2, с. 14].

В Японії не існує чіткого поділу на праві та ліві, консервативні та ліберальні партії. Якщо порівняти, наприклад, найбільш впливові політичні сили країни ЛДПЯ та ДПЯ, то ми побачимо наступне. ЛДПЯ, яка офіційно вважається консервативною партією, у своїй практичній політиці часто є провідником ліберальних цінностей, особливо у тому, що стосується економіки. ДПЯ, яка позиціонується як ліберальна сила, у своїй передвиборній риторичній апелює до традиційних цінностей так само як і ЛДПЯ. Причиною подібного явища можна вважати той факт, що ДПЯ у свій час сформувалася із фракцій, які вийшли зі складу ЛДПЯ, тобто лідери ДПЯ перенесли у нову партію свій досвід з попередньої [1, с. 35].

Таким чином, ми бачимо дві ключові японські партії, які часто протиставляються як старе і молоде покоління в японській політиці, є дуже схожими у внутрішніх цінностях та ідеологіях, бо по суті одна вийшла зі складу другої та за свою, поки що недовгу, історію не встигла виробити якоїсь унікальної платформи. Взагалі, відсутність суттєвих різниць у ідеологіях та програмах певним чином стосується на лише названих вище партій, але й переважної більшості партій Японії. Найчастіше і владні партії, і опозиція вдається до одних ти ж самих популістських методів та активної критики один одного без суттєвого ідеологічного протистояння [5, с. 816].

Характерною рисою японських партій також є те, що з самого початку вони створювалися не як інструмент для протесту та відстоювання певних індивідуальних інтересів, а як один з механізмів влади, направлений проти опозиції. Крім того,

японська партія – це, перш за все, інструмент впливу в парламенті, тому саме отримання представництва в парламенті є основною метою будь-якої партії [3, с. 109].

Особливістю партійної системи Японії є поділ голосів виборців на «традиційні» та «плаваючі». «Традиційні» голоси – це голоси певних верст населення, які стабільно голосують за певну партію. Ставку на ці голоси роблять перш за все партії, які мають довгу історію, що дає їм змогу мати сферу впливу в окремих соціальних групах. До таких партій належить ЛДПЯ, Комейто, Соціалістична та Комуністична партія Японії. Однак, в останній час особливу увагу партії приділяють так звані «плаваючі» голосам – тобто тим виборцям, які не знаходяться в сфері впливу певної партії. За результатами екзит-полів ці голоси складають близько 3-5% від загальної кількості виборців. Саме за них у першу чергу йде боротьба між партіями, які тільки починають свою політичну кар'єру та хочуть зайняти певну нішу в політичному житті [5, с. 791].

Початок 90-х рр. став періодом змін, що торкнулося усіх країн та усіх сфер життя. Почалися зрушення і у партійній системі Японії. Прихід до влади у 1993 р. багатопартійної коаліції без участі ЛДПЯ та реформування виборчої системи стало першим поштовхом до трансформації партійної системи Японії. У відповідності до нової виборчої системи частина депутатів обиралася в багатомандатних округах за мажоритарною системою, частина в одномандатних округах. Виборча реформа була вигідна великим партіям, які мали вплив та ресурси, перш за все це ЛДПЯ, однак навіть вона в нових реаліях вже не могла самостійно утримувати владу у своїх руках. Почався період коаліційних урядів, і вже на початку XXI століття чітко окреслився союзник ЛДПЯ – партія Комейто (так звана Нова Комейто, яка була відтворена у 1998 р.) [5, с. 785].

По-справжньому оживився процес трансформації партійної системи Японії у 2009 р. – коли на виборах до Палати Представників вперше за увесь післявоєнний період більшість на виборах отримала опозиційна партія, а саме Демократична партія Японії, яка утворилася у 1998 р. та за цей час стала другою за впливом політичною силою у Японії після ЛДПЯ.

Ця подія певним чином стала епохальною. З одного боку, всі розуміли, що почалася нова стадія у процесі трансформації партійної системи Японії, з іншого – ні в кого не було однозначної відповіді на питання, якою ж вона все-таки буде. Наприклад, серед ряду дослідників існує думка, що в Японії дуже слабка база для двопартійної системи, бо за часи гегемонії ЛДПЯ склалася певна система обслуговування. ЛДПЯ підтримують бізнес спільноти, промислові групи, офіційні працівники, місцеві депутати та незалежні консерватори. Опозиційні ж партії повинні спиратися виключно на індивідуальні ресурси [5, с. 794].

Той факт, що ДПЯ не змогла ефективно реалізувати свої перевиборчі обіцянки, створив цікаву ситуацію суспільстві. З одного боку, виборці були розчаровані у партії, яка мала стати альтернативою ЛДПЯ, з іншого – повертатися до її попередниці, політика якої не один рік викликала розчарування, теж особливого бажання не було. В цих умовах активізуються нові партії, які вбачають в ситуації, що склалася, певні можливості для своєї самореалізації. Вони побачили потенційних шанс поборотися на місце під сонцем. Звичайно, говорити про те, що у третіх сил виник реальний шанс прийти до влади, ще рано, однак той факт, що такі партії, як, наприклад, Партія Реформації, змогли зайняти суттєву, як для нової партії, частку місць в парламенті, вже про щось говорить [1, с. 36].

Однак, активні процеси розгорнулися не лише в малих опозиційних партіях. ЛДПЯ, побачивши, що загроза втратити владу є реальною, та спробувавши себе в

умовах, коли більшість у парламенті належить іншій партії, почала робити кроки по оновленню та реформуванню своєї структури.

Перші результати зазначених вище процесів ми можемо побачити, проаналізувавши результати позачергових виборів 2012 р. (Палата Представників) та 2013 р. (Палата Радників) [7; 8]. Вони ознаменувалися поверненням до влади ЛДПЯ, що в свою чергу викликало багато питань, стосовно подальшого розвитку партійної системи Японії. Що означає перемога ліберал-демократів: повернення до традиційної конфігурації у партійній системі чи новий виток трансформаційних процесів у цій сфері?

Якщо говорити про причини, які сприяли тому, що населення зневірилося в демократах, то можна виділити наступні: невдачі ДПЯ в всіх сферах життя (як у внутрішній, так і у зовнішній політиці), які погіршувалися неспроможністю уряду демократів ефективно діяти в масштабах трагедії, пов'язаної з землетрусом та аварією на атомній електростанції Фукусіма в березні 2011р.; внутрішні протиріччями в партії, які врешті-решт вилилися у вихід з ДПЯ групи Одзави; втрата місць на виборах 2010 р. в Палату Радників та виникнення перекрученого парламенту, що не дозволяло ефективно реалізовувати власну політику; невиконання більшості обіцянок, що були у передвиборчій програмі демократів [3, с. 93-94].

Звертаючи увагу на зміну рівня підтримки ЛДПЯ з боку населення, треба зазначити, що у 2012 р. він у порівнянні з 2009 р. збільшився лише на 0,9% [5, с. 791]. Тобто, ми не можемо говорити про велику перемогу ЛДПЯ. Результат виборів скоріше поразка ДПЯ.

На виборах 2012 р. спостерігається зниження рівня населення, що прийняли участь у виборах. Бойкотували виборчий процес приблизно 59% громадян, що на 10 % більше, ніж на минулих виборах. Багато хто з виборців, які віддали свої голоси за ДПЯ в 2009 р., в 2012 р. від голосування утрималися [5, с. 794].

Не є секретом той і факт, що велику ставку у виборах ЛДПЯ робить саме на одномандатні округи, які дають їй змогу втримувати свої позиції (так звана «магія одномандатних округів»). На виборах у 2012 р. з підтримкою Комейто саме від цих округів ЛДПЯ отримала 43% голосів. Доля підтримки ліберал-демократів у багатомандатних округах становила лише 27,6%. Якщо порівняти з рівнем підтримки у 2009 р. (26,7%) – різниця не така вже й суттєва. У той же час втрата популярності ДПЯ, яка орієнтувалася саме на багатомандатні округи, була колосальною. Якщо у 2009 р. вона отримала 42,4 % голосів, то у 2012 р. ця доля складала лише 16% [5, с. 792].

У програшному становищі ДПЯ залишилася і відносно так званих «плаваючих» голосів, які теж були однією з її опор на виборах 2009 р. Якщо тоді 53% плаваючих голосів отримали демократи, то у 2012 р. їх показники не дотягують навіть до 15% [5, с. 791].

Поразці ДПЯ сприяло певним чином і те, що ні за той час, що вона знаходилася при владі, ні у попередні періоди, демократи не змогли отримати більшість у місцевому самоврядуванні. Якщо порівнювати з 2002 р. кількість депутатів ДПЯ в муніципальних радах та радах префектур зросла майже вдвоє, однак у кількісних показниках ситуація залишилася досить плачевною. Кількість депутатів від ЛДПЯ в 2010-2011 рр. (період, коли при владі у парламенті знаходилися саме демократи) в радах префектур була майже втричі більша ніж представників ДПЯ, що ж стосується рад муніципалітету, то тут по кількості своїх представників демократи були лише на четвертому місці, їх випереджали депутати від Комейто (в 2,5 рази), Комуністичної партії (2 рази), ЛДПЯ (1,5 рази). Тобто, спиратися на місцевих представників, як це робили ЛДПЯ та Комейто, демократи змоги не мали, що також було не на їхню користь [5, с. 789].

В ситуації, коли ДПЯ катастрофічно втратила свої позиції, а ЛДПЯ не змогла зробити своє повернення тріумфальним, ряд нових партій заявили про себе у політичному житті Японії.

Якщо порівняти результати виборів у Палату Представників у 2009 р. та у 2012 р., то ми бачимо, що зросла кількість партій, які отримали більше ніж три відсотка місць у парламенті [4].

Зауважимо, що традиційно в японському парламенті представлена певна кількість партій, які мають по декілька місць, тобто не перетинають кордон у 1-2 відсотка від загального числа депутатів. Щоб оцінити рівень посилення впливу в парламенті малих партій, як прояв трансформації партійної системи, ми розглянемо ті партії, які отримали по результатам виборів хоча б три відсотка місць у Палаті Представників, тобто більше, ніж зазвичай отримують малі партії.

У 2009 р. отримали більше трьох відсотків депутатських місць наступні три партії: ДПЯ (64%), яка здобула більшість, ЛДПЯ – партія що була правлячою більш ніж 50 років (24,8%) та вірний соратник ліберал-демократів по урядовій коаліції Комейто (4,4%). Результати виборів 2012 р. вже показують більшу різноманітність у партійній структурі Палати Представників. Крім вищезазначених партій місця в Палаті Представників отримують наступні: Ваша партія (3,8%) та Партія Реставрації (11,3%), яка стала новою силою, що виникла у 2012 р. та змогла досягти суттєвого результату на виборах [7].

Схожа ситуація спостерігається і в результатах виборів до Палати Радників. Якщо у 2010 р. список партій, які показали суттєвий результат залишався більш-менш традиційний: ДПЯ (43,8% місць), ЛДПЯ (34,7% місць), Комейто (7,8% місць). Окрім цих партій заявила про себе лише Ваша Партія з результатом 4,5% місць у Палаті Радників. За результатами виборів 2013 р. до переліку вище названих партій – ЛДПЯ (47,5% місць), ДПЯ (24,4% місць), Комейто (8,3% місць), Ваша Партія (7,4% місць) – можна додати ще Комуністичну партію Японії, яка в умовах нестабільності змогла збільшити свою підтримку та отримати 4,5% місць та Партію Реставрації, яка вперше брала участь у виборах до Палати Радників та отримала одразу 3,7% депутатських мандатів [6; 8].

Тобто ми бачимо, що розвиток політичного процесу в Японії вилився в активізацію діяльності нових партій. Це в свою чергу свідчить про те, що трансформація партійної системи Японії входить в активну фазу по ще невизначеному сценарію. Серед нових партій слід звернути увагу на Партію Реставрації Японії, яка змогла досягти найбільшого успіху на виборах серед малих партій. Партія була створена у 2012 р. мером Осака Тора Хасимото та колишнім мером Токіо Синтаро Ісіхара, однак у червні 2014 р. через протиріччя між лідерами вона розділилася на два угруповання, одне з яких на чолі з Т. Хасимото залишило собі стару назву.

Партія Реставрації, вловив популістську хвилю настроїв серед певної радикально настроєної частини населення, обрала для себе техніку «правого популізму» або «політичного підбурювання». Була висунута платформа «Вісім напрямів модернізації», згідно якої пропонувалися наступні рішення: адміністративно-територіальна реформа – укрупнення територіальних одиниць, зменшення кількості депутатів у Палаті Представників вдвічі, ліквідування Палати Радників, прямі вибори прем'єр-міністра, зменшення концентрації влади. Також акцент робився на розвиток патріотизму та колективному праві на самооборону [9].

Зважаючи на близькість ідеологічної платформи ЛДПЯ та ДПЯ, а також той факт, що жодна з цих двох партій не змогла реалізувати свої пропозиції, будучи при владі, праві ідеї Партії Реставрації Японії підтримала певна частка населення. В результаті,

Партія Реставрації стала конкурентом ДПЯ, бо саме вона претендувала, і досить успішно, на ті ж самі голоси, що й ДПЯ. В першу чергу це стосується «плаваючих» голосів - по результатам виборів 2012 р. вона отримала 28% від їх загального числа, це найкращий результат серед усіх партій [5, с. 793].

Якщо говорити про результати голосування по округам, то вибори 2012 р. і сюди привнесли нові тенденції. До цього вважалося, що малі та середні партії змагаються за голоси виключно в багатомандатних округах, в одномандатних реальний шанс мають лише великі партії – а це, звісно, ЛДПЯ та ДПЯ. Однак на цих виборах Партія Реставрації змогла вивести частину одномандатних округів з-під впливу ДПЯ. В результаті вона отримала 11 місць в парламенті за результатами голосування в одномандатних округах та 40 місць за результатами багатомандатних округів. Тобто разом 54 місця, що дало змогу Партії Реставрації Японії стати третьою за кількістю мандатів силою в Палаті Представників після ЛДПЯ та ДПЯ [7].

Подібного успіху на виборах до Палати Радників 2013 р. Партія Реставрації повторити не змогла, однак все ж таки отримала 9 місць, що майже 4% від загальної кількості, отримавши, таким чином, представництво в обох палатах японського парламенту на своїх перших же виборах, що також свідчить про зміни, що відбуваються в політичній сфері Японії [8].

Таким чином, партійна система Японії має цілий ряд своїх специфічних рис, які були закладені впродовж другої половини ХХ ст. Аналізуючи особливості процесу трансформації японської партійної системи, їх треба неодмінно враховувати, як і той факт, що Японія є дуже консервативною країною у всіх сферах життя, і політична сфера не є винятком. Саме тому зміни, що відбуватися у японському суспільстві, нам можуть показатися занадто повільними.

Серед особливостей японської партійної системи можна виділити наступні: обмежена кількість партій, які мають реальний доступ до влади (перевага залишається за великими партіями); фракційність, притаманна партійним утворенням; відсутність чітко визначених ідеологічних відмінностей у різних партіях.

У процесі трансформації партійної системи Японії можна виділити дві ключові події, по-перше, крах «системи 55» у 1993 р. з приходом до влади семипартійної коаліції без ЛДПЯ (саме з цього часу ліберал-демократи втратили можливість одноособово домінувати в політичному житті країни – почався період коаліцій), по-друге, прихід до влади ДПЯ у 2009 р. (ця подія оживила процеси в партійній сфері – починають активно виникати нові партії, які досить ефективно впливають на політичне життя Японії).

На виборах 2012 р. ЛДПЯ змогла повернути собі владу – це свідчить про те, що опозиційні партії поки що мають замало сил та досвіду, щоб не просто прийти до влади, але й утримати її. Однак, процес трансформації набирає обертів, стає більш динамічним та несподіваним, що, у свою чергу, робить спробу визначити, по якому сценарію він піде у майбутньому, досить складною задачею. В перспективі ми плануємо розглянути характерні риси подальшого розвитку партійної системи Японії в умовах відновлення влади ліберал-демократів.

Список використаної літератури

1. Молодякова Э. В. Политическая система Японии: возможны ли радикальные перемены? / Э. В. Молодякова // Восточная аналитика. – 2012. – №3. – С. 32-38.
2. Стрельцов Д. В. Демократическая партия Японии: особенности организационной структуры и идеология / Д. В. Стрельцов // Три года правления Демократической партии Японии: итоги и перспективы : общерос. науч. конф., г. Москва, 14 декабря 2012 г. – М., 2012. - С. 8-21.

3. Стрельцов Д. В. Япония: политическая модернизация эпохи Хейсей / Д. В. Стрельцов. – М. : АИРО-XXI, 2013 – 296 с.
  4. Japan legislative election [Electronic resource]. - Mode of access : <http://psephos.adam-carr.net/countries/j/japan/>
  5. 村上弘. 民主党 – 2012年衆議院選挙と2大政党制 [Electronic resource] / 村上弘. – С. 783-821. – Mode of access : <http://www.ritsumei.ac.jp/acd/cg/law/lex/12-56/murakami.pdf>
  6. 参院選2010 [Electronic resource] // 読売新聞. – Mode of access : <http://www.yomiuri.co.jp/election/sangiin/2010/>
  7. 衆院選2012 [Electronic resource] // 読売新聞. – Mode of access : <http://www.yomiuri.co.jp/election/shugiin/2012/>
  8. 参議院選挙 (参院選) 2013 [Electronic resource] // 読売新聞. – Mode of access : <http://www.yomiuri.co.jp/election/sangiin/2013/>
  9. 維新八策 [Electronic resource]. - Mode of access : <https://jishin.jp/about/ishinhassaku/>
- Стаття надійшла до редакції 17.11.2014 р.

T. Ivanets

STRUCTURE AND FEATURES OF JAPAN PARTY SYSTEM

The article examines structure and features of the party system in modern Japan. At the end of the twentieth century Japan's party system begins active transformation. In the 2000's the Japan's political life was determined by two major parties: the governing Liberal Democratic Party and the opposition Democratic Party. The author determines the main features of present Japanese parties, characterizes key «big» parties that define the political life of Japan, analyzes factors that influenced the formation of party system and its development. The article determines the concept of "floating" and "traditional" votes and their role in functioning of the party system, analyzes prerequisites for development of transformational processes that today take place in Japan party system. The author pays attention to elections in the House of Representatives in 2009 and victory of Democratic Party as one of the key points in transformation of Japan party system. Also is analyzed a return to power of LDP, characteristic features of elections to the House of Representatives in 2012 and the House of Councillors in 2013, the main reasons of Democratic Party defeat in these elections and a future of Japanese party system.

Key words: party system, factions, «traditional» and «floating» votes, the House of Representatives, House of Councillors.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Лисак В.Ф., д.і.н, проф.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.

УДК 327.7:061.1 ЄС

Н.І. Карманова

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНІЦІАТИВИ ЄС «СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО» В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Сучасний вимір інтеграційних процесів складає основу світових тенденцій у розвитку міжнародних відносин. Ключовим гравцем та локомотивом інтеграції, не лише на Європейському континенті, а й у глобальному масштабі являється

Європейський Союз. Саме тому, у статті комплексно висвітлюються ключові аспекти зовнішньополітичної ініціативи ЄС «Східне Партнерство» щодо країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Кавказу. Дана стратегічна ініціатива ЄС розглядається як складний та багатовимірний процес співпраці між країнами-членами Євросоюзу на шляху до розширення інтеграції на Схід. Узагальнюючи викладений матеріал, автором аналізуються сучасні особливості реалізації ініціативи «Східного Партнерства», визначаються її основні виклики та перспективи розвитку.

Ключові слова: *Європейський Союз, Східне Партнерство, європейська інтеграція, зовнішня політика, Центрально-Східна Європа.*

Метою статті є аналіз сучасного стану програми стратегічного співробітництва Європейського Союзу «Східне партнерство», дослідження ключових аспектів її реалізації, визначення проблеми та перспективи реалізації задекларованих у програмі напрямків, в контексті інтеграційних процесів у східному напрямку.

Огляд джерельної бази наукового дослідження програми «Східного партнерства» показує, що у даному напрямку працює досить вузьке коло дослідників, більшість матеріалів викладено в контексті узагальнень змісту і природи «Східного партнерства», як одного з напрямів Європейської політики сусідства (ЄПС). Серед вітчизняних науковці, які досліджують дану тематику, можна виділити таких, як Копійка В.В., Сидорук Т.І., Коломієць О.В., Грицяк І.А., Мартинюк В., Гуцал С., Самохвалос В., Гончарук А. Серед зарубіжних авторів значну увагу дослідженню «Східного партнерства» приділяють такі європейські дослідники, як Адамський Л., Касцюнас Л., Мільчарек Д., Пельчинська-Налеч К., Новак А., Мацов Е., та інші. Щодо дослідження зовнішньополітичних аспектів функціонування «Східного партнерства», то у сучасній науковій літературі не достатньо широко висвітлено дане питання, що дає можливість для подальшого більш глибокого аналізу стратегічної програми Європейського Союзу «Східне партнерство» в якості інструменту інтеграційного розширення ЄС.

Розглядаючи ключові аспекти зовнішньої політики Європейського Союзу, слід детальніше зупинитися на такому геополітичному векторі діяльності як Центрально-Східна Європа та Кавказ. Важливим з точки зору поглиблення політичної присутності Європейського Союзу у країнах ЦСЄ, які трохи більше ніж 20 років тому належали до сфери військово-політичного, економічного та ідеологічного впливу колишнього Радянського Союзу, а також регіону Кавказу, є ініціатива Брюсселю, яка має назву «Східне партнерство».

Опинившись у середині 90-х років минулого століття у так званій «зоні впливу Росії» – більшість країн-учасників «Східного партнерства» були якщо не повноправними членами, то мали статус спостерігача у Співдружності Незалежних Держав, вони, тим не менше, висловлювали зацікавленість у розвитку стратегічних відносин із одним із найбільш потужних економічних та політичних блоків світу – Європейським Союзом. Однак, до початку 2000 років, очільники Європи не поспішали робити активні кроки на зустріч, зважаючи на геополітичну слабкість Російської Федерації. Посилення ролі Росії на початку нового тисячоліття у Східній Європі та на Кавказі змусило ЄС готувати відповідь на такі тенденції, запропонувавши свою форму взаємодії або, як можна сказати, «м'якого відриву» від російської сфери впливу у бік Європи. Розроблена на основі Європейської політики сусідства, програма «Східного партнерства» – зовнішньополітична ініціатива Європейського Союзу, яка поширюється на шість східноєвропейських сусідів Євросоюзу – Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову та Україну. Офіційно «Східне партнерство» мало відігравати роль

інструменту зближення шести країн колишнього СРСР з Європейським Союзом у рамках політики сусідства для створення формули «Європа+» [1; 2].

Ініціатива формально була започаткована на Празькому установчому саміті «Східного партнерства» 7 травня 2009 р. Можна припустити, що Помаранчева революція під час президентських виборів 2004 року остаточно переконала політиків у Брюсселі в необхідності обережного виходу на політичну авансцену Східної Європи та Кавказу, оскільки демократичні перетворення все більш глибоко проникали пострадянські країни. Чи не єдиним виключенням із правил стало запрошення до «Східного партнерства» Білорусі. Однак, це швидше вказувало на стратегічне мислення представників Європейського Союзу, ніж на незрілість або неправильне розуміння процесів у регіоні Центральної та Східної Європи.

Безсумнівно, що значний позитивний політичний вплив на розвиток «Східного партнерства» мало розширення ЄС у 2004 році, завдяки якому до складу союзу увійшли безпосередні сусіди та традиційні партнери України, інтересам яких відповідає подальше наближення країн регіону до ЄС. Саме тоді, влітку 2004 року, Європейський Союз започаткував реалізацію Європейської політики сусідства, яка охопила східне та південне коло сусідніх з ЄС країн. Під час установчого саміту Прем'єр-міністр Чехії Мірек Тополанек висловив тезу, якою фактично підсумував ціль програми «Східного партнерства»: «Європейський Союз висловлює життєво важливу зацікавленість тим, щоб його сусіди були стабільними демократичними країнами» [3]. Як показали подальші події, ідею «Східного партнерства» особливо активно просували уряди таких країн як Польща та Швеція, що було дуже чіткою противагою ініціативи Президента Франції Ніколя Саркозі по створенню Середземноморського союзу [4]. Очевидно, що у Варшаві та Стокгольмі висловлювали серйозні занепокоєння щодо порушення рівноваги всередині Європейського Союзу, що б могло завдати шкоди країнам Східноєвропейського регіону.

Для чіткого розуміння наслідків розширення співпраці ЄС зі східноєвропейськими країнами в рамках «Східного партнерства», слід визначити основні напрямки взаємодії. Перш за все, необхідно вказати на те, що «Східне партнерство» передбачає можливість оновлення договірної-правової бази відносин ЄС зі східними сусідами шляхом заміни чинних угод про партнерство та співробітництво на Угоди про асоціацію, створення поглиблених та всеохоплюючих зон вільної торгівлі, лібералізацію візового режиму між ЄС та державами-партнерами тощо. Власне, на прикладі України, Грузії та Молдови, які у травні 2014 року підписали нарешті Угоди про асоціацію з Євросоюзом, ми можемо бачити, як довгострокова політика Брюсселю, навіть не зважаючи труднощі реалізації, все-таки приносить практичні результати. Окрім двосторонніх відносин ЄС з країнами-партнерами та низки двосторонніх програм «Східне партнерство» також передбачає багатосторонній вимір взаємодії. У даному контексті мова може йти про пошук найбільш оптимальних шляхів співпраці з тими державами, у першу чергу Російською Федерацією, які відчують якусь загрозу національним інтересам від просування Євросоюзу на Східному напрямку [5].

Також необхідно вказати на те, що поява «Східного партнерства» привела до розмежування зовнішньополітичних підходів ЄС до відносин з південними та східними сусідами ЄС, які до цього перебували в однакових умовах Європейської політики сусідства. Це важливо, оскільки південні сусіди ЄС не є європейськими державами і тому, навіть формально, не мають права подавати заявку на членство в ЄС. Реалізація «Східного партнерства» базується на принципах диференціації, спільної власності та спільної відповідальності, а також на основі підходу «більше за більше» (less for less, more for more). Таку формулу у публічних дебатах в рамках Європейського Парламенту

протягом 2012-2014 років особливо активно відстоював Європейський комісар з питань політики сусідства та розширення чеський дипломат Штефан Фюле [6]. Позиція цього єврочиновника якраз і полягала у запровадженні так званої різношвидкісної моделі євроінтеграції, яка, тим не менше, з урахуванням подій Євромайдану в Україні кінця 2013 – початку 2014 року, не змогла задовольнити Російську Федерацію.

В контексті постлісабонських перетворень, окрім низки двосторонніх програм, «Східне партнерство» запроваджує багатосторонній вимір взаємодії між ЄС та країнами-партнерами. Проекти у цьому напрямку зосереджуються у чотирьох тематичних платформах: демократія, належне управління та стабільність; економічна інтеграція та зближення з політичними позиціями ЄС; енергетична безпека; міжлюдські контакти. На реалізацію «Східного партнерства» на період до 2013 року з бюджету ЄС було виділено 600 млн. євро, у 2014 році – 500 млн. євро.

Такі суми є відносно невеликими, особливо якщо врахувати, що їх необхідно розподіляти рівнозначними порціями між усіма шістьма країнами-учасницями цієї ініціативи. Особливо якщо порівняти із бюджетом так званої Середземноморської політики Євросоюзу, яка покриває такі країни як Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Лівія, Марокко, Сирія, Туніс, Палестина та Ліван. Так, наприклад, програми Середземноморської політики обходяться мільярдами євро. Зокрема, Рада ЄС у період з 2010 по 2013 роки виділила на різні проекти та напрямки для країн Середземномор'я 5,3 млрд. євро, а Європейській інвестиційній банку – 1,7 млрд. євро [7],[8]. Така ситуація може пояснюватися, зокрема, й тим, що процеси, які розвиваються у цьому регіоні, завдають більшої шкоди країнам Європейського Союзу, ніж події, які мають місце в державах-учасниках «Східного партнерства». Один із найбільш загрозливих факторів є нелегальна міграція з країн регіону, на боротьбу з якою країни ЄС змушені щороку виділяти мільярди євро.

З урахуванням незначного обсягу коштів на проекти у рамках «Східного партнерства» усі його учасники шукали можливість залучення кредитних коштів міжнародних фінансових установ. Зокрема, багато зусиль було витрачено на опрацювання питання про можливість заснування Трастового фонду, який мав би надавати дешеві кредити для реалізації проектів «Східного партнерства». Однак в нинішніх реаліях, коли три країни-учасниці ініціативи вже підписали Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, потреба та можливість їх подальшої участі у проектах в рамках «Східного партнерства» була поставлена під питання. Дуже серйозної корекції потребує участь України (так само як Грузії) у рамках «Східного партнерства», оскільки першу проміжну ціль досягнуто – відбулося підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Відповідно, збереження ініціативи як такої, а також її подальша суттєва модернізація повинна вийти на порядок денний у діалозі між офіційним країнами-учасниками та Брюсселем.

Європейський Союз розглядає «Східне партнерство» як невід'ємну частину Європейської політики сусідства, яка, у свою чергу, є рамковою політикою ЄС щодо країн-сусідів, однак запровадження багатостороннього виміру політичного та експертного діалогу є однією з основних відмінностей «Східного партнерства» від класичної Європейської політики сусідства.

Багатосторонній вимір функціонує на чотирьох рівнях:

- саміти за участю глав держав та урядів держав-членів ЄС та країн-партнерів – проводяться раз на два роки. Установчий саміт «Східного партнерства» відбувся 7 травня 2009 р. в Празі. За підсумками саміту прийнято спільну заяву. Другий саміт відбувся 29-30 вересня 2011 р. у Варшаві. Третій саміт відбувся 28-29 листопада 2013 р.

у Вільності, який став найбільш трагічним в сучасній історії України, оскільки призвів до масових акцій протестів із багатьма людськими жертвами;

- засідання міністрів закордонних справ країн ЄС і східноєвропейських партнерів. Проводяться, як правило, раз на рік в Брюсселі. Перше міністерське засідання «Східного партнерства» відбулося 8 грудня 2009 р., друге – 13 грудня 2010 р., третє – 23 липня 2012 р. Засідання присвячені оцінці досягнутого прогресу та обговоренню перспектив подальшого розвитку «Східного партнерства». Відбувається політичне схвалення основних цілей та робочих програм діяльності багатосторонніх тематичних платформ «Східного партнерства». За підсумками третього міністерського засідання було схвалено Дорожню карту «Східного партнерства» на період 2012-2013 років;

- чотири тематичні платформи «Східного партнерства». Мета тематичних платформ – обмін інформацією та досвідом країн-партнерів у контексті здійснення реформ та перетворень. Діяльність платформ також сприяє налагодженню безпосередніх зв'язків між експертами країн-партнерів та держав-членів ЄС. Засідання кожної з тематичних платформ відбуваються щонайменше двічі на рік, а самі платформи підзвітні щорічним зустрічам міністрів закордонних справ.

Не дивлячись на те, що країни-учасниці завжди стратегічно розглядали «Східне партнерство» лише як додаток, хоча й дуже важливий, до свого основного зовнішньополітичного пріоритету – розвитку повноцінних відносин з Європейським Союзом, делегації завжди брали активну участь у засіданнях чотирьох тематичних платформ «Східного партнерства», які були започатковані в червні 2009 року. Зокрема, основними платформами співпраці з Європейським Союзом у рамках ініціативи відбувається на таких тематичних платформах: «Демократія, належне врядування та стабільність», «Економічна інтеграція та зближення з політиками ЄС», «Енергетична безпека» [9].

Реалізацією ініціатив-флагманів опікується Європейська Комісія, а результати її роботи представляються на засіданнях відповідних тематичних платформ, які і приймають формальне рішення про створення спеціальних робочих груп з реалізації тієї чи іншої ініціативи-флагмана. Короткий аналіз реалізації зазначених ініціатив дає автору дослідження право робити висновок про те, що такий напрямок співпраці як «Інтегроване управління кордонами» є особливо актуальним. Відверта неприхована агресія Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, яка мала місце у 2014 році, переконала офіційний Брюссель у терміновій необхідності облаштування не лише Західного кордону України, але, у першу чергу, Східного. Завершення процесу оформлення українсько-російського державного кордону – критично важлива запорука успіху поглиблення інтеграційної співпраці України із європейським Союзом за усіма без виключення напрямками, у тому числі в рамках «Східного партнерства».

Важливим етапом у реалізації проектів в рамках «Східного партнерства» стало ухвалення у травні 2012 року Дорожньої карти «Східного партнерства», яка була презентована у вигляді Спільної комунікації Високого представника ЄС у закордонних справах та політиці безпеки та Європейської Комісії. Нагадаємо, що ця Дорожня карта була підготовлена на виконання рішень Варшавського саміту «Східного партнерства», який відбувся у вересні 2011 року, і предметна робота щодо якого тривала з грудня 2011 по травень 2012 року під координацією профільного підрозділу Європейської служби зовнішньої діяльності. Цей документ необхідний був для фактичної реанімації політики ЄС щодо країн-учасниць ініціативи. Оскільки політичні режими в таких країнах як Україна, Вірменія та Азербайджан почали поступово втрачати інтерес до співпраці з Євросоюзом, ховаючи свою політичну апатію за загальними фразами щодо пріоритету євроінтеграції, а на справді все частіше дивлячись у бік Митного Союзу.

При цьому відзначається, що така фактична поступова зміна курсу пов'язується, у першу чергу, із зростанням тиску російського керівництва на країни «Східного партнерства». Така російська тактика була покликана нівелювати роботу Євросоюзу на Східному напрямку [10].

Документ складається з трьох частин – оглядового документа та двох таблиць щодо двостороннього та багатостороннього вимірів «Східного партнерства», сформованих за принципом «пріоритет – кроки/реформи з боку партнера – сприяння з боку ЄС – очікуваний результат». У Комунікації підкреслюється, що Дорожня карта окреслює спільно узгоджені між ЄС та країнами-партнерами цілі, не визначає наперед прагнення або порядок денний європейської інтеграції партнерів [11]. Звертається увага, що до роботи над Дорожньою картою були залучені держави-члени ЄС та країни-партнери. Політичне схвалення державами-членами ЄС та країнами-партнерами Дорожньої карти стало ключовим підсумком міністерського засідання «Східного партнерства» у липні 2012 року. У цілому Дорожню карту характеризують як доволі об'єктивний комплексний документ, покликаний знайти реальні шляхи подальшого розвитку відносин ЄС та східних партнерів». Водночас, Дорожня карта лише узагальнює увесь масив відносин між ЄС та країнами-партнерами та раніше досягнуті між ними домовленості. Це треба для того, щоб у Брюсселі та країнах-учасницях «Східного партнерства» здійснили певні корекції у відносинах, зумовлені розвитком геополітичних процесів в регіоні Східної Європи та Кавказу.

Даний формат дозволяє країнам доносити до офіційного Брюсселю позицію щодо параметрів майбутньої євроінтеграції, що може розглядатися як виконання завдання по підготовці до більш швидкої та поглибленої інтеграції до європейських інституцій. Такі погляди підтверджуються тим, що «Східне партнерство» дозволило стратегам із Брюсселю розмежувати зовнішньополітичні підходи Європейського Союзу до відносин з південними (Середземноморський Союз – сусіди Європи) та східноєвропейськими сусідами (сусіди Європейського Союзу). На додаток до цього, також необхідно зробити окремий наголос на тому, що започаткування ініціативи дозволило створити абсолютно нові можливості для посилення взаємодії у сфері енергетичної безпеки в рамках відповідної багатосторонньої тематичної платформи. Така співпраця набуває особливого значення в умовах, коли Росія – один із найбільших постачальників енергоносії на ринок Європи – все частіше вдається до використання нафти і газу як ефективного та дієвого інструменту своєї зовнішньої політики.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зробити висновок, започаткована у 2009 році ініціатива Європейського Союзу під назвою «Східне партнерство» стала логічним розвитком інституційних змін після започаткованих Лісабонським договором та відповіддю на розвиток геополітичних процесів, які відбувалися на той час на території колишнього Радянського Союзу. Зокрема, акумулювавши наміри та зацікавленість пострадянських країн до поглиблення співпраці з Європейським Союзом за низкою важливих напрямків, у тому числі співробітництво у питаннях облаштування кордону, кооперацію у сфері енергетики, розвиток громадянського суспільства та демократичних інститутів, країни Заходу заклали необхідну основу для започаткування нового рівня співпраці країн-учасниць «Східного партнерства» – але вже у рамках Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Цей тип Угоди передбачав створення розширеної та поглибленої зони вільної торгівлі, а також інтенсифікацію міжлюдських контактів та поглиблення політичного діалогу.

На виправдання ЄС варто зауважити, що пасивну політику щодо поглиблення співпраці в рамках «Східного партнерства» проводили і досі проводять уряди деяких країн-членів ініціативи. Однак, з часу представлення ініціативи «Східне партнерство»

відбулися кардинальні політичні зміни у ряді країн-членів. Однак усі ці опції досі залишилися невикористаними.

Європейський Союз має бути готовим до поступового збільшення політичних і функціональних можливостей «Східного партнерства» та надання обмежених форматів інтеграції.

Зокрема, ЄС міг би запропонувати в якості концептуального доповнення до «Східного партнерства» положення про перспективу отримання членства через механізм оцінювання виконання комплексу умов (досягнення відповідних критеріїв та етапів) [12].

Проте, враховуючи складність сучасних політичних процесів в Європейському Союзі та в Середземноморському регіоні, досить важко говорити про часові перспективи внесення якісних змін в політику ЄС на східному напрямку. Прискорити цей процес можна лише об'єднавши зусилля зацікавлених країн. Серед держав-членів ЄС найбільшу ініціативність щодо наповнення «Східного партнерства» політичною та безпековою складовою проявляють Польща, Словаччина та Чехія, підтримують таке якісне переформатування «Східного партнерства» держави Балтії та Скандинавії, помірковану позицію займає Великобританія. Водночас Франція та середземноморські держави-члени ЄС різко негативно ставляться до посилення східного вектору зовнішньої політики ЄС.

Принципові зміни в східноєвропейських підходах ЄС можуть бути можливими за умови зацікавлення в цьому Німеччини. Саме ФРН має визначальний вплив на формування східного вектору зовнішньої політики ЄС. Нині ж Німеччина виступає проти надання перспективи членства східноєвропейським країнам, в тому числі Україні, та має переважно економічні інтереси в рамках розвитку співробітництва у форматі «Східного партнерства».

Розбіжності між державами ЄС щодо глибини та сфер інтеграції східноєвропейських країн, зокрема тих, які претендують на членство у спільноті (Грузія, Молдова, Україна) можуть проявитися під час процесу національної ратифікації державами-членами ЄС Угоди про асоціацію.

Узагальнюючи викладені вище висновки можна зауважити, що активний розвиток концепції «Східного партнерства» припав на період підготовки інституційної трансформації Європейського Союзу з прийняттям до імплементації Лісабонського договору. Цей факт вказує на чіткий поворот зовнішньої політики ЄС у сторону розширення співпраці з країнами-сусідами євразії. Цей процес співпав з посиленням впливу Росії на зазначеному напрямку, який втім, посилюється і на країни ЄС, такі як Австрія, Угорщина, Чехія, Словаччина. Цілком логічним протиставленням розширенню сфер впливу РФ стала інтеграційна експансія ЄС на Схід.

Список використаної літератури

1. Kasčiūnas L. Eastern Partnership after Vilnius: A Mission Accomplished, Mounting Tasks Ahead / L. Kasčiūnas, V. Keršanskas // Eastern Europe Studies Centre, Lithuania. - 2013. - Nov.

2. Joint Staff Working Document. Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2013 Regional report : Eastern Partnership [Electronic resource]. - Mode of access : http://eeas.europa.eu/enp/pdf/2014/regional/eastern_partnership_report.pdf.

3. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit Prague, 7 May, 2009 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf.

4. About Mediterranean Partnership EU [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.enpi-info.eu/medportal/content/340/About%20the%20EuroMed%20Partnership>.

5. Європейська інтеграція : навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. проф. І. А. Грицяка, Д. І. Дзвінчука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 464 с.
6. European Neighbourhood Policy – Priorities and Directions for Change. – [Electronic resource]. – Mode of access : http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-661_en.htm.
7. Vademecum on Financing in the Frame of the Eastern Partnership [Electronic resource]. – Mode of access : http://eeas.europa.eu/eastern/docs/eap_vademecum_en.pdf.
8. Гнидюк Н. А. Інструмент європейського сусідства і партнерства та фінансова допомога Європейського Союзу / Н. А. Гнидюк; за заг. ред. В. Ю. Стрельцова. – К. : Книга плюс, 2010. – 192 с.
9. Pełczyńska-Nałęcz K. «Integracja czy imitacja? UE wobec wschodnich sąsiadów» [Integration or Imitation? The EU toward its Eastern Neighbors] / K. Pełczyńska-Nałęcz. – Warsaw : Centre for Eastern Studies, 2011.
10. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства : моногр. / Т. В. Сидорук. – Львів : ПАІС, 2012. – 444 с.
11. Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit, Vilnius, 28-29 November 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/139765.pdf.
12. Matcov E. Eastern partnership: EU must develop «coherent policy» [Electronic resource] / E. Matcov. – 2014. – 2 July. – Mode of access : <https://www.theparliamentmagazine.eu/blog/eastern-partnership-eu-must-develop-coherent-policy>.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2014 р.

N. Karmanova

KEY ASPECTS OF THE EU INITIATIVE «EASTERN PARTNERSHIP» IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

The current dimension of integration processes composes the basis of global trends in international relations development. A key player and engine of integration, not only on the European continent, but also on a global scale is the European Union. Therefore, the article comprehensively covers the key aspects of EU foreign policy initiative «Eastern Partnership» on Central and Eastern Europe (CEE) and the Caucasus.

The aim of this Article is to analyze the current character of strategic programs of EU «Eastern Partnership», to explore key aspects of its implementation, problems and perspectives according to tasks declared in the program, in the context of integration processes in the East Europe.

Established in 2009 initiative of the European Union «Eastern Partnership» was a logical development of institutional changes initiated after the Lisbon Treaty and in response to the development of geopolitical processes taking place at the area of the former Soviet Union . In particular, gathered intentions and interest of post-Soviet countries to deepen cooperation with the European Union on a number of important areas, including cooperation on border management, cooperation in the energy sector, civil society and democratic institutions, the West Europe laid the necessary foundation for the launch of a new level of cooperation participating countries «Eastern Partnership» – under the Association Agreement with the European Union. This type of Agreement envisaged the creation of enhanced free trade area, intensification of human contacts, deepening political dialogue.

As a conclusion may be argue that active development of the concept of «Eastern Partnership» took place in the run-up of institutional transformation with the adoption of the European Union for the implementation of the Lisbon Treaty. This fact points to a clear turning in EU foreign policy towards increased cooperation with neighboring countries with the eurozone. This process coincided with the increasing influence of Russia in the specified

direction, which however, has increased and the EU countries, such as Austria, Hungary, the Czech Republic and Slovakia. It is logical that the opposition to expansion of spheres of influence of Russia became the integrational expansion of EU to the East of Europe.

Key words: *European Union, Eastern Partnership, European integration, foreign policy, Central and Eastern Europe.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: **Антонюк О.В.**, *д.політ.н, проф.*; **Даниленко С.І.**, *д.політ.н, доц.*

УДК 327(460:8)(043)

Ю.В. Константинова

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІСПАНІЇ

Латинська Америка завжди була одним з пріоритетних напрямків зовнішньої політики Іспанії, цьому сприяють історичні, соціальні, політичні, культурні, економічні та мовні зв'язки які поєднують країну з регіоном. Сьогодні Іспанія намагається збалансувати відносини з усіма країнами регіону на паритетній основі. Іспанія є основним інвестором у Латинській Америці, активно розвиває двостороннє співробітництва з Аргентиною, Бразилією, Мексикою, Чилі тощо. Іспанський уряд сприяє інтеграції підтримуючи різноманітні економічні та політичні інтеграційні об'єднання Латинської Америки. Особливе місце у цих відносинах займає Ібероамериканська співтовариство націй. Важливим завдань співпраці залишається посередництво у діалозі країн Латинської Америки з ЄС.

Ключові слова: *Іспанія, Латинська Америка, Ібероамериканська співдружність націй, двостороннє співробітництво.*

Протягом останніх років, Іспанія і країни Латинської Америки зазнали значних змін, які призвели до формування нового підходу у їх традиційних відносинах. Латиноамериканський регіон розвивається набагато швидше ніж Європейський, а різноманітні інтеграційні проекти сприяють посиленню позицій регіональних держав на континенті. Крім того, багато латиноамериканських країн починають спрямовувати свої геостратегічні та торгові пріоритети у бік Тихого океану. Посилюючи власні позиції на світовій арені ці країни більше не потребують «посередництва» Іспанії у Європі. В таких умовах для Іспанії стає важливим пошук нових інструментів співпраці з країнами регіону.

Проблема відносин між Іспанією і країнами Латинської Америки знайшла широке відображення у науковій літературі значний доробок з вивчення теми зробив П. Яковлев [13-16], зокрема в своїх дослідженнях він приділив велику увагу вивченню зовнішньої політики Іспанії на сучасному етапі, ібероамериканським самітам як одному з напрямків співпраці та їх роль у відносинах на сучасному етапі. У дослідженнях В. Давидова [4; 6] було охарактеризовано основні пріоритети розвитку регіону Латинська Америка на сучасному етапі, визначено напрями зовнішньої політики латиноамериканських республік за останній час. К. Федорова [11] присвячуючи свою монографію зовнішній політиці Іспанії, характеризує Латиноамериканський регіон як важливий вектор зовнішньополітичних прагнень країни. Отже, в сучасній історіографії

проблема представлена досить широко, хоча нажаль українські дослідники приділяють їй недостатньо уваги.

Основними джерелами в дослідженні виступають офіційні сайти Міністерства закордонних справ і співробітництва Іспанії, інтеграційних об'єднань, та країн Латинської Америки партнерів Іспанії.

Метою статті є висвітлення Латиноамериканського вектору як одного з провідних у зовнішній політиці сучасної Іспанії.

На початку XXI ст. Іспанія посилила свої позиції у міжнародних справах. Цьому сприяв курс держави на побудову високорозвиненої та конкурентоздатної економіки та забезпечення високого рівня життя населення, що мало сприяти здатності ефективно відстоювати свої стратегічні інтереси та безпеку.

Динамічний розвиток Іспанії вимагав постійного розширення експорту товарів і послуг, поглиблення процесів інтернаціоналізації виробництва. Одним з критеріїв успішності зовнішньополітичної стратегії є її підсумкова економічна ефективність. Тому пошуки зовнішніх ринків у цей період стали найважливішим дипломатичним завданням. В результаті підвищилася роль економічної дипломатії та (з урахуванням енергодефіцитності країни) енергетичної геополітики. Розмах іспанських транснаціональних корпорацій (ТНК) став фактором позиціонування Мадрида у багатополлярному світі, який формувався на той час.

Одним з важливих інструментів зовнішньої політики Іспанії, є економічна дипломатія. Серед основних завдань якої можна виділити такі, як політична підтримка і дипломатичний супровід зовнішньої експансії іспанських компаній і банків, участь у зусиллях з підтримки ліберального міжнародного економічного режиму, сприяння забезпеченню безперервного функціонування ресурсів та систем, що не мають національної приналежності (морські транспортні комунікації, повітряний і космічний простір, навколишнє середовище, інформаційний простір), просування принципу вільного доступу до товарних і фінансових ринків, а також сировинних ресурсів інших країн, допомога економічному розвитку «бідних» країн [8].

Ще в докризовий період Іспанія почала розширяти географію зовнішніх контактів, удосконалювати зовнішньополітичний інструментарій, висувати масштабні дипломатичні ініціативи. Зовнішні інтереси набули мультирегіонального характеру, в цих умовах Латинська Америка починає займати по пріоритетності друге місце після ЄС.

Характеризуючи зовнішню політику Іспанії щодо Іbero-америци можна виділити три основних вектори співпраці: це двостороннє співробітництво, співпраця в рамках інтеграційних об'єднань, посередництво між ЄС та країнами Латинської Америки.

Світова фінансова криза піддала значним випробуванням співпрацю Іспанії з латиноамериканськими країнами – як на двосторонньому рівні так і у форматі Іberoамериканської співдружності націй. Економічне зростання в XXI ст. великої групи латиноамериканських країн, консолідація їх фінансового становища і позицій у світовій торгівлі мають значний потенціал розвитку і поглиблення іспано-латиноамериканських відносин. Звідси прагнення з боку іспанського уряду посилити іberoамериканські культурно-політичні, фінансово-інвестиційні та торгово-економічні зв'язки. Складність становища полягає у тому, що кризові потрясіння іспанської економіки (зокрема, скорочення в 2009-2010 рр. обсягу імпорту) знизили її привабливість для латиноамериканських партнерів. При цьому значимість ринків Латинської Америки для іспанського бізнесу відчутно зросла [13].

Стратегія національної безпеки 2013 р. чітко визначає градацію національних інтересів Іспанії в геополітичному вимірі, серед яких регіон Латинської Америки

займає третє місце [26]. Отже, Латинська Америка – регіон, який має важливе стратегічне значення, з яким Іспанія підтримує політичні, економічні, історичні та культурні відносини, які мають глибоке коріння. Латинська Америка стрімко змінюється в результаті динамічних політичних і економічних процесів. Бразилія і Мексика виступають для Іспанії основними стратегічними партнерами у регіоні, що укріплює їх статус глобальних гравців.

Також регіон є ключем до Тихоокеанського напрямку, зокрема для співпраці в рамках Тихоокеанського альянсу, який був заснований Чилі, Колумбією, Мексикою та Перу, на які припадає 40% торгівлі та інвестицій Іспанії. Крім того, це оптимальний стартовий майданчик для відносин з Азією, статус країни-спостерігача у Альянсі дозволяє взяти участь у щорічних самітах зустрічах президентів і в окремих інтеграційних проектах та ініціативах у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Крім того, спільна мова сприяє культурному обміну, роботі, торгівлі також стимулює імміграцію в обох напрямках, яка збагатила обидві сторони, і створює нові зв'язки і загальні інтереси. Такі проблеми, як інституційна крихкість, правова невизначеність, влада злочинних угруповань, наркотероризм і торгівля людьми як і раніше залишаються в деяких країнах Латинської Америки. Це складні проблеми, які також впливають на Іспанію. Двосторонньої дії, регіональні форуми, ЄС і Іbero-американські саміти повинні допомогти у вирішенні цих проблем [26].

В ХХІ ст. Іспанія перетворилася на найбільшого європейського інвестора для багатьох держав регіону. До країн Латинської Америки за період 1993-2014 рр. було спрямовано понад 145 млрд. євро [25]. Найбільш успішним роком для іспанських компаній в економіці країн Латинської Америки став 1999 р., коли обсяг інвестицій перевищив 30 млрд. євро. Іспанські інвестиції в країнах Латинської Америки здебільшого спрямовувалися до таких галузей: телекомунікація – Telefonica, енергетика – Endesa, Repsol, фінанси – Santander, BBVA, транспорт – Iberia і туризм – Sol Melia. Іспанський капітал охопив ключові позиції у найважливіших сферах економіки країн Латинської Америки.

Наприкінці 1990-х рр. компанія Endesa стала однією з провідних енергетичних компаній Латинської Америки, контролюючи більше 25% виробництва і 30% розподілу електроенергії. Авіакомпанія Iberia стала лідером за кількістю пасажирів у напрямку Європа – Латинська Америка. На початку 2000-х рр. іспанські банківські структури контролювали більше 40% банківської системи Мексики, 30% фінансових ринків Аргентини і Чилі, а також близько 20% Бразилії. Телекомунікаційна компанія Telefonica, вперше вийшовши на ринок регіону в 1990 р. вже до середини 2000 -х рр. повністю контролювала більше 10 компаній латиноамериканського ринку і більше 60% телекомунікаційних послуг, завдяки чому вона стала одним з найбільших операторів світу. Компанія Repsol YPF перетворилася на найбільшу енергетичну компанію не тільки Аргентини, а й всього регіону [11, с. 41].

На сьогодні обсяг інвестицій іспанських компаній в економіку Бразилії є найбільшим в Латинській Америці і одним з найбільших у світі. Проте, обсяг бразильської економіки обмежує іспанські підприємства в деяких секторах, за винятком телекомунікаційного. Бразилія є шостою за розміром економікою у світі, і Іспанія є другим за величиною іноземним інвестором в цій країні (\$85 млрд в різні проекти). Іспанська Telefonica є найбільшою телекомунікаційною компанією Бразилії, іспанський банк Santander є третім за величиною банком. Іспанські фірми прагнуть інвестувати в майбутні проекти в Бразилії, наприклад Repsol має успіх у бразильських морських бурових і ряд іспанських компаній висловлюють зацікавленість у

інвестуванні \$20 млрд у високошвидкісну залізницю між Ріо-де-Жанейро і Сан-Паулу [19].

Серед розвинутих країн Латинської Америки Мексика характеризується найбільшою економічною залежністю від діяльності іспанських ТНК. Особливим вплив Іспанії відчувається у банківському секторі, який іспанські компанії контролюють більш ніж на 40%. Ключову роль тут займає Banco Santander, обсяг інвестицій якого становить половину всіх ПІІ, спрямованих в країну. Хоча, у 2013 р. ситуація суттєво змінюється латиноамериканські компанії витратили значно більше коштів на інвестування у їх іспанські аналоги, наприклад мексиканські фірми були найбільшими інвесторами у Avanza, та поряд з китайцями у Campofrío. Мексиканські інвестори також купували пакети акцій Banco Popular і Sabadell, двох іспанських банків. Карлос Слім, найбагатша людина Мексики, має безліч ділових зв'язків з La Caixa, каталонський Ощадний банк. Енріке де ла Мадрид, керівник Bancomext, банк експортного-розвитку Мексики, стверджує, що в 2013 році банк мав непогашені кредити більш ніж на 3 млрд песо (\$ 225 млн) які іспанські компанії інвестували в Мексиці, і 4,5 млрд песо мексиканських фірм, що працюють в Іспанія [25].

Другою особливістю інвестицій до Мексики, в порівнянні з іншими країнами регіону, є широка участь іспанського капіталу в туристичній галузі Мексики. Туристичні компанії Іспанії, завдяки великим фінансовим ресурсам та досвіду обслуговування туристів в Європі, розгорнули успішну діяльність в Латинській Америці. Іспанська туристична група Sol Melia веде готельний бізнес в 12 країнах Латинської Америки, в тому числі займаючи провідну роль в туристичній галузі Мексики.

На початку ХХІ ст. іспансько-чилійські відносини характеризуються високим рівнем політичного взаєморозуміння, широкою співпрацею у таких секторах, як безпековий, енергетичний, торговельно-економічний, телекомунікаційний та культурний. В січні 2013 р. М. Рахой та президент Чилі С. Пінєра підписали «Стратегічний Альянс Іспанія-Чилі», який поглибив, вдосконалив та поставив на новий рівень усі сфери двостороннього співробітництва [11, с. 42].

Поряд з позитивною співпрацею, останнім часом спостерігаються суттєві ускладнення відносин з рядом країн регіону, зокрема, в Аргентині, Болівії, Венесуелі та інших державах позиції іспанського капіталу піддавалися різного роду атакам, що в окремих випадках призводило до націоналізації активів ТНК. Наприклад, у Венесуелі під контроль держави перейшла філія банку Santander. У лютому-квітні 2012 р. гострий характер набув конфлікт уряду Аргентини з провідною іспанською нафтогазовою корпорацією Repsol, чия дочірня компанія YPF є найбільшим виробником вуглеводнів в цій південноамериканській країні. Аргентинська влада звинуватили керівництво Repsol в недостатніх інвестиціях в розробку нових родовищ і оголосили про націоналізацію YPF.

Це рішення стало шоком для іспанських політичних і ділових еліт. Йшлося про найбільші активи (вартістю понад 10 млрд євро) провідних бізнес-структур Іспанії. Тому Мадрид докладав енергійних дипломатичних дій (включаючи телефонний дзвінок короля Хуана Карлоса президенту Христині Фернандес де Кіршнер і візит міністра промисловості Хосе Мануеля Сорії в Буенос-Айрес), щоб перевести конфлікт у більш спокійний діалоговий формат. Не допоміг і тиск на уряд Аргентини з боку Євросоюзу. Влада Буенос-Айреса в своєму рішенні пішли до кінця, що викликало в іспано-аргентинських відносинах політико-юридичне протистояння, яке може тривати невизначено довго і мати погано передбачувані наслідки [13]. Також у травні 2012 р.,

Болівія націоналізувала свої електромережі, яке належали іспанській компанії Red Eléctrica de España.

Стосовно Венесуели, держава знаходиться у сфері геостратегічних інтересів Іспанії, проте політика ЄСП характерна режиму У. Чавеса, яку наразі проводить його наступник Н. Мадуро, є кардинально відмінною від європейської системи цінностей, які сповідує Іспанія. Це ускладнює як двосторонні відносини держав, так і вплив Іспанії, як історичної батьківщини, на Латинську Америку.

Іспанський уряд сприяє інтеграції та багатосторонньому діалогу у відповідь на нові міжнародні реалії. У цьому зв'язку він підтримує різноманітні економічні та політичні інтеграційні об'єднання такі, як Союз націй Південної Америки (УНАСУР), Системи інтеграції Центральної Америки (SICA) і МЕРКОСУР, а також Співдружність країн Латинської Америки і Карибського басейну (CELAC) та Тихоокеанський альянс [23].

Однією з найбільш ефективних зовнішньополітичних ініціатив Іспанії є концептуальна платформа для політичних консультацій CELAC, яка раніше називалась «Групою Ріо», була однією з впливових, представницьких об'єднань країн Латинської Америки, і була створена ще в 1986 р. На 23-м саміті Групи Ріо, який відбувся в лютому 2010 р. в Канкуні, було вирішено перейменувати міжнародну організацію та зробити її такою, що стане концептуальною альтернативою Організації американських держав (ОАД), яка знаходиться під патронажем США і Канади.

Нове об'єднання отримало назву – Співтовариство держав Латинської Америки і Карибів (CELAC), наразі налічує 32 члени, а президентом Співтовариства є Рауль Кастро. Одним із завдань CELAC стала противага регіональній політиці північноамериканської гегемонії. Головна відмінність CELAC від інших регіональних організацій була оголошена дуже чітко: вона об'єднає всі країни Латинської Америки і Карибів, але не включатиме США і Канаду [11, с. 43].

Окреме місце, у відносинах Іспанії та країн Латинської Америки займає співпраця у рамках Іберо-американського співтовариства (IC), яке включає 19 латиноамериканських країн та Іспанію і Португалію.

Процес складання Іберо-американського співтовариства не був і не міг бути простим, гладким і безконфліктним. Одна з найважливіших причин проблем і протиріч – глибокі відмінності в рівнях соціально-політичного та економічного розвитку іберійських і більшості латиноамериканських країн, у способі життя їх суспільств, у відношенні до основних проблем сучасності, в системах цінностей. В рамках Ібероамерики ці відмінності часом настільки великі, що країни живуть як би в різних вимірах: іноді вони співпадають, а нерідко майже не стикаються. Інше джерело труднощів - великі перепади потенціалів (насамперед економічних) окремих держав. Нерівність стартових можливостей зумовило розподіл політичних ролей серед ібероамериканських країн, породило підозри і суперечності між лідерами та аутсайдерами. Слабкість або відсутність міжнаціональних регуляторів при формуванні нового трансатлантичного партнерства, його недостатня інституціоналізація створювали додаткові труднощі.

Ставши на початку 1990-х років повноправним членом Європейського співтовариства, Іспанія помітно активізувала свою міжнародну діяльність. В основі цього лежали певні фактори внутрішнього розвитку: зміцнення демократичного ладу, зростання господарського потенціалу, збільшення фінансових можливостей. Все це підвищувало міжнародний престиж Іспанії, зокрема в Латинській Америці. У той же час помітно зміцніли бізнес-структури Іспанії (кандидати на глобальну конкуренцію) виявляли інтерес до нових ринків для своїх товарів і капіталів і все частіше звертали

погляди у бік латиноамериканського регіону, де справедливо вбачали відповідні умови для економічної експансії.

У свою чергу, латиноамериканські країни, відчуваючи обмеженість власного «переговорного потенціалу» і уразливість позицій на світових ринках, відчували «особливу потребу в факторах, які забезпечують певну свободу маневру у сфері міжнародних відносин, і, відповідно, в противагах одностороннього впливу, а тим більше диктату ззовні» [15]. Визнаючи роль локомотива за економікою США і враховуючи величезне значення доступу на самий ємний ринок світу, вони в той же час були об'єктивно зацікавлені у збільшенні кількості альтернативних варіантів міжнародного торгово-економічного і політичного партнерства. Формування ІС вкладалося в теорію відкритогорегіоналізму, прийняту на озброєння дипломатіями провідних латиноамериканських країн яка надає особливе значення колективним діям на міжнародній арені, в тому числі – з партнерами за межами Західної півкулі.

Цим пояснюється готовність, з якою держави Латинської Америки взяли участь у іберо-американському процесі, розглядаючи його, зокрема, в якості важливого додаткового каналу переговорів з Євросоюзом по всьому спектру економічних і політичних питань. При цьому враховувалося наполегливе прагнення Іспанії відігравати роль неформального лідера в латиноамериканській політиці ЄС і будувалися розрахунки на використання Мадрида (і в меншій мірі - Лісабона) як провідника інтересів Латинської Америки в Європі.

Велику роль у становленні та розвитку іберо-американського проекту зіграли двосторонні відносини Іспанії з низкою провідних латиноамериканських держав (Аргентиною, Бразилією, Венесуелою, Мексикою, Чилі). По мірі здійснення демократичних перетворень в Іспанії та зміцнення її позицій на європейському континенті дипломатична активність у Латинській Америці ставала безумовним пріоритетом всіх без винятку іспанських урядів, незмінною складовою їх зовнішньої політики [15].

Історія ІС почалася з I Іберо-американській конференції, що відбулася в Гвадалахарі (Мексика) 18-19 липня 1991 р. Вона була скликана в результаті відповідної зовнішньополітичної ініціативи Мексики, активно підтриманої в першу чергу Іспанією. Мехіко і Мадрид висунули ідею зміцнення історичної взаємодії іберо-американських народів за допомогою особливого політичного форуму, що дозволяє на вищому рівні в регулярному режимі обговорювати актуальні проблеми розвитку країн-учасниць. На думку ряду дослідників, важливу роль у створенні ІС зіграло прагнення латиноамериканських держав надати новий імпульс своєму економічному і соціальному розвитку після "втраченого десятиліття" 80-х років, коли багато країн регіону пережили серйозні господарські потрясіння. У цьому зв'язку суттєво активізувалися подальші пошуки нових форм міжнародного співробітництва, в тому числі з іберійськими державами, які традиційно розглядалися багатьма латиноамериканськими лідерами в якості природних союзників і партнерів на світовій арені. Суттєвим елементом функціонування ІС стала участь у ньому соціалістичної Куби [3].

На перших чотирьох конференціях (1991-1994) обговорювалися головним чином питання економічного розвитку. Віддаючи пріоритет лібералізації торгівлі та інвестиційних потоків, учасники форумів бачили в цьому вирішальний фактор стимулювання господарського розвитку та забезпечення соціальної справедливості [7, с. 347].

Особливе місце зайняв V Іберо-американський саміт, що відбувся 16-17 жовтня 1995 р. в Барілоче (Аргентина). Вперше на ньому було поставлено питання про

створення постійних органів співтовариства. Була заснована система співпраці, націленого на здійснення програм в галузі науки і техніки, освіти, проблем мегаполісів.

Співпраця латиноамериканських і іберійських держав зміцнювалося незалежно від коливань глобальної кон'юнктури і дій правлячих кіл окремих - навіть вельми впливових - країн. У цьому сенсі ключове значення мав створений Генеральний іберо-американський секретаріат (ГІС). Очолив його, за рішенням наради міністрів закордонних справ іберо-американських держав (травень 2005), Енріке Іглесіас – політичний діяч глобального масштабу, 17 років займав пост президента Міжамериканського банку розвитку. Само це призначення, на думку багатьох спостерігачів, свідчило про рішучість лідерів ІС підвищити міжнародний статус Співтовариства, надати йому новий інституційний формат [15].

Крім того, регулярні зустрічі на вищому рівні, що доповнюються робочими і консультаційними нарадами профільних міністрів, а також численними контактами експертів, дозволили в руслі загального проекту створити ряд спеціалізованих організацій (з освіти, науки і культурі, справ молоді, соціального страхування) і запустити понад 20 програм співробітництва в найрізноманітніших галузях: від розвитку бібліотечної та архівної справи до підтримки середніх і малих підприємств [23].

23-й саміт відбувся в Панамі 18-19 жовтня 2013 р. під гаслом "політичні, економічні, соціальні та культурні ролі Іберо-американського співтовариства у новому глобальному контексті". На саміті була прийнята політична Декларація вирішення питань, зазначених у її назві, але його будуть пам'ятати насамперед через перегляд керівних принципи для Іберо-американської конференції. Саміт підтвердив, що країни Латинської Америки залишаються пріоритетом зовнішньої політики Іспанії як на двосторонньому рівні, так і у форматі Іберо-американського співтовариства націй.

Важливе місце у зовнішній політиці Іспанії відіграє посередництво між ЄС та країнами Латинської Америки. З середини 90-х років експорт з країн ЄС до Латинської Америки збільшився вдвічі, і ЄС вийшов на друге місце по товарообігу і накопиченим інвестиціям. Це зумовило зростання інтересу європейських підприємців до Латинській Америці, створило стимул для подальшого економічного співробітництва з нею [5].

На сучасному етапі політичний і економічний діалог між Євросоюзом та країнами ЛА досить широкий і проводиться на чотирьох рівнях:

- міжпарламентському (проведення міжпарламентських конференцій один раз на два роки, починаючи з 1974 р);
- регіональному (організація зустрічей глав урядів Євросоюзу з провідними країнами регіону, що утворюють CELAC);
- субрегіональному (проведення раундів двосторонніх переговорів між ЄС та інтеграційними об'єднаннями ЛКА);
- міжрегіональному - передбачається створення "міжрегіональної стратегічної асоціації"; (практика проведення самітів Євросоюз - ЛА, ініційована на першій зустрічі глав держав Євросоюзу, Латинської Америки і Карибського басейну 28 червня 1999 р.).

На перших трьох рівнях міжрегіональний політичний і економічний діалог покликаний забезпечувати прийняття спільних рішень з цілої низки питань: торгово-економічне співробітництво, зовнішні борги, вирішення соціальних проблем, захист прав людини тощо. На міжрегіональному рівні переговорного процесу, який вперше був ініційований на порозі ХХІ ст., обговорюються питання європейсько-латиноамериканського стратегічного партнерства в умовах нового глобального світопорядку, в побудові якого ці два регіони - Європа і ЛА - здатні займати одні з провідних позицій [9].

Слід приділити особливу увагу Саміту CELAC-ЄС, що відбувся 26-27 січня 2013 р. у Сантьяго, Чилі. Цей захід став місцем зустрічі більше ніж 60 офіційних делегацій країн Європи та Латинської Америки. Скориставшись нагодою, Іспанія продемонструвала себе унікальним міжконтинентальним посередником між CELAC та ЄС, країнами Латинської Америки та Європи та ще раз підкреслила історичну єдність південноамериканських народів з Іспанією, адже 90% латиноамериканців є етнічними іспанцями.

Тому, на початку урочистого відкриття Саміту виступив саме Маріано Рахой, Прем'єр-міністр Іспанії, і розпочав захід з аналізу актуальних проблем країн Латинської Америки, а також особливостей відносин цих країн з ЄС. Не оминув Прем'єр-міністр і питання глобальних проблем людства, що згуртовують народи заради спільного подолання кризових ситуацій. М. Рахой зосередився на таких питаннях: проблема освіти у країнах, що розвиваються, зміна клімату, міграція, незаконний обіг наркотиків, міжнародна торгівля та багато інших.

За результатами Саміту CELAC-ЄС була підписана Декларація Сантьяго, згідно якої підтверджувались існуючі міжрегіональні зобов'язання та був сформований План дій в різних сферах, які потрібно вирішити до наступного саміту, що відбудеться у 2015р. Окрім лібералізації торгівлі, План дій закликає до реалізації нових спільних програм і договорів про співробітництво, наприклад, Спільної ініціативи з наукових досліджень та інновацій, що покликана сприяти науково-технічному співробітництву, комбінуючи інструменти і знання на національному, регіональному та міжрегіональному рівнях [10].

Також було підписано низку двосторонніх договорів між європейськими та латиноамериканськими країнами, як на міжурядовому рівні, так і на бізнесовому. На додаток до формальних угод та формування спільних стратегічних цілей на Саміті, Прем'єр-міністр Іспанії зазначив, що ця конференція є також важливим інструментом для подальшого зміцнення відносин між ЄС і країнами Латинської Америки, в результаті чого два континенти зближаться. Також, він акцентував увагу на тому, що латиноамериканські держави підтвердили європейські цінності, що сповідують мир, демократію, соціальну справедливість, дотримання та захист прав людини і верховенство права, і Європа на сьогоднішньому етапі прагне захисту цих цінностей, а Іспанія може допомогти їй втілити це у життя в латиноамериканському регіоні [11, с. 44].

Отже, Іbero-американська політика Іспанії прагне адаптувати двосторонні відносини з урахуванням характерних рис кожної із країн; укріпити існуючі механізми для діалогу та політичної взаємодії; знайти форми для спільних дій у міжнародних організаціях; використовувати взаємовигідно економічні можливості що сьогодні має Латинська Америка, що повинно сприяти зв'язкам у інвестиційній та комерційній сферах. Крім того, Іспанія, в рамках Європейського Союзу, відіграє важливу роль у розробці політики ЄС для країн Латинської Америки.

Список використаної літератури

1. XXI Ибероамериканский саммит открылся в Парагвае [Электронный ресурс] – Режим доступа :<http://ria.ru/world/20111029/474215317.html>

2. Виноградова Е. А. Саммит ЕС - Латинская Америка 2013: итоги и перспективы евро-латиноамериканских отношений / Е. А. Виноградова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mir-politika.ru/3363-sammit-es-latinskaya-amerika-2013-itogi-i-perspektivy-evro-latinoamerikanskih-otnosheniy.html>

3. Внерегиональные связи государств ЛКА [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ilaran.ru/?n=283>

4. Давыдов В. М. Прогноз развития Латино-Карибской Америки до 2020 года [Электронный ресурс] / В. М. Давыдов, А. Бобровников, Б. Мартынов. – Режим доступа : http://russiancouncil.ru/inner/index.php?id_4=1695#top
5. Климов С. В. Европейский капитал на рынках Латинской Америки [Электронный ресурс] / С. В. Климов. – Режим доступа : <http://www.ilaran.ru/?n=50>
6. Латинская Америка в современной мировой политике / под ред. В. М. Давыдова. – М. : Наука, 2009. – 581 с.
7. Мировая политика и международные отношения / под ред. Ю. Косова. – СПб. : Питер, 2012. – 379 с.
8. Моисеев А. Национальные интересы – основа стратегии внешней политики Испании [Электронный ресурс] / А. Моисеев. – Режим доступа : <http://interaffairs.ru/read.php?item=7756>
9. Тайар В. М. ЕС - ЛКА: тенденции межрегионального сотрудничества [Электронный ресурс] / В. М. Тайар. – Режим доступа : <http://www.ilaran.ru/?n=129>
10. Участники саммита в Сантьяго, договорились о создании благоприятного климата для инвестиций со стороны ЕС [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pressa.today/business-and-finance/uchastniki-sammita-v-santyago-dogovorilis-o-sozdanii-blagopriyatnogo-klimata-dlya-investitsij-so-storony-es/>
11. Федорова К. О. Зовнішня політика Іспанії на початку ХХІ століття : моногр. / К. О. Федорова. – Warszawa : Diamond trading tour, 2014. – 100 с.
12. Черецкий В. Новая стратегия национальной безопасности Испании [Электронный ресурс] / В. Черецкий. – Режим доступа : <http://www.svoboda.org/content/transcript/24230467.html>
13. Яковлев П. П. Внешняя политика нового правительства Испании [Электронный ресурс] / П. П. Яковлев. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/oikumena/europe/vneshnaja_politika_novogo_pravitelstva_ishpanii_2012-04-27.htm
14. Яковлев П. П. Геополитические сдвиги в Латинской Америке [Электронный ресурс] / П. П. Яковлев. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/oikumena/amerika/geopoliticheskije_sdvigi_v_latinskoj_amerike_2013-05-03.htm
15. Яковлев П. П. Ибероамериканский саммит - 2012: неоднозначные результаты [Электронный ресурс] / П. П. Яковлев. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/table/iberoamerikanskij_sammit-2012_neodnoznachnyje_rezultaty_2012-12-11.htm
16. Яковлев П. П. Ибероамериканское сообщество наций: итоги двадцатилетия [Электронный ресурс] / П. П. Яковлев. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/table/iberoamerikanskoje_soobshhestvo_nacij_itogi_dvadcatiletija_2010-12-23.htm
17. As Spain Falters, Spaniards Look to Latin America [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.forbes.com/sites/nathanielparishflannery/2013/04/30/as-spain-falters-spaniards-look-to-latin-america/>
18. Gratius Susanne Why does Spain not have a policy for Latin America? [Electronic resource] // Policy Brief. – 2010. – № 29, January. - Mode of access : http://fride.org/download/PB_Spain_LatAm_ENG_jan10.pdf
19. Keller M. Spain Pursues Economic Opportunities in Latin America [Electronic resource] / M. Keller. – Mode of access : <http://www.as-coa.org/articles/spain-pursues-economic-opportunities-latin-america>

20. Keller M. Spain Pursues Economic Opportunities in Latin [Electronic resource] / M. Keller. - Mode of access : <http://www.as-coa.org/articles/spain-pursues-economic-opportunities-latin-america>

21. Malamud C. Spain's policy and strategies towards Latin America [Electronic resource] / C. Malamud. - Mode of access : http://www.focal.ca/pdf/Ibero-American_Malamud_Spain%20policy%20strategies%20Latin%20America_April%202006.pdf

22. Moltó A. Will Spain's New Leader Change Latin America Policies? [Electronic resource] / A. Moltó, P. Toral, J. Roy, Á. Bermúdez. - Mode of access : <http://www.thedialogue.org/page.cfm?pageID=32&pubID=2810>

23. Regional Integration Processes [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.exteriores.gob.es/Portal/en/PoliticaExteriorCooperacion/Iberoamerica/Paginas/ProcesosDeIntegracionRegional.aspx>

24. Sills B. Can Spanish Companies Rely on Latin America? [Електронний ресурс] / B. Sills, R. Woods. - Режим доступу : <http://www.businessweek.com/articles/2012-05-17/can-spanish-companies-rely-on-latin-america>

25. Spain's crisis and Latin America's cash prompt a gradual rebalancing of relations [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.economist.com/news/americas/21594985-spains-crisis-and-latin-americas-cash-prompt-gradual-rebalancing-relations-shoe>

26. The National Security Strategy [Electronic resource]. - Mode of access : http://www.lamoncloa.gob.es/documents/estrategiaseguridad_baja_julio.pdf

Стаття надійшла до редакції 10.12.2014 р.

J. Konstantinova

LATIN-AMERICAN VECTOR OF THE INTERNATIONAL POLICY OF SPAIN

Latin America has always been one of the priorities in Spanish international policy. It is promoted by historical, social, political, economic and language ties connecting the state with the region. Nowadays Spain is trying to balance the relations with all the countries of the region on a parity basis.

Spain is the main investor in Latin America with its prominent role in such key sectors of economic activity as the process of development and social modernization, banking, power system, communication, construction activity, infrastructure management, travel and service industry. At present bilateral cooperation with Argentina, Brazil, Mexico, Chile etc. is being developed.

The Spanish government promotes integration and multilateral dialogue in response to the new international realities. To that end it supports various economic and political integration associations, such as the Union of South American Nations (UNASUR), The Central American Integration System (SICA) and Mercosur, the Pacific Alliance as well as Community of Latin American and Caribbean States (CELAC).

The principal part in these relations is taken by the Ibero-American Community of Nations. Its main targets are: the discussion of topical issues of Latin-American countries development, democracy, globalization, migration, economic problems etc. The regular summits accompanied with workshops and consultation meetings of the specialized ministers as well as numerous experts meetings enabled to found within the framework of the general project a number of specialized organizations regarding education, science and culture, youth affairs and social security. It also enabled to launch over 20 cooperation programs in the various spheres from librarianship and archiving development to medium-sized and small business support.

One of the key targets of cooperation is still mediation in the dialogue between Latin American states and the EU. Spain on a par with Portugal plays a significant role in European policy development in Latin America. It acts as the most active agent of the EU ideas on strengthening political cooperation and social and economic development in the South American region.

Key words: *Spain, Latin America, the Ibero-American Community of Nations, bilateral cooperation.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Хижняк І.А., д.політ.н, проф.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.*

УДК 323.15.019.52(477)(045)

С.Б. Костіна

ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ ДИСКУРС ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Проаналізовано попередні розробки в області загальнонаукового дискурсу. З'ясовано недостатнє дослідження та теоретичне закріплення ідентифікаційного дискурсу у етнополітичних дослідженнях.

Обґрунтовано виокремлення ідентифікаційного дискурсу з загальнополітичного дискурсу як окремого смислового поля для ілюстрації етнополітичної дійсності в суспільстві. Окреслено головні характерні риси ідентифікаційного дискурсу, завдання, які він виконує. Доведено його перманентну інтеракційність та властивість до постійних трансформацій.

Ключові слова: *ідентичність, ідентифікаційний дискурс, дискурсивна подія, парадигма, кризова парадигма.*

Сьогодні очевидним є той факт, що врівноваження етнонаціонального виміру державності за значенням стоїть поряд із стабілізацією в соціальній, економічній та політичній сферах держави, адже етнополітично дезінтегроване суспільство може стати причиною руйнації самої державності. Тож етнополітологи, окрім основних понять етносу та нації, досліджують ще й різні реалії життя суспільства – національно-культурні, мовленнєві, релігійно-церковні орієнтації та ідентичності. Зараз й наша держава знаходиться на стадії реформування та модернізації українського етносу, тому для нас першочерговим завданням на сучасному етапі є конструювання етнополітичної цілісності.

Щоб якомога точніше зобразити етнополітичну реальність держави та стан міжетнічних відносин, в ній необхідно досліджувати історичні, політичні, культурні, релігійні, економічні чинники, що впродовж багатьох років впливали на формування етнічної ідентичності того чи іншого етносу. Лише за умови детального вивчення та порівняння ціннісних орієнтацій та визначальних ідентитентів всіх етнічних груп суспільства можливе формування загальнодержавної національної ідентичності шляхом пошуку консолідаційної ідеї в поліетнічному суспільстві, що наразі є нагальним завданням й для України. Усі фактори, передумови та чинники мають досліджуватися в комплексі, який можна позначити як базову наукову площину, в межах якої здійснюються етнополітичні дослідження – ідентифікаційний дискурс. Л. Нагорна, відома українська дослідниця етнонаціональних процесів, зазначає, що

«ідентичність є продуктом колективного мислення і, отже, дискурсивним конструктом» [1, с. 197].

Поняття «дискурс» є терміном мовної практики та від початку використовувався в лінгвістичних дисциплінах, але останнім часом він набуває широкого вжитку в гуманітаристиці, дещо змінюючи свої смислові якості. Незважаючи на поширеність використання терміну «дискурс» в різних конфігураціях, серед українських та російських науковців й досі немає загальноприйнятого визначення цього поняття. American Heritage Dictionary одним із значень «дискурсу» дає наступне: «формальна, тривала предметна дискусія, або письмова, або усна» [2]. У політичній науці термін «дискурс» можна зустріти у словосполученні «політичний дискурс». Західний розробник теорії риторики Л. Біцер використовує з цього приводу дещо інший термін – «політична риторика», розуміючи під ним процес, коли політичні актори, незалежно від належності до владних структур, спілкуються на політичні теми з політичною метою. Учасниками політичного дискурсу, за Л. Бітцером, можуть бути й звичні громадяни, які просто міркують або дискутують на суспільні теми [3, с. 234].

Тож якщо говорити про природу дискурсу, то бачимо, що вона є інтеракційною, тобто вимагає взаємодію різних за рівнем суб'єктів. Політичні комунікації потребують спеціальних лінгвістичних структур. В такому разі мова йде про політичну лінгвістику. Тому аналізуючи промови, інтерв'ю, офіційні або неофіційні заяви, так або інакше ми стикаємося з дискурс-аналізом. В результаті дослідник отримує уявлення про учасників події, їхні цілі, установки, дієвий інструментарій. Завданням же дискурсу, як методики, є вичленовування тих значень, що прямо не висловлюються, але мають на увазі акторами «дискурсивної події» задля правдивої ілюстрації політичних реалій. А іноді це дає змогу пояснити зміну соціальної поведінки індивідів. Л. Нагорна констатує, що «групи з гострим відчуттям етнічної чи релігійної ідентичності інколи здатні діяти всупереч власним інтересам», і підкреслює, що у «фокусі соціального дискурс-аналізу опиняються не стільки інтереси і конкретні дії, скільки ідентичності». Це допомагає у створенні пояснювальних моделей соціальної дії [1, с. 197].

Після подій кінця 2013 року в Україні погіршилася і до того нелегка суспільно-політична ситуація. Відголоси «Євромайдану» призвели до найгіршого сценарію з усіх очікуваних – поглиблення ідеологічного розколу населення України, а також до найбільш несприятливого для держави прогнозу – від'єднання частин країни. Тому ефективні політичні комунікації чиновників, представників українських громадських організацій та міжнародних посередників є запорукою швидкої стабілізації суспільно-політичної ситуації в країні. Найбільшою проблемою, що постає на шляху до вирішення суспільних протиріч в Україні в сучасних умовах – проблема ідентичності, а саме розмаїття ідентифікаційних матриць українського населення. Таким чином, на думку автора, є логічним виокремлення із загальнополітичного дискурсу ідентифікаційного дискурсу як окремого смислового поля, яке б відображало тенденції та динаміку етнополітичної дійсності. Особливо це актуально в сучасних умовах протистояння двох найбільших ідентифікаційних систем народу України: української та російської.

В українській історіографії таке поняття як ідентифікаційний дискурс почав застосовувати відомий дослідник українських ідентичностей М.Т. Степико, але знов-таки, не даючи змістовного пояснення цьому терміну, вчений надав перевагу аналізу історико-культурних засад формування української ідентичності. Взагалі під «дискурсом» науковець розуміє своєрідний науковий простір, в межах якого відбувається вивчення предмету дослідження («науковий дискурс», «науковий західний дискурс» [4]). Разом з тим він пояснює проблему дискурсивного нагромадження терміну «ідентичність», обґрунтовуючи відсутність чіткої концепції ідентичності

природою междисциплінарного походження цього терміну. Тому М.Т. Степико погоджується з ідеєю Р. Брубейкера та Ф. Купера щодо доцільності окреслення меж цього поняття науковцями в кожному окремому дослідженні [4, с. 175-176].

Більш змістовно до питання ідентифікаційного дискурсу підійшла російська дослідниця І.В. Довгальова, але її дослідження відбувалося у філософському розрізі. Вона дійшла висновку, що «сучасний ідентифікаційний дискурс репрезентує сучасний невизначений та «піддатливий до ризиків» соціальний світ, що примушує людей знаходитися у стані неперервного пошуку свого «Я»» [5; 6, с. 190].

Сучасний український ідентифікаційний дискурс відображає існуючу суспільну реальність. Для досягнення поставленої мети залучається аналіз риторики вітчизняних та зарубіжних представників політикуму, ініціативи громадських організацій та об'єднань, враховуються висловлювання та думки звичайних громадян (через соціальні опитування), а також робиться детальний аналіз засобів масової інформації (не тільки вітчизняних, але й близького та далекого зарубіжжя). Все це уможливує виконання головної мети ідентифікаційного дискурсу – правдивої ілюстрації часто прихованої або викривленої суспільної реальності. Тож ідентифікаційний дискурс дозволяє зобразити існуючу організацію життя українського суспільства, а також вчасно зафіксувати ймовірні зміни в суспільному устрої країни, а вони, на жаль, не завжди є позитивними. І досягаються ці зміни, як відомо, найчастіше за допомогою нечесної політичної боротьби (пропаганди, популістської риторики, маніпуляції свідомістю та інші). Виходячи з того, що питання ідентифікацій стосуються власного сприйняття людини, то всі зазначені політичні механізми впливають передусім на емоційну сферу людини, перешкоджаючи формуванню особистих незалежних суджень. Крім того в уяві створюються образи, що не відповідають дійсності.

Таким чином головне завдання ідентифікаційного дискурсу – вивчення всіх причинно-наслідкових зв'язків, які впливають на формування думки індивіда, етнічної групи, прошарку населення, соціуму в цілому щодо окремої дискурсивної події. Зрозуміло, що винятково суб'єктивної думки не може бути апріорі, адже формується вона в специфічній соціокультурній площині (або за визначенням Є. Рябініна «цивілізаційному полі» [7, с. 78]), в окремій економічній та політичній ситуації, з особливостями інформаційного забезпечення, механізмами ідеологічного впливу, не кажучи вже про індивідуальні особливості: освіта, соціальне оточення...). Тому виваження усіх існуючих думок може й не дати реальної картини, але, перед усім, дозволить максимально точно спрогнозувати можливі ризики та небажаний розвиток подій. Отже дискурс відображає не стільки зміст сказаного, скільки – передумови та умови, які вплинули на сказане.

Дискурсу властиве те, що у ньому, по-перше, завжди є лінгвістичний компонент (промова, вислів, репліка, цитата), який викликає зацікавленість у ЗМІ та в соціумі. Відтак з'являється необхідність аналізу і дослідження – робота аналітиків та науковців. Тобто, і по-друге, дискурс спонукає до обговорення дискурсивної події. І по-третє, як результат, дискурс висвітлює цю подію, надаючи їй комплексну оцінку, а це неминуче викликає вже нові дискусії та коментарі. Тобто, як зазначає кримська дослідниця етнічної психології та політичних комунікацій О. Духніч: «Дискурс є фрагмент, отже не має скінченності, завершеності та єдиного значення» [8], тобто цей фрагмент можна застосовувати до любого сценарію та давати йому будь-яку оцінку (або позитивну, або негативну).

Як вже зазначалося вище ідентифікаційний дискурс в етнополітології є смисловим полем, своєрідною сферою, в межах якої можливе всебічне дослідження дискурсивної події, що дає змогу вчасно та ефективно реагувати на суспільні загрози

етнонаціонального змісту. Крім того необхідно зазначити, що й дискурс в свою чергу може трансформуватися. І відбувається це найчастіше зі зміною дискурсивних подій, що виникають в результаті переконань та розвитку думок як безпосередньо учасників події, так і представників наукового світу, що її вивчають. Змінюється хід думок, змінюється дискурс [9, с. 10].

Дискурс є терміном мовної практики, досліджує він політичну риторичку і суспільні комунікації, інформаційні потоки. Тому, на думку автора, і пропонувати вирішення етнонаціональних проблемних ситуацій ідентифікаційний дискурс має лише із залученням м'яких методів, як то: переговори, консультації, домовленості. А ось знайти об'єктивні аргументи, навести приклади для переконання – це вже завдання до науковців, які, враховуючи історичні, культурні, мовні, економічні, навіть геополітичні причинно-наслідкові зв'язки, зможуть надати необхідні консультації та поради, аби можновладці прийняли вірне рішення або вжили адекватних заходів для запобігання ескалації конфлікту.

З усього вищезазначеного постає питання: чи можемо ми реально говорити про нівелювання наукових парадигм (передусім в етнополітології) та переміщення дослідницьких акцентів на ідентифікаційні дискурси. Парадигма – це немов фільтр для хибних або ненаукових тверджень, це порядок і правила ведення наукових досліджень передусім для самих науковців. Український політолог В. Котигоренко визначає «парадигми» як: «теорії, концепції, поняття, методи та інші пізнавальні конструкти, що їх ті чи ті наукові спільноти (школи) застосовують упродовж певного часу як визнані в їх середовищі інструменти постановки і розв'язання дослідницьких завдань». Науковець пояснює, що ефективність дослідження залежить від того, чи відповідає воно (дослідження) стандартам певної парадигми [10, с. 524].

Російський етнолог, директор Інституту етнології та антропології Російської академії наук, В. Тішков під «парадигмою» має на увазі дещо інше – комплекс поглядів, уявлень та відчуттів, що переважають в певний період життя суспільства. Це трактування більше збігається з визначенням дискурсу, але саме в цьому випадку цікавим є пояснення феномену «кризової парадигми» російським науковцем. Виходячи з прикладів, що їх наводить В. Тішков, «кризова парадигма» – нав'язане суспільству твердження, що існує низка проблем, вирішенням яких не займається чинна влада, або проблеми, які стали результатом діяльності або бездіяльності попередньої або чинної влади. Яскравий приклад цього прийому – використання Російською Федерацією засобів масової інформації як інструменту для викривлення дійсності та маніпуляції свідомістю як свого населення, так і населення Сходу України. Створюється образ «народних карателів» в особі українських чиновників та військових. І сам же науковець підтверджує: «Звичайна людина не в змозі протистояти масованій ідеології кризи» [11, с. 223-228].

В 2004 році в Україні в свідомості українців було штучно запроваджена ідеологія протистояння двох ідентифікаційних систем населення України – української та російської. Якщо за часів президентства Л. Кучми деякі вразливі аспекти свідомості населення України (історична пам'ять, символіка) знаходилися в режимі «замовчування», першочерговим завданням проголошувалося забезпечення стабільності в суспільстві, то вже на початку ХХІ сторіччя ці конфліктогенні «нюанси» почали використовуватися політичними елітами в змагальних «іграх» за владу. «Помаранчева революція» ознаменувалася як одна з криз національної ідентичності в Україні. Ця проблема швидко поглиблювалася за рахунок невирішеності питань ідентичності попередніх років [12]. Найважливіше те, що існування подібної кризової парадигми (за В. Тішковым), або ідентифікаційного дискурсу протистояння за

територією проживання (східняки, західники) серед співгромадян було вигідним обом головним силам в політичній боротьбі для підбурення свого електорату кожної зі сторін. Використання в політичній полеміці твердження про існування «двох Україн», а за словами В. Котигоренка навіть є обставини говорити про «чотири України» [10, с. 534], призвели до сепаратистських настроїв на Сході та створенням так званих «народних республік», а також анексії АР Крим без жодного опору більшості мешканців півострова.

Після Євромайдану та «революції гідності» в свідомості українців багато що змінилося. Не можна не брати до уваги той факт, що сьогодні у суспільстві неабияк посилилася політична полеміка, що зумовлено необхідністю виказувати свою точку зору, відстоювати свою позицію. В сучасній Україні громадянин стає все більше і більше політосвіченим, формується його політична культура, що стає можливим, з одного боку, завдяки мас-медіа, з іншого – людина стикається з необхідністю самоідентифікації. Саме тому сьогодні на перший план виходять ідентифікаційні дискурси. Адже в результаті бачимо, що зараз науковий світ (науковці зі своїм парадигмальним інструментарієм) перетинається та тісніше зв'язується з буденною полемікою звичайних громадян України.

Список використаної літератури

1. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
2. American Heritage Dictionary [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.answers.com/topic/discourse>
3. Bitzer L. Political Rhetoric. Handbook of Political Communication / L. Bitzer. – Beverly Hills, CA : Sage, 1991. – P. 225-248.
4. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
5. Довгалева И. В. Социальные практики адаптации: идентификационный дискурс: дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Ирина Валерьевна Довгалева; Тверской гос. ун-т. – Тверь, 2010. – 162 с.: ил. РГБ ОД, 61 10-9/378
6. Довгалева И. В. Идентификационный дискурс о социальной ситуации человека / И. В. Довгалева // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2010. - № 120. - С. 148-192.
7. Рябінін Є. В. Етнічна ідентичність як базовий чинник міжетнічних конфліктів / Є. В. Рябінін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Політологія. Історія. - 2014. – Вип.10. – С. 74-81.
8. Духнич О. Е. Дискурс и нарратив: вводная лекция [Электронный ресурс] // Дискурс и многообразие его определений. – Режим доступа : <http://olga.psycom.info>.
9. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М. Йоргенсен. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
10. Котигоренко В. О. Про наукові підходи і методи етнополітичних досліджень / В. О. Котигоренко // Гілея (науковий вісник): зб. наук. пр. - 2011. – Вип. 44. – С. 524-541.
11. Тишков В. А. Этнология и политика / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2001. – 240 с.
12. Костіна С. Б. Криза національної ідентичності в Україні / С. Б. Костіна // Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу : зб. матер. Третьої Інтернет-конференції / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2013. – С. 218-221.
13. Маслова В. А. Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? / В. А. Маслова // Политическая лингвистика. – 2008. – Вып. 1. – С. 43-48.

14. Дука О. Г. Дискурс исторической науки дискурс идентичности / О. Г. Дука. – Режим доступа : <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/dukao.php>

Стаття надійшла до редакції 29.11.14

S. Kostina

IDENTIFICATION DISCOURSE AS METHODOLOGICAL PROGRAM OF AN ETHNOPOLITICAL RESEARCH

The paper examines the problem of the prerequisite and factors complex research in ethnopolitics by the means of identity discourse that is marked as basic scientific plane for ethnopolitical studies.

The article gives an analysis of the previous researches in the field of scientific discourse. A special attention is paid to the insufficient study and theoretical justification of this concept in research works. The main characteristics of identity discourse are outlined and its permanent interacting and property to transformations is proved. Detection of the meanings that are not directly expressed, but implied by the actors of 'discursive event' is determined as identity discourse objective for the purpose of truthful illustration of the ethnopolitical realities. To achieve this goal the analysis of the political rhetoric of domestic and foreign politicians, the public organizations' and associations' initiatives are involved, the statements and opinions of ordinary citizens are taken into account (through the public opinion poll) and the Discourse analysis is involved. Therefore, identity discourse allows to illustrate the existing organization of society, as well as to fix the probable changes in the social structure of the country.

A discourse is characterized by the existence of linguistic component (a speech, a statement, a remark, a quote), that attracts the attention of the media and society. Thus the discourse encourages discussion of a discursive event. As a result, the discourse informs about this event and gives it a comprehensive assessment that leads to new discussions and comments.

A general conclusion is made concerning the necessity in further theoretical study of the identity discourse as a separate semantic field to illustrate ethno-political reality in society.

It is necessary that a more thorough study of identification discourse in ethnopolitology should be performed.

Key words: *identity, identity discourse, discursive event, paradigm, crisis paradigm.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Пономарьова І.С., д.і.н, проф.; Хома Н.М., д.політ.н, проф.

УДК 327:[341.4:343.431]:061.1ЄС

Н.М. Лукач

ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В РАМКАХ ЄС

У статті здійснено комплексне дослідження політичного виміру протидії явищу торгівлі людьми в рамках ЄС. Визначено доцільність аналізу нормативно-правової бази, механізмів та інструментів запроваджених ЄС для протидії торгівлі людьми, в контексті досліджуваної проблеми.

Ключові слова: *торгівля людьми, глобалізація, нелегальна міграція, контрабанда людей, транснаціональні злочинні угруповання, правові механізми ЄС щодо протидії торгівлі людьми, інституційні механізми ЄС щодо протидії торгівлі людьми.*

Постановка проблеми. Сьогодні ми є свідками глобальної інтеграції не лише економічного, політичного і культурного простору сучасного світу, а й безпосередніми учасниками безперервного процесу вироблення й апробування єдиних концептуальних підходів у боротьбі з найнебезпечнішими та найпоширенішими видами транснаціональної злочинності, одним з яких є досліджувана нами торгівля людьми.

Актуальність дослідження цієї теми полягає у тому, що до сьогодні це загальне суспільне зло, попри значну шкоду, яку воно завдає не тільки окремим особам, але й цілим державам, як наукова проблема розглядається у світовій політичній думці переважно не в міжнародно-політичному плані, і не як глобальна проблема, що негативно впливає на суспільний устрій, економічну та політичну стабільність багатьох держав і цілих міжнародних регіонів, а переважно на національно-державному рівні окремих держав у контексті забезпечення законності й правопорядку, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема торгівлі людьми була і продовжує бути актуальним об'єктом дослідження для багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них слід відзначити Л. Гердер, Т. Качка, Д. Кіл, Е. Зелінська, Ю. Штольдт та ін. Основні аспекти боротьби із торгівлею людьми на інституційному та міжнародно-політичному рівні ЄС висвітлені в дослідженнях Е. Бубнофф.

Хоча наукові дослідження явища торгівлі людьми вже певною мірою виявили правові, економічні, соціальні, цивілізаційні, філософські, політичні та інші його аспекти, проте проблема досі невирішена і потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження політичного виміру протидії явищу торгівлі людьми в ЄС. Пильна увага буде приділятися аналізу нормативно-правової бази, механізмів та інструментів запроваджених ЄС для протидії торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Явище торгівлі людьми не є новим для Європи, і відоме ще з 19 століття [3, с. 77–86]. В той час під торгівлею людьми розуміли торгівлю жінками, проституцію. Саме в цей період тут виникли перші організовані злочинні мережі, що займалися торгівлею дівчатами та жінками. Науково-технічний прогрес та велика промислова революція інтенсифікували внутрішню міграцію чоловіків, що в свою чергу, суттєво вплинуло на зростання попиту на живий товар. У брошурі, опублікованій Лігою Націй в 1927 р. подано яскравий опис тодішньої ситуації [8].

Інтенсивний розвиток явища торгівлі людьми активізували різні жіночі рухи, які прагнули відстояти свої права [8]. Згодом крах комуністичних режимів в Європі, війна в колишній Югославії в дев'яностих роках суттєво вплинули на соціально-економічні умови в багатьох країнах, і призвели до зубожіння цілих соціальних класів. Значно збільшилось число людей, які перебуваючи у пошуках кращого життя все частіше стають доступним товаром на ринку торгівлі людьми за усе нижчими цінами. Надлишкова пропозиція робочої сили в економічно мало розвинутих країнах, де велика кількість незайнятого молодого населення, стала важливим фактором у збільшенні нелегальних мігрантів, які намагаються проникнути західноєвропейські країни в пошуках роботи.

Проблема торгівлі людьми охопила всю Європу, яка досі розділена на дві макрозони: західну та східну, що представляють полюси тяжіння міграції тисячі людей. Не останню роль в цьому відіграла і політика розширення ЄС. Як стверджує Ф. Ясіньскі [8, s.128], явище торгівлі людьми дуже тісно пов'язане з незаконною міграцією, тому що люди, які зіткнувшись з проблемами отримання дозволу на в'їзд в країну або залишитися в ній, часто незаконно перетинають кордон, в результаті чого стають жертвами контрабандистів, або торговців людьми.

Торгівля людьми разом з контрабандою людей, нелегальною міграцією є складовими частинами поняття незаконного обігу людей, та більш загальної проблеми – транснаціональної організованої злочинності. Хоча вищезгадані поняття тісно взаємопов'язані, між ними є суттєва різниця [12].

Протокол Організації Об'єднаних Націй про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми [13], пропонує загально визнане на міжнародному рівні визначення торгівлі людьми, та визначає її, як:

(А) ... «дії, здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні з рабством, підневільний стан або вилучення органів» (Стаття 3 (а)).

(Б)... Вербування, перевезення, передача, приховування або отримання дитини з метою експлуатації вважаються «торгівлею людьми» навіть у тому разі, якщо вони не пов'язані із застосуванням будь-якого із заходів впливу, зазначених у підпункті (а) цієї статті; (Стаття 3 (с)).

(С)... «Дитина» означає будь-яку особу, що не досягла 18-літнього віку. (Стаття 3 (d)) [13].

Згідно з законодавством ЄС, торгівля людьми є злочином не лише спрямованим на сексуальну та трудову експлуатацію осіб (головним чином – на сексуальну експлуатацію жінок і дітей), а також є кричущим порушенням прав людини, зокрема, статті 5(3) Хартії основних прав ЄС, яка проголошує: «Торгівля людьми забороняється».

Торгівля людьми має такі основні елементи: 1) переміщення людини; 2) шляхом обману чи примусу; 3) у стан примусової праці, рабства або умов, подібних рабству.

Міграція полягає в тому, що людина переміщається з однієї країни в іншу. Це може статися легальним або нелегальним способом, добровільно (за згодою людини) або примусово (без її згоди), але зазвичай міграція відбувається добровільно. Багато людей мігрують добровільно, але в результаті виявляються жертвами торгівлі людьми. Торгівля людьми – приклад примусової міграції.

Контрабанда – це перевезення людини (з її згоди) в іншу країну нелегальним способом [12].

Про відмінність торгівлі людьми та незаконного ввезення мігрантів йдеться в Статті 3 Протоколу ООН проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю і повітря, доповнюючого Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Незаконне ввезення мігрантів визначається тут як: «...забезпечення, з метою отримання, прямо або опосередковано, будь-якої фінансової або іншої матеріальної вигоди, незаконного в'їзду до будь-якої держави-члена будь-якої особи, яка не є її громадянином або не проживає постійно на її території» [13].

Жертвами торгівлі людьми є переважно жінки та молоді дівчата. Свідченням цього є кримінологічні дослідження, які показують, що більш ніж 90% жертв торгівлі людьми це жінки [6, s. 179].

Ще до офіційного створення Європейського Союзу у рамках Європейських Співтовариств в 1975 р. було створено координаційний орган з боротьби з організованою злочинністю – група TREVI. До неї входили міністри внутрішніх справ держав-членів, які засідали двічі на рік.

Важливим внеском у розвиток боротьби держав ЄС з торгівлею людьми, стало укладення Шенгенських домовленостей, а саме: підписання 14 червня 1985 р. Бельгією, Францією, Німеччиною, Люксембургом та Нідерландами в м. Шенген (Франція) угоди, в якій держави-учасниці зобов'язалися поступово усунути контроль за пересуванням своїх громадян на спільних кордонах, а також підписання 19 червня 1990 р. Шенгенської конвенції про гарантії імплементації цих домовленостей (набула чинності 1995 р.). [4, с.192].

З набуттям чинності Договору про Європейський Союз 1993 р. розпочався новий етап розвитку співпраці держав-членів у сфері боротьби зі злочинністю, пов'язаний з тим, що боротьбу визнано однією з трьох головних опор, регламентованою Розділом VI Договору під назвою «Положення про співпрацю в сфері юстиції і внутрішніх справ».

У рамках цієї структури були створені робочі групи з питань поліцейського співробітництва, боротьби з наркотиками та організованою злочинністю, боротьби з тероризмом і взаємодії судових органів. Відтоді як набув чинності Маастрихтський договір, Європейський Союз видав низку правових документів з питань боротьби з організованою злочинністю. Втілення цих документів у життя дістало новий стимул після прийняття у квітні 1997 р. Плану дій у боротьбі з організованою злочинністю з тридцятьма його рекомендаціями. Цей План, зокрема, включає такий компонент, як програму обмінів і навчання (Програму Фальконе).

Маастрихтський договір відкрив нові можливості посилення поліцейського співробітництва в боротьбі з організованою злочинністю. Як результат, у 1993 р. за рішенням Європейської Ради була утворена Європейська Група боротьби з наркотиками (ЕБП), що стало першим кроком на шляху до утворення Європолу. У грудні 1996 р. Європейська Рада поширила мандат ЕБП і на торгівлю людьми.

У 1994 р. на Всесвітній конференції з проблем організованої транснаціональної злочинності, країни-члени ООН прийняли Неапольську Політичну Декларацію та Глобальний план дій проти організованої транснаціональної злочинності.

1996 р. впроваджено Проект європейської стратегії з попередження та боротьби з торгівлею людьми. З цього часу країни Європейського Союзу долучились до боротьби з торгівлею людьми, за участю всіх зацікавлених сторін: НПО, судових органів, громадських організацій та міграційних служб. Мета проекту забезпечити адекватну підтримку та допомогу жертвам. Цього ж року відбулось розширення мандату Європолу та впровадження програми STOP, на меті якої застосування профілактичних заходів по боротьбі з торгівлею людьми та сексуальною експлуатацією дітей.

У лютому 1997 р. Рада Європейського Союзу ініціювала до розгляду питання про Спільні Дії, який закликав держави-члени перевірити правила кримінального права з питань торгівлі людьми і співпраці між правоохоронними органами. У тому ж році створено Ініціативу Daphne щодо насильства до дітей, підлітків та жінок, яка в грудні 2000 р. також включила і боротьбу з торгівлею людьми. До ініціативи долучились численні НУО.

У грудні 1998 р. прийнято Комюніке нової ініціативи щодо боротьби з торгівлею жінками. Комісія здійснюючи моніторинг цієї ініціативи, рекомендувала цілу низку нових проектів по розвитку співробітництва щодо протидії торгівлі людьми.

В 1997 р. Амстердамський договір вніс зміни до Договору про Європейський Союз, тобто Маастрихтського договору, які торкнулися й співробітництва у сфері боротьби з організованою та неорганізованою злочинністю, в тому числі і з торгівлею людьми.

Положення Розділу VI щодо боротьби з торгівлею людьми в рамках транснаціональної злочинності належать до третьої опори Європейського Союзу, яка

регулює відносини на засадах міждержавного співробітництва. Тому акти, що їх приймає з цих питань переважно Рада, не мають прямого застосування у державах-членах, тобто вони безпосередньо не визначають прав і обов'язків для фізичних та юридичних осіб на території Союзу. Принциповою відмінністю співробітництва держав-членів Союзу в цій сфері є те, що, на відміну від наднаціонального рівня їхнього співробітництва, ця форма не підлягає юрисдикції Суду Європейських Співтовариств.

На основі положень установчих договорів про Європейський Союз у сфері боротьби з міжнародною злочинністю утворилась нова стратегія Союзу, яка ґрунтувалась на прийнятих у жовтні 1999 р. Європейською Радою у м. Тампере (Фінляндія) висновках «На шляху до Союзу свободи, безпеки та юстиції: Тамперські наріжні камені» [11]. Роком пізніше в ході реалізації стратегії Рада ЄС прийняла документ «Запобігання та контроль над організованою злочинністю: стратегія Європейського Союзу на початок нового тисячоліття», в якому систематизовано й оновлено попередні документи в цій сфері [2, с. 41–45].

24–26 квітня 1997 р. за ініціативою Нідерландського уряду у м. Гаазі (Нідерланди) відбулася Європейська міністерська конференція, яка проходила під керівництвом ЄС. Там було прийнято Гаазьку міністерську декларацію по запобіганню та боротьбі з торгівлею жінками з метою сексуальної експлуатації.

У 1988 р. розпочала свою діяльність Робоча група у справах боротьби з організованою злочинністю, в структурі Інтерполу. Результатом її роботи стало визначення Інтерполом поняття «організована злочинність» і внесення на розгляд Генеральної Асамблеї 1988 р. проекту резолюції про створення спеціальної групи. На виконання цієї резолюції Генеральний Секретаріат Інтерполу сформував у 1989 р. Відділ боротьби з організованою злочинністю [7, с. 129]. У довгостроковій перспективі Відділ боротьби з організованою злочинністю мав створити широку базу даних про організовані кримінальні угруповання та осіб, які постійно займаються протиправною діяльністю з метою одержання незаконних прибутків.

Добре усвідомлюючи, що організовані злочинні групи дедалі частіше займаються переправленням нелегальних мігрантів і торгівлею людьми, Відділ боротьби з організованою злочинністю за сприяння країн-членів виступив ініціатором проекту, присвяченого проблемам нелегальної міграції. У 1996 р. розпочалася реалізація Проекту «Марко Поло» з метою дослідження маршрутів, методів діяльності злочинців і тих кримінальних угруповань, які займаються нелегальним переправленням людей з будь-якої країни світу до Західної Європи.

В жовтні 1999 р. в Тампере на засіданні за участі Ради Європи боротьбу з торгівлею людьми визначили пріоритетним напрямком [11].

Прийняті згодом Лісабонський та Ніццький договори також надали важливого значення протидії та запобіганню торгівлі людьми, особливо в контексті обговорення розширення ЄС.

Сьогодні головною організаційно-правовою структурою Європейського Союзу у сфері співробітництва з питань боротьби з транснаціональною злочинністю є Рада, яка у діяльності, спрямованій на досягнення цілей Союзу, уживає заходів та сприяє співробітництву, використовуючи відповідні форми і процедури, визначені у Розділі VI. Дуже широко про заходи щодо боротьби з торгівлею людьми та її запобігання, написано комітетом Ради Міністрів Європи.

Основною інституцією, яка приймає рішення і вносить ініціативи в сфері протидії торгівлі людьми є Європейська Комісія. Починаючи з 1996 р. Європейська Комісія виступила з низкою ініціатив на європейському рівні або у співпраці з третіми країнами

та організаціями щодо торгівлі людьми «з метою сексуальної експлуатації». Вони включають програму STOP (дослідження, навчання і програми обміну фахівцями з проблем торгівлі людьми та сексуальної експлуатації дітей) та ініціативу Daphne (підтримка діяльності НУО по боротьбі з насильством проти жінок).

Європейська Комісія прискорює гармонізацію національного кримінального законодавства та процедур у країнах-членах ЄС, охоплюючи питання юрисдикції, звинувачення та захисту свідків у судових процесах. Комісія активізувала свої зусилля, особливо стосовно здійснення програми TACIS для розвитку ініціатив щодо боротьби з торгівлею людьми (наприклад, шляхом проведення кампаній з підвищення обізнаності громадськості з цього питання) в країнах походження та транзиту жертв, таких як Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Монголія, Узбекистан, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Україна, а також реалізувала програму «Cards» в Албанії, Боснії і Герцеговині, Хорватії, Союзній Республіці Югославії і Македонії.

У травні 2001 р. Європейська Комісія створила Європейський форум по боротьбі з організованою злочинністю, в тому числі і з торгівлею людьми. Він включає в себе представників державних органів, комерційних компаній і наукових кіл, неурядових організацій, а також громадських об'єднань. Метою Форуму є розробка нових методів запобігання наслідкам організованої злочинності, включаючи торгівлю людьми.

У 2003 р. оновлено Рамкову програму «Agis», яка стосувалась співпраці між судовими органами та поліцією, і фінансувалась НУО. Нова програма базувалась на програмах Stop і Stop II (1996-2002 р.).

Окрім прийнятої програми «Daphne», було впроваджено дві інші програми, „Argo - програма для співробітництва адміністративних органів щодо міграції, захисту кордонів, візового контролю, надання притулку. Другою програмою є «Aeneas» - програма для фінансової та технічної допомоги третім країнам у сфері міграції та надання притулку. Програма є частиною загальної політики по боротьбі з торгівлею людьми, беручи до уваги необхідність контролю за міграцією.

22 грудня 2003 р. прийнято Рамкове рішення про боротьбу з сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією.

2005 р. Європейський Союз прийняв План дій, щодо стандартів і процедур боротьби і запобігання торгівлі людьми в будь-якій формі, а також щодо захисту, допомоги та соціальної реінтеграції жертв [10].

План передбачає, що з метою ефективної боротьби з торгівлею людьми, необхідно розробити комплексну стратегію, яка ґрунтується на дотриманні прав людини, загальній міжнародно-політичній обстановці, особливо в сферах безпеки і міжнародних відносин, свободи та правосуддя, соціальної сфери та гендерної дискримінації.

Ще одна програма, Daphne III, була прийнята на період 2007-2013 рр. Однією з передових цілей програми – підтримка заходів по боротьбі з торгівлею людьми.

З викладеного матеріалу слідує, що явище торгівлі людьми вимагає скоординованого і чіткого реагування відповідних інституцій ЄС та країн-членів ЄС, щодо протидії йому. Адже, існування та зростання масштабів торгівлі людьми призводить до формування негативного міжнародного іміджу країни походження, призначення чи транзиту, як держави, нездатної ефективно протидіяти нелегальній міграції та торгівлі людьми.

Сьогодні Європейський Союз створив досить велику правову та інституційну базу протидії торгівлі людьми. Посилення ваги загальноєвропейської складової як в інституційному, так і в інструментальному плані має суттєво сприяти дієвій і оперативній боротьбі з явищем торгівлі людьми.

З огляду на актуальність цієї проблеми для кожної країни – члена ЄС, доречно у перспективі дослідити політичні аспекти протидії торгівлі людьми на рівні окремих держав та їх законодавств. Адже, успішність цієї протидії суттєво залежить від темпів імплементації державами-членами відповідних правових актів Союзу, а також від якомога послідовнішого їх втілення в систему національного права [1, с. 51].

Список використаної літератури

1. Бубнофф Е. Боротьба із злочинністю на інституційному рівні в ЄС. Кроки на шляху до створення спільного європейського простору для спільної діяльності і притягнення до кримінальної відповідальності / Е. Бубнофф // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. - № 4. – С. 37-51.

2. Качка Т. Боротьба з відмиванням грошей: комплексний порівняльно – правовий аналіз відповідності законодавства України *acquis* Європейського Союзу в сфері боротьби та запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. / Т. Качка. – К., 2004. – 288 с.

3. Лукач Н. М. Торговля людьми – европейские реалии / Н. М. Лукач // Европа : международный альманах. – Тюмень : изд-во Тюменского гос. ун-та, 2013. – Вып. XII. – 168 с.

4. Шенгенские соглашения. – М., 2000. – 192 с.

5. Kyle D. Global Human Smuggling: Comparative Perspective. / D. Kyle, R. Koslowski // Baltimore: The John Hopkins University Press, Introduction, 2011. – P. 9.

6. Zielińska E. Handel ludźmi jako naruszenie praw kobiet. Handel ludźmi [Electronic resource] / E. Zielińska // Handel ludźmi : zapobieganie i ściganie / by Zbigniew Lasocik. - Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2006.– S. 179. - Mode of access : <http://books.google.com.ua/books>.

7. Jasiński F. Praktyczne znaczenie przepisow Unii Europejskiej dotyczących handlu ludźmi. Handel ludźmi. Zapobieganie i ściganie / F. Jasiński, pod red. Z. Lasocika, IPSiR UW. – Warszawa, 2006. – S. 128.

8. Herger L. Frauenhandel in Globalia – Neue Fakten zu einer alten Tragodie [Electronic resource] / L. Herger // FIZ. Rundbrief. - 2003. № 33, November. - Mode of access : www.fiz-info.ch.

9. Transit Migration in Turkey. Migration Information Programme. - International Organization for Migration (IOM), 1995. – P. 17.

10. Plan UE dotyczący najlepszych praktyk, standardow i procedur zwalczania i zapobiegania handlowi ludźmi [Dz.U. UE C 311 z dnia 9 grudnia 2005 r.] [Electronic resource]. – Mode of access :

http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/fight_against_trafficking_in_human_beings/114168_pl.htm.

11. Presidency Conclusions, Tampere European Council, 15 and 16 October 1999 [Electronic resource]. - Mode of access : http://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm

12. U. N. Protocol against the smuggling of migrants by land, sea and air, supplementing the united nations convention against transnational organized crime. Article 3, p. 2 [Electronic resource]. – Mode of access :

http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_smug_eng.pdf .

13. U. N. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organized Crime [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.osce.org/odihr/19223>.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2014

N. Lukach

THE POLITICAL DIMENSION OF COMBATING HUMAN TRAFFICKING IN THE EU

The article presents complex, systematic study of the political dimension of combating human trafficking in the EU. Today human trafficking gained the grand scale of its spreading and it has affected almost all European countries and their neighboring regions. Very often human trafficking is confused with illegal migration since both phenomena are connected with shadow economy and they constantly fuel corruption, money laundering, hindering economic and democratic development of society. Trafficking in human beings, for whatever reason – sexual exploitation or work – is a violation of fundamental human rights. Because it affects vulnerable groups such as women and children in particular, the European Union has focused its action on objectives aiming to protect these groups and to prevent and combat this phenomenon, especially by strengthening cooperation and coordination between the police and judicial authorities of the Member States. The action of the EU, which in this way is also designed to protect the victims of trafficking, is based on instruments defining its objectives and priorities, but it is also integrated in a broader context of protection against violence, sexual tourism and child pornography.

Key words: human trafficking, human smuggling, illegal immigration, globalization, transnational criminal groups, EU action against human trafficking.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Краєвська О.А., к.політ.н, доц.

УДК 323.1(437.1/2)

Г.І. Мелеганич

ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті проаналізовано етнонаціональні зміни, що відбулися в Чеській Республіці в розрізі переписів населення, що відбулися в 1994, 2001 та 2011 роках. Вказано на основні тенденції, що відбуваються в чеському суспільстві в етнонаціональній площині. Розглянуто нормативно-правову базу забезпечення прав національних меншин та діяльність державних структур, що їх забезпечують.

Ключові слова: національні меншини, етнонаціональна політика, перепис населення, етнополітичний розвиток, етнополітичний менеджмент.

Необхідність дослідження етнополітичних процесів та забезпеченості прав національних меншин у Чеській Республіці для України обумовлена рядом причин. По-перше, спільна історія сучасної частини України (Закарпаття) з Чеською Республікою (Чехословаччиною) з 1921 по 1939 рр. По-друге, постійне збільшення чисельності українців на території Чеської Республіки. По-третє, прагнення України до вступу у ЄС, вимагає вивчення досвіду цих країн у всіх сферах, в етнополітичний зокрема.

Чеська Республіка визначається дослідниками як поліетнічна держава. Проте, за останні двадцять років у національному складі республіки відбулися суттєві зміни. Вивчення етнополітичних процесів та аналіз явищ, які на них впливають окремо не досліджувалися українськими дослідниками. Вітчизняні вчені більше уваги приділяли трансформаційним процесам у Чеській Республіці – Н.В. Марадик, розвитку

українсько-чеського міждержавного співробітництва – Р.В. Корсак, О.В. Цуп. Водночас етнополітичні проблеми сучасної України вимагають вивчення досвіду європейських країн в цій царині. Деякі аспекти цієї проблематики досліджували такі вчені як О.В. Антонюк [1], К.М. Вітман [2], Ю.А. Юрійчук [7]. Проте комплексного дослідження забезпечення прав національних меншин в Чеській республіці немає. Завданнями даного дослідження є визначення динаміки етнонаціональної структури Чеської Республіки, аналіз нормативно-правової бази та структура етнополітичного менеджменту.

У ХІХ ст. в Центральній та Східній Європі правили багатонаціональні імперські держави. Але рівень національної диверсифікації європейських держав знизився внаслідок поступального розпаду імперії Османів, Романових і Габсбургів. Національно диверсифікація зазнала ще більшої ерозії в результаті звірств за часів нацистської окупації, «етнічних чисток» і перегляду державних кордонів, які відбувалися після поразки нацистів. Наступним ударом для неї став розпад Югославії, Чехословаччини та Радянського Союзу. В результаті всіх цих подій виникли держави, які тепер істотно наблизилися до моделі «держави-нації» або «однаціональні держави» - вважає В. Міллер [5, с. 139]. Проте результати переписів у 1994, 2001 та 2011 роках змінюють цю тенденцію. У 1994 році чехами себе назвало 81,2% опитаних, 13,7% своєю національністю вказали «моравець» та «сілезець». Крім того, 3,1% населення склали словаки, 0,6% поляки, 0,5% німці та 0,9% інші національності. Особливістю цього перепису стало те, що несподівано для багатьох відбулося зростання місцевого патріотизму в Моравії та Сілезії. Це явище вже досягло рівня, за якого можна говорити про виникнення тієї чи іншої форми ідентифікації, пов'язаної з етнічним самовизначенням [7, с. 142].

У 2001 році домінуючою меншиною залишилися словаки – 1,86 % (193 190), хоча в порівнянні з 1994 роком їх кількість зменшилася майже в два рази. Польська меншина складала 0,5% (51 968 жителів), німецька національна меншина 0,38% (39106 жителів), українська національна меншина – 0,21% (22112 жителів), угорська національна меншина – 0,14 % (14672 жителів), російська етнічна меншина – 0,12% (12369 жителів), циганів – 0,11% (11746 жителів), а болгарів, хорватів, греків, сербів та русинів від 1 до 4 тисяч осіб, тобто від 0,01 до 0,05 % населення.

За даними останнього перепису 2011 року в Чехії мешкає 10 мільйонів 562 тисячі людей (див. табл. 1). За 10 років, що минули з моменту попереднього перепису населення країни, кількість її жителів збільшилася на 322 тисячі, однак пов'язано це не зі зростанням народжуваності, а з припливом іноземців, кількість яких за цей період збільшилася на 261%, що складає майже півмільйона. Особливістю останнього перепису також є те, що про свою національну приналежність не захотіли відповісти 2,64 млн. чоловік, що складає практично чверть всього населення країни. Під час попереднього перепису, що проводився в 2001 році, подібне небажання виявили лише 173 тис. чоловік. Проте беззаперечно чехи залишаються домінуючим етносом у країні і становлять близько 70 % населення разом з двома субетносами – моравами та сілезцями, які становлять 13,6% від чеського етносу. В 2011 році майже вдвічі порівняно з 1991 роком зменшилася чисельність словаків (147 152 чол.), поляків (39 196 чол.), угорців (8 920 чол.), німців (18 658 чол.) через їх асиміляцію. За рахунок постійної трудової міграції значно зросла кількість українців (53 253 чол.), росіян (17 872 чол.), в'єтнамців (29 660 чол.), якій сприяє відкритість чеського суспільства [12].

Щодо територіального розподілу найбільш чисельного населення – чехів, вони представлені в національній структурі у всіх регіонах країни. Найбільша частка їх

(97%) в містах Хрудім, Пелхрїмов і Брод, найнижча (75%) – в Брно. Моравського населення найбільше на історичній території країни Південноморавському краї. Сілезька національність широко представлена в Опаві, районах Сілезії, Карвіна і Фрідек-Містек.

Досвід проживання у чеському середовищі наклав відбиток на багатьох представників словацької меншини. Процеси культурної та мовної асиміляції відбуваються повільно, але невпинно. У зв'язку з давнім існуванням єдиної держави чехів і словаків та враховуючи широкий спектр факторів (зайнятість, місце строкової військової служби, навчання, переселення з сімейних обставин і т.д.), більш значне число людей з словацької національності проживає в Моравії, особливо в містах Карвіна і Соколов. На сьогоднішній день друга за величиною словацька громада у світі налічується саме в Чеській Республіці.

Кількість представників німецької меншини поступово меншає і домінує лише в прикордонних районах Західної Чехії, зокрема, в Карлових Варах і Усті-над-Лабем.

Польська національність переважає в містах Карвіна і Фрідек-Містек. Кількість представників польської національної меншини збільшилася в трьох регіонах – Центральночеському (більше двох третин), Південноморавському і у Празі, значно скоротилося в Карлових Варах (на чверть) та Мораво-Сілезькому краї.

Особливу етнічну групу становлять роми, якими заявили себе лише 0,05% осіб із загального національного складу держави. У той час, як число людей, які визначили ромську мову в якості рідної в три рази більше від цієї кількості. Як стверджує Ю.А. Юрійчук, ромська община на чеській землі складається з двох груп: одна частина, що проживає на території Чехії та Моравії протягом кількох століть і веде напівкочовий спосіб життя, та інша – більша частина тих, які перекочували на територію Чехії із Словаччини після Другої світової війни [7, с. 162].

Розміщення окремих етнічних груп, таких як польська, німецька переважає у традиційних сільських поселеннях. Водночас постійно проживаючі національності, в яких значне представництво іноземців (в'єтнамці, українці, росіяни), більше представлені у великих містах, де концентруються робочі місця.

Петра Ковач зробила класифікацію посткомуністичних держав за «шкалою етнічного клімату», який частково ґрунтується на національній політиці, відбитій у внутрішньому законодавстві, та прихильності до міжнародних угод. Чехія знаходиться на «сприятливому боці шкали». Але ця класифікація є радше показником етнічної гомогенності Чехії та лібералізму чеської влади, ніж упередженості Чеської республіки [5, с. 148]. Цьому сприяє своєрідна система етнополітичного менеджменту, що склалась у Чеській Республіці. На рівні законодавчих органів влади питання національних меншин зачислені до повноважень Підкомітету з питань національних меншин Палати депутатів і Підкомітету із застосування Хартії основних прав і свобод. Обидва ці Підкомітети функціонують у межах Комітету прохань Палати депутатів. Питаннями національних меншин займаються також Комітет із питань петицій, Комітет із питань прав людини, Комітет із питань науки, Комітет із питань освіти і Комітет із питань культури Сенату Чеської Республіки.

У структурі виконавчої влади функціонують два консультативні органи – Урядова рада у справах співтовариства ромів і Урядова рада з національних меншин. Існують також спеціальні органи (наприклад, робочі комітети Міністра праці і соціальних справ), які сформовано в лінійних міністерствах. На місцевому рівні (у районних органах влади) створено посади радників із питань циган, які також допомагають координувати процес інтеграції меншини циган. Посада координатора радників із питань циган функціонує на рівні регіональних органів самоврядування [1].

Представники національних меншин є в Консультативній раді Міністерства культури і Консультативній раді Міністерства освіти, молоді та спорту.

Члени Ради з національних меншин представлені на рівні заступника міністра Міністерства Фінансів, Міністерства культури, Міністерства освіти, молоді та спорту, Міністерства праці та соціальних справ, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ, представника канцелярії президента, омбудсмена, Уряду комісара з прав людини, заступника члена Кабінету міністрів та дев'ятнадцяти представників із дванадцяти національних меншин (від 1 до 3 відносно числа меншини та її історичного і сучасного становища). Раду очолює член уряду на пропозицію Прем'єр-міністра, який затверджується урядом. Рада має в цілому 30 членів із різних установ та організацій [9].

Щороку Рада доповідає в уряді про становище національних меншин у Чеській Республіці. Ця доповідь містить інформацію від усіх міністерств, місцевих та регіональних органів влади, що працюють з представниками національних меншин та від самих меншин. Із 2002 року цій доповіді надається особлива увага у зв'язку з ратифікацією Європейської хартії регіональних або міноритарних мов у Чеській Республіці з акцентом на реалізацію етнонаціональної політики на місцевому та регіональному рівні.

Урядова Рада у справах співтовариства ромів є консультативним, координаційним органом уряду. До складу Ради входять 12 представників від центральної влади (у ранзі заступника міністра), а також 6 представників ромів (відповідним розпорядженням уряду в 1998 році число представників було збільшено до 12 із метою досягнення рівного представництва). Представники співтовариства ромів призначаються в Раду на підставі регіонального принципу. Рада у справах співтовариства ромів щорічно, починаючи з 2004 року доповідає про становище громади циган в Чеській Республіці. Мета цього полягає в оцінці стратегічних документів у галузі інтеграції ромів, а також аналіз відповідних державних резолюцій як на національному, так і місцевому рівні. Звіт відображає законодавчі та інституційні зміни, визначає часткові успіхи і невдачі втручання, що призвели до змін в якості життя циган, а також містить приклади позитивних практик і оцінку ризиків подальшого розвитку подій у разі відмови від вирішення поточних проблем громади ромів в Чеській Республіці [13]. Але, на жаль, інтеграція ромів відбувається дуже повільно, і більш доцільно говорити про їх ізоляцію політичну, культурно та соціально-економічну.

На рівні місцевого самоврядування у населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, можуть також створюватися комітети у справах національних меншин. Водночас у будь-якому населеному пункті, незалежно від кількості представників національних меншин, при необхідності, може створюватися комісія у справах національних меншин. Такі комісії існують, наприклад, в Празі, Ліберці, Мості.

Законодавчі та нормативні питання у сфері національної політики в Чеській Республіці відповідають міжнародним конвенціям і угодам, які підписав уряд країни. Правову базу захисту національних меншин у Чеській Республіці складає Конституція та ряд законів, зокрема закон про громадянство. Так, стаття 6 Конституції говорить про те, що політичні рішення виходять із волі більшості, що виражається вільним голосуванням, і що рішення, що приймаються більшістю, враховують права меншості [3].

У контексті аналізу правової бази захисту прав меншин у Чехії окремо треба згадати Хартію основних прав і свобод. Хартія, прийнята Чеською республікою у 1991 році і стала першим документом в якому були зафіксовані положення про захист

меншин. Хартія містить главу присвячену правам національних та етнічних меншин. Документ гарантує всім, тобто і громадянам, і іноземцям, без розрізнення статі, раси, кольору шкіри, мови, віросповідання, релігійних або інших переконань, національного або соціального походження, приналежності до національної або етнічної меншини, майнового і іншого стану, родинного походження, загальну заборону дискримінації. Стаття 24 говорить, що приналежність до якої-небудь національної або етнічної меншини не повинна нікому завдавати шкоди. Водночас усім громадянам, що складають національні або етнічні меншини, гарантується усесторонній розвиток, зокрема, право спільно з іншими представниками меншості розвивати власну культуру, поширювати і отримувати інформацію на рідній мові і гуртуватися в національні об'єднання [6].

У Чеській системі права налічується декілька законів, що регулюють використання меншинами наданих їм прав. Проте деяку комплексність можна побачити лише в Законі № 273/2001 про права людей, що відносяться до національних меншин. Закон про права національних меншин почав діяти від 2 серпня 2001 року (№ 273/2001). На його правову структуру вплинули Хартія прав і свобод людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин та Рекомендації Ради Європи № 1201 від 1993 року. У ньому почали розрізняти представників національних меншин та іноземців. Тому особлива увага приділяється визначенню понять «національна меншина» та «член національної меншини». «Членом національної меншини є громадянин Чеської Республіки, який відносить себе до іншої, а ніж чеська національності і виявляє бажання вважатися членом національної меншості разом з іншими співгромадянами, що відносять себе до тієї ж національності». Тоді як під національною меншиною розуміють співтовариство громадян Чеської Республіки, що відрізняються від інших громадян, як правило, іншим етнічним походженням, мовою, культурою і традиціями, які у кількісному відношенні є меншістю, й одночасно висловлюють бажання вважатися національною меншиною, щоб мати можливість спільно зберігати і розвивати свою самобутність, мову, культуру, а також із метою представництва і захисту інтересів свого історично сформованого співтовариства» [2, с. 634].

Цей закон також зобов'язує уряд підтримувати діяльність та розвиток національних меншин, однак лише тих, які традиційно довго живуть на території Чехії, в основному це європейські етноси. Для затвердження пріоритетності європейських національних меншин у дорадчий орган при міністрі внутрішніх справ входять представники наступних національних меншин: болгарської, хорватської, угорської, німецької, польської, циганської, русинської, російської, грецької, словацької, сербської і української (перераховано по чеському алфавіту). Подібний перелік зустрічається і в інших документах. Статус меншини має вирішальне значення для статусу національних меншин – як з точки зору законодавства, так і з точки зору культурного і соціального розвитку. Водночас деякі етнічні меншини в Чеській Республіці, ще й досі користуються захистом на основі міжнародних договорів та двосторонніх угод. Це польська меншина, німецька, словацька і хорватська.

Що стосується становища інших меншин або, вірніше, іноземних діаспор, що складаються з осіб із дозволом на довготривале або постійне мешкання, то їх статус регулюють особливі правила. У зв'язку з постійною міграцією до країни неєвропейських народів (насамперед, в'єтнамців та китайців) законодавчий процес у цій області йде безперервно, реагуючи на актуальну проблематику міграції й інтеграції іноземців [4]. Показовим стало те, що після оприлюднення результатів перепису населення 2011 року представники в'єтнамських і білоруських меншин стали повноправними членами Ради

у справах національних меншин в липні 2013 року [11]. Тобто, побачивши зміни у національному складі населення влада одразу відобразила це в урядовому органі, що компетентний у даних питаннях.

Закон про права національних меншин гарантує особам, які належать до національних меншин такі основні права. По-перше, право людини на вільний вибір приналежності до національної меншини, за яку вона не повинна зазнавати дискримінації. Державні органи не ведуть облік за національністю. По-друге, право об'єднуватися в національні організації, політичні партії йо політичні рухи. По-третє, право на участь у вирішенні проблем національних меншин. Це право представників національних меншин здійснюється через комітети у справах національних меншин та Раду у справах національних меншин. По-четверте, право на використання імені та прізвища мовою національної меншини. По-п'яте, право на збереження, розвиток і повагу до культури, традицій і мови національних меншин. Для цього створюються умови і підтримуються державні програми, спрямовані на театри, музеї, галереї, бібліотеки та інші культурні та громадські заходи національних меншин. Право на поширення та отримання інформації мовою національної меншини. Держава підтримує публікацію періодичних і неперіодичних видань, радіомовлення мовами національних меншин, які традиційно довго живуть у Чеській Республіці [10].

Законодавством передбачено гарантії загального розвитку меншин та їх культур. У вже згадуваній Хартії основних прав і свобод зазначається, що «громадянам, що належать до національних або етнічних меншин, за умов, встановлених законом, гарантується також: а) право на освіту на своїй мові, б) право користуватися своєю мовою в офіційних стосунках, в) право брати участь у вирішенні питань, що стосуються національних і етнічних меншин [6]. Загального закону про національні меншини та їх права в Чехії в той час ще не існувало.

Кожна національна меншина Чеської Республіки відрізняється своїми етнічними символами від основного складу суспільства (мовою, культурними традиціями, менталітетом) і не приймає національної ідентичності більшості. Із проблемою національних меншин Чеська Республіка стикнулася одразу ж після свого створення. Як стверджує український дослідник К.М. Вітман, етнонаціональна політика Чехії базується не на немеханічному врахуванні питомої частки тієї чи іншої етнічної групи у загальному складі населення, а на принципах взаємоіснування у межах однієї держави з етнічними батьківщинами протягом історії [2, с. 636].

Етнічні меншини підтримуються головним чином за рахунок грантових програм із державного бюджету (Міністерство культури, Міністерство освіти, молоді та спорту і Апаратом уряду).

Тематично ця підтримка включає такі програми:

- підтримку збереження, розвитку та популяризації культури національних меншин;
- підтримку поширення і отримання інформації мовами національних меншин;
- підтримку освіти мовами меншин і полікультурної освіти;
- підтримка проектів інтеграції громади ромів.

Важливим показником етнонаціонального розвитку є мовна політика. Державною мовою в Чеській Республіці є чеська. Чеською розмовляє переважна більшість населення країни (близько 96%), але її використання не регламентується спеціальним законом про мову. Згідно з відповідними іншими законами переговори влади й рішення ведуться чеською мовою. Водночас податкові органи можуть

використовувати чеську або словацьку мову. Визначаючи офіційний статус чеської мови, законодавство допускає використання фізичними особами їхньої рідної (нечеської) мови в органах державної влади та місцевого самоврядування, у судах, у випадку, якщо їхнє знання чеської є недостатнім. Громадяни Чеської республіки, що належать до національних меншин мають право спілкуватися в органах влади рідною мовою за допомогою перекладача, витрати на якого оплачує держава. Однак, у дійсності подібна практика є досить рідкісною, і в абсолютній більшості мовою спілкування в офіційних закладах є чеська мова, у рідкісних випадках – словацька.

При одержанні середньої освіти громадянин Чеської Республіки зобов'язаний вивчати чеську або словацьку мову. Громадянам німецької, угорської, польської та української національностей гарантоване право отримання освіти рідною мовою. Законодавство передбачає існування радіо- та телепередач мовами національних меншин, що покликано сприяти розвитку їх культур [7, с. 143].

Чеські громадяни, які належать до національних та етнічних меншин, можуть відповідно до Хартії основних прав і свобод людини спілкуватися їхньою рідною мовою. Національні меншини, які «традиційно і в довгостроковій перспективі» проживають в Чеській Республіці, мають право на освіту і навчання рідною мовою в школах, дошкільних і шкільних установах на умовах, встановлених законом. Ці меншини також можуть створювати приватні школи, приватні дошкільні та освітні установи з викладанням мовами меншин. Національні меншини мають право на двомовні назви в муніципалітетах, в яких вони живуть, і назви вулиць, громадських місць, будівель та інших об'єктів. Спеціальні закони регулюють участь представників національних меншин у розв'язанні питань, що зачіпають їхні інтереси, використання рідної мови у суспільному житті, поширення та отримання інформації мовами національних меншин, освіти мовами національних меншин, збереження і розвиток культури національних меншин та недискримінації [10].

У Чеській Республіці особи, які належать до національних меншин, можуть утворювати свої організації без обмежень. Вони є незамінним гравцем у реалізації інтеграційної політики. Їх роль особливо важлива для створення умов взаємної поваги і співіснування, захисту від дискримінації, расизму, ксенофобії та прагнення до взаємного спілкування між іноземцями і більшістю суспільства. Ці організації представлені громадськими об'єднаннями, що діють як некомерційні організації. Тільки деякі національні меншини можуть створювати державні корпорації або фонди. Національний принцип був установлений і щодо політичних партій і політичних рухів, але з короткостроковим формальним існуванням (крім циганської Громадянської ініціативи і угорського політичного руху «Співіснування», який зарекомендував себе на місцевому рівні) [10].

Використовуючи своє право на об'єднання, більшість національних меншин уже з часу проголошення утворення Чеської Республіки почали утворювати різного роду організації. І станом на кінець 2013 року було зареєстровано 771 громадська організація національних меншин у Чеській Республіці [11].

Підводячи підсумок, варто наголосити, що в умовах трансформаційного періоду Чеська Республіка пройшла значну еволюцію в етнополітичній сфері. Чехія є державою з поліетнічним складом населення. У силу свого географічного розташування, країна опинилась в епіцентрі трудових міграційних переміщень зі Сходу. Внаслідок цього поряд зі словаками, німцями та поляками, в етнонаціональній структурі населення досить чисельно представлені є насамперед етнічні громади українців, в'єтнамців та росіян. Втім на рівні громадських організацій вони гармонійно вписуються в сучасну етнокультурну мозаїку Чеської Республіки. Саме цьому сприяє розгалужена структура

етнополітичного менеджменту та запровадження міжнародних норм захисту прав національних меншин та етнічних груп.

Таблиця №1. Етнонаціональний склад Чеської Республіки

Національність	2011		2001		1991	
		%		%		%
Загальна кількість населення	10 436 560	100	10 230 060	100	10 302 215	100
чехи	6 711 624	64,31	9 249 777	90,4	8 363 768	81,2
моравці	521 801	5	380 474	3,7	1 362 313	13,2
словаки	147 152	1,41	193 190	1,9	314 877	3,1
українці	53 253	0,51	22112	0,2	8 220	0,1
поляки	39 096	0,37	51 968	0,5	59 383	0,6
в'єтнамці	29 660	0,28	17 462	0,2	421	0,0
німці	18 658	0,18	39106	0,4	48 556	0,5
росіяни	17 872	0,17	12369	0,1	5 062	0,1
сілезці	12 214	0,12	10 878	0,1	44 446	0,4
угорці	8 920	0,08	14672	0,1	19 932	0,2
роми	5 135	0,05	11746	0,1	32 903	0,3
болгари	4 999	0,05	4 363	0,0	3 487	0,0
китайці	3 212	0,03	-	-	-	-
греки	2 043	0,02	3 219	0,0	3 379	0,0
білоруси	2013	0,02	-	-	-	-
хорвати	1125	0,01	1 585	0,02	-	-
русини	739	0,01	1 106	0,0	1 926	0,0
румуні	-	-	1 238	0,0	1 034	0,0
особи, що зазначають дві національності	163 648	1,51	12 978	0,1	-	-
не дали відповіді	2 642 666	25,32	173 000	1,7	-	-
інші	50730	0,55	30 402	0,3	32 508	0,3

Список використаної літератури

1. Антонюк О. Етнополітичний менеджмент: теоретичне обґрунтування та емпірична реальність [Електронний ресурс] / О. Антонюк // Персонал – 2007 – №8 – Режим доступу : // <http://personal.in.ua/article.php?id=547>
2. Вітман К. М. Особливості етнічної політики Чехії: дискримінація неєвропейських меншин / К. М. Вітман // Держава і право. – 2009. – Вип. 43. – С. 630-637.
3. Конституція Чехії (Чешской Республики) от 16 декабря 1992 г. [Електронний ресурс] // Конституции государств Европы / ред. Л. А. Окуньков. – М. : Норма, 2001. – Режим доступу : <http://www.czinvest.ru/o-chehii/constitution.html#g13>
4. Меньшинства и иммигранты в политике Чехии. [Електронний ресурс] // Русское слово. – 2006. – № 3. – Режим доступу : <http://www.ruslo.cz/articles/86/>
5. Мілер В. Звичаяса корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна. – К. : К.І.С, 2004. – 328 с.
6. Хартия основных прав и свобод Чехии (Чешской Республики) от 9 января 1991г. [Електронний ресурс] // Конституции государств Европы / ред. Л. А. Окуньков. – М. : Норма, 2001. – Режим доступу: <http://www.czinvest.ru/o-chehii/constitution.html#g13>
7. Юрійчук Ю. А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989-середина 1990-х рр.) : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Ю. А. Юрійчук; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2000. – 196 с.
8. Národnostní složení obyvatelstva [Electronic resource] // Офіційний веб-сайт Český statistický úřad. – [Mode of access <http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/p/4114-03>
9. Rada vlády pro národnostní menšiny [Electronic resource] // Vláda České republiky. – Mode of access : <http://www.vlada.cz/cz/pracovni-a-poradni-organy-vlady/rnm/historie-a-soucasnost-rady-15074/>
10. Žemličková G. Menšiny – základní informace [Electronic resource] / G. Žemličková // Národní informační centrum pro mládež. – Mode of access : <http://www.nicm.cz/mensiny-zakladni-informace>
11. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2013 [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.mezikulturnidialog.cz/knihovna/zprava-o-situaci-narodnostnich-mensin-v-ceske-republice-za-rok-2013.html>
12. Zpráva o situaci národnostních menšin v České republice za rok 2012 [Electronic resource] // Úřad vlády ČR Sekretariát Rady vlády pro národnostní menšiny. – Mode of access : http://www.vlada.cz/assets/ppov/rnm/dokumenty/dokumenty-rady/zprava_2012_tiskarna.pdf .
13. Zpráva o stavu romských komunit v České republice za rok 2008 [Electronic resource]. – Červenec 2009. – 81 s. – Mode of access : [proculture.cz>root/downloadfile.php](http://proculture.cz/root/downloadfile.php)

Стаття надійшла до редакції 20.05.2014 р.
Н. Melehanych

THE TENDENCIES OF THE CZECH REPUBLIC'S ETHNOPOLITICAL DEVELOPMENT

The Czech Republic should be reckoned among the countries with poly-ethnic composition of population. Czechs together with Moravians and Silesians are the dominating ethnical and state-making core of the nation. This fact was proved by national population censuses of 1991, 2001 and 2011. For our studies the most important is the national census of 2011 the results of which differ greatly from the results of the previous years. Firstly, 2.65 million people refused to show their national identity, that is about 1/4 of the entire population. Secondly, when comparing the data of 2001 and 2011 one can see the decline in numbers of

Czechs from 90,4% to 64,3% that is from 9 249 777 to 6 711 624 persons. Also, smaller number of people call themselves Silesians or Moravians, accordingly 0,4% and 13,2% in 1991 compared to 0,1% and 4,9% in 2011. Thirdly, the number of national minorities who historically find themselves on the territory of the state has been decreasing owing to language assimilation and integration into all-Czech society. Fourthly, within the last ten years passed from the previous national census population of the country has been added by more than 200 thousand people and it is connected with foreign immigration growth. Fifthly, a great number of people during the 2011 population census showed themselves as belonging to two nationalities what made it complicated to finally add up. Most of such persons were among Romani, German, Greek, Rusyn, Croatian, Slovakian and Serbian minorities. That is, the census of 2011 proves to the fact that due to labour migration together with Slovaks, Germans and Poles in the ethnic and national structure of population there has become represented a considerable number of ethnic communities of Ukrainians, Vietnamese and Russians. Whereas the decrease in number of title ethnicity is the result of Europeanizing of Czechs and their identification themselves as the representatives of the EU rather than of a certain state.

Normative basis of protection of the rights of national minorities complies with international standards, and there was passed a particular law in 2001. From the point of view of researchers this law gives preference to European ethnicities. In the meanwhile, in the structure of country's population there has grown the number of non-European ones, for example, Vietnamese, Chinese and Belarusians. The main state structures in charge of national minorities issues are the two consultative agencies – State Council on Romanis' affairs and State council on national minorities. National and ethnic minorities are supported mainly at the expense of grant programs from the state budget.

Key words: *national minorities, ethnic and national policy, population census, ethnic and political development, ethnic and political management.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.; Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.

УДК 327.82

О.М. Мощенко

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ТУРЕЧЧИНИ ТА ІРАНУ В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО

У статті аналізується сучасний стан турецько-іранських відносин. З'ясовано, що теперішні стосунки між двома країнами одночасно є взаємозалежними і суперницькими. Визначено найбільш перспективні напрями співпраці між Туреччиною та Іраном та точки їх розходження в питаннях регіональної політики. Розглянуто потенційні політико-економічні особливості для налагодження взаємовигідної співпраці між державами. Проаналізовано перспективи розвитку двосторонніх відносин між країнами та їх вплив на геополітичну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: *Туреччина, Іран, Близький Схід, Центральна Азія, зовнішня політика, суперництво, регіональне лідерство.*

Постановка проблеми. Зовнішня політика Туреччини все більше зосереджує увагу на актуальних проблемах Близького Сходу. Сучасна зовнішньополітична стратегія

країни фахівцями визначається як практика пантюркізму та неоосманізму, за яких саме багаті на енергоносії сусідні регіони та колишні підвладні імперії території стають для Туреччини альтернативою невдачам на шляху до євроінтеграції. Туреччина активізувала і налагодила політичний діалог практично з усіма країнами ісламського світу, претендуючи на роль регіонального лідера ісламського Сходу. Зовнішня політика Туреччини стала більш акцентованою, прагматичною та зваженою і по відношенню до її традиційних конкурентних країн, зокрема, Ірану. Досить часто наголошується на загостренні боротьби і посиленні суперництва між цими двома центрами сили за гегемонію в регіоні арабського світу, Центральної Азії і Кавказу. Однак, відносини між цими країнами є більш складними, і мають як елементи традиційної конкуренції, так і тісного співробітництва. В умовах економічної блокади Західним світом через ядерну програму Ірану, незважаючи на проголошені санкції, Туреччина продовжує поглиблювати економічні зв'язки з цією країною і не припиняє захищати її на міжнародній арені. В той же час Іран вітає намагання Туреччини приєднатися до європейського співтовариства. Водночас, очевидно, що Туреччина не може вважатися представником інтересів Заходу у регіоні і проводить власний зовнішньополітичний курс. Для такої ситуації існують досить суттєві передумови, які і впливають на традиційні та ситуативні відносини обох акторів, які з великою ймовірністю дозволяють говорити про зближення Туреччини та Ірану в умовах одночасного посилення їх впливу на регіональному рівні.

Актуальність. Прогресивні інституційні трансформації, які мали на меті приєднання до Євросоюзу і значне економічне зростання, не могли не позначитися і на зовнішній політиці країни. В умовах приходу до влади нового уряду ТР у 2002 році і нової адміністрації США були змінені акценти ролі Турецької Республіки, зокрема, у Близькосхідному регіоні в напрямку посилення її позицій і присутності у вирішенні справ регіону. В цей самий час після розгортання масштабних військових операцій проти Іраку деякі аналітики вже почали робити прогнози, що наступним регіоном для військового вторгнення «західних миротворців» стане Іран, з огляду на його ядерну програму. В цій ситуації досить парадоксально на захист цієї країни виступила Туреччина. Враховуючи те, що між цими державами традиційно існує конкуренція за поширення впливу на сусідні регіони, подібні кроки потребують більш детального висвітлення.

Метою публікації є аналіз сучасних двосторонніх відносин Туреччини та Ірану з особливою увагою до їх спільних економічних проєктів та стратегій їх суперництва у завоюванні лідерських позицій у політичному та економічному конкурентному середовищі.

Наукова розробка теми. Серед вчених, фахівців з міжнародних відносин, які зробили значний внесок у теоретичне осмислення сучасної зовнішньої політики Туреччини, варто відзначити наступних: С.Алексєєв, М.Зиганшин, І.Свистунова, А.Сулейманов, Р.Терехова. Серед праць вітчизняних науковців особливої уваги заслуговують напрацювання В.Головченка, С.Зінько, Н.Ксьондзик, Н.Мхитарян, Т.Стародуб, О. Воловича, П.Варбанця. Значним є внесок у теоретичне осмислення та емпіричні дослідження сучасної зовнішньої політики Ірану С.Алієва, С.Дружиловського, Н.Мамедової, В.Юртаєва. Водночас, питання двосторонніх відносин між Туреччиною та Іраном все ще залишається мало розробленою темою в академічному дискурсі. Дана стаття ставить за мету дати виважену оцінку взаємин між двома ісламськими державами з урахуванням широкого міжнародного контексту їх проблем.

Основний виклад матеріалу. Іран як потужна, економічно розвинена країна має неабиякий інтерес для Туреччини. Протягом останніх десяти років можна було спостерігати поліпшення їх взаємовідносин. Міжнародні санкції щодо Ірану не позначились на відносинах між Туреччиною та Іраном. Між країнами спостерігається не тільки зростання торговельно-економічної співпраці, а й поступальний розвиток політичних взаємозв'язків. Сторони регулярно проводять спільні міжурядові й міжпарламентські консультації з найважливіших питань міжнародних відносин, які носять системний характер. На іранську політику Анкари впливають ряд факторів: міжнародна система, або ставлення до Ірану решти глобальних гравців світової політики, регіональні проблеми і конфлікти, економічний потенціал, а також природні та географічні ресурси, які обумовлюють особливості їх геополітичного співробітництва чи протиборства. До їх числа входять як двосторонні контакти, так і одновекторні інтереси в тих, чи інших регіонах, переважно у країнах Близького Сходу і Центральної Азії. Зокрема, це газові питання, іранська ядерна програма, регіональні конфлікти, протидія тероризму, тощо.

Нинішня, правляча еліта Туреччини приділяє особливу увагу відносинам з Іраном. Даний факт, з точки зору російського дослідника А.Сулейманова, можна пояснити двояко [1]. По-перше, виходячи з концепції А.Давутоглу, турецька дипломатія прагне звести до нуля проблеми, з найближчими-державами регіону, вирішуючи їх шляхом багатостороннього діалогу. З іншого боку, це робиться з метою створення навколо себе лояльних держав, щодо яких Анкара виступає в якості посередника у вирішенні важливих регіональних проблем в контексті ядерної програми Ірану, конфлікту навколо Нагірного Карабаху і арабо-ізраїльського протистояння.

Традиційні напрямки ЗП Ірану. Власне Ісламська Республіка Іран – друга за економічним потенціалом у Близькосхідному регіоні, після Саудівської Аравії країна. Основний її прибуток складає експорт нафти і газу. В Ірані зосереджено 18% світових запасів газу (130 трильйонів кубометрів), що дозволяє йому утримувати велику армію та проводити доволі сміливу зовнішню політику, зокрема, утримуючи багаторічну відкриту конфронтацію з США. Така тенденція починаючи з 90-х років минулого сторіччя, коли Іран у своїй зовнішньополітичній стратегії переорієнтувався головним чином на ведення активної зовнішньої політики, у тому числі через участь в роботі міжнародних організацій. Якщо в перші роки після перемоги ісламської революції керівництво Ірану проводило курс на відсторонення від вирішення міжнародних проблем і пасивної участі в роботі міжнародних організацій, то починаючи з 90-х років така політика вже не могла відповідати інтересам країни. Іран активно претендує на роль тієї сили, яка здатна здійснювати політичну та економічну інтеграцію регіону. Претензії Тегерана на лідерство, що спираються на потужний військовий, економічний та ідеологічний потенціал, роблять Іран важливим актором міжнародних відносин. Однак, його тривала міжнародна ізоляція значною мірою стримувала його активність. Завдяки зусиллям американської дипломатії, Іран опинився у певній зовнішньополітичній ізоляції. Тому не відомо, скільки часу ще пройде з моменту компромісу з ядерного питання, частково досягнутого у 2013 році, до виходу країни з ізоляції.

Сьогодні Іран веде самостійну зовнішньополітичну гру, протистоїть західним країнам, конкуруючи з Туреччиною й Пакистаном та намагаючись не загострювати взаємин з Російською Федерацією. З моменту здобуття країнами Центральної Азії незалежності, Тегеран досить активно проводить послідовну політику у їх напрямку. Крім того, Іран є серйозним гравцем, який впливає на цілий ряд країн арабського світу. Зокрема, він розвиває економічне і політичне співробітництво зі своїм північним

сусідом Туркменістаном, має неабиякий вплив на етнічно й культурно споріднений з ним Таджикистан, підтримує таджицько-узбецьку антиталібську коаліцію в Афганістані, правлячий режим Б.Асада у Сирії. Проте, іранська політика у більшості регіонів розвивається у досить складних умовах, враховуючи блокаду економічної діяльності країни найбільшими акторами світової політики – США, НАТО і ЄС, які мають складну історію взаємин з Іраном.

За твердженням А.Давутоглу, в контексті відносин з Туреччиною схожі геополітичні особливості Туреччини та Ірану сприяють збереженню між ними взаємозалежних відносин, які в сукупності дають великі можливості впливати на глобальне регулювання. З одного боку, це можливість утворення єдиного економічного простору між цими країнами, що дозволить збільшити їх потенціал щодо решти країн регіону, з іншого, потенціал для утримання контролю за процесами у близькосхідному регіоні. Їх геополітичні позиції являють собою важливі стратегічні активи для обох сторін. За висловлюванням А. Кескіна, Іран дозволяє Туреччині досягати Центральної Азії по суші, Туреччина відіграє роль шлюзу для Ірану до Європи [2]. Якщо Туреччина є для країн Близькосхідного регіону «мостом» до Європи, то Іран служить для них «вікном» в Азію [3]. Дійсно, з точки зору сухопутного простору, Туреччина межує з Балканами, а Іран забезпечує доступ до Центральної Азії, Афганістану та Індії, що дозволяє країнам здійснювати значний вплив на ці регіони.

Співробітництво Туреччини і Ірану. Сучасні турецько-іранські відносини характеризуються взаємозалежністю, одним з основних аспектів якої виступає тісне економічне співробітництво. Між сторонами активно розвивається торговельно-економічне співробітництво. Іран входить в десятку найбільших торгових партнерів Туреччини. Обсяг товарообігу ще в 2011 році перевищив 15 млрд. дол. Іран експортує до Туреччини насамперед сиру нафту і природний газ і вивозить в основному машини, промислове обладнання, тютюн, продукцію чорної металургії. У 2010 році на частку Ірану приходилось 4% від загального обсягу турецького імпорту (7 місце) і 2,7% - турецького експорту (10 місце) [4]. Наразі Туреччина входить до числа провідних торгових партнерів Ірану: у 2009 році Туреччина займала п'яте місце в іранському експорті (4,4%), поступаючись таким державам, як Китай, Японія, Індія, Південна Корея, і восьме місце в іранському імпорті (3,6%) [5, с. 35].

Турецьке керівництво зорієнтоване на реалізацію спільних з Іраном масштабних економічних проектів довгострокового характеру, перш за все, в нафтогазовій сфері. Іран є другим за величиною після Росії постачальником природного газу до Туреччини, частка якого в загальному обсязі турецького імпорту газу становить понад 20%. Турецький ринок експорту газу для Ірану зараз залишається найбільшим. Проблема постачання енергоносіїв для Туреччини стає дуже важливою, оскільки нині вона імпортує близько 90% нафти і практично 100% природного газу, більше половини якого – з Росії. Крім того, Анкара щодня імпортує близько 200 тис. барелів пального, що становить 7% від усього експорту іранської нафти. Іран забезпечує 30% внутрішніх потреб Туреччини в нафті, щорічно імпортується 8 млн. т нафти.

Ведеться робота над створенням трансрегіональних транспортних коридорів, які з'єднають включені до них держави міцними економічними та інфраструктурними зв'язками. Унікальне географічне положення дозволяє Туреччині відігравати роль сполучної ланки в проектах з транспортування іранських енергоресурсів на європейські ринки. Газотранзитні проекти є перспективним і взаємовигідним напрямком турецько-іранського співробітництва. Для Ірану і Туреччини, з огляду на їх географічне положення, можуть бути відкриті додаткові маршрути транспортування газу до Європи. Туреччина в перспективі не виключає можливість стати транзитним

коридором між Європою і Іраном, через територію якого, в разі повного скасування санкцій проти ІРІ і нормалізації відносин Тегерана із Заходом, можуть бути прокладені нові маршрути транспортування газу, в першу чергу, з Туркменії і Казахстану.

Туреччина та Іран розглядають питання про відродження Великого шовкового шляху у формі залізничного сполучення, яке зв'яже Східну Азію на першому етапі з Іраном і Туреччиною, а згодом – з Європою. Такий транспортний коридор означатиме нові можливості для економічного і політичного розвитку регіонів. Відновлення Великого шовкового шляху навіть на рівні окремих сегментів даного маршруту, що з'єднують сусідні держави, сприятиме інтенсифікації двосторонніх зв'язків, розвитку торговельних комунікацій.

Протягом найближчих років, Тегеран і Анкара планують довести обсяг взаємної торгівлі до 30 млрд. доларів. Для порівняння можна відзначити, що подібний масштаб торгового співробітництва характерний лише для торгівлі Ірану з Китаєм і в десять разів перевищує показники торгово-економічного співробітництва з Росією в 2013 році [6]. Тому Туреччині складно піти назустріч США у питанні про блокування Ірану, оскільки це негативно вплине на економіку самої ТР. Крім того саме з цих міркувань Туреччина також не може погодитися на будь-яку участь у можливих військових операціях проти Ірану.

Суперництво між Іраном і Туреччиною за регіональне лідерство. Закономірністю турецько-іранських відносин виступає наявність геополітичного протистояння між цими державами, як на Близькому Сході, так і в Закавказзі і Центральній Азії. Обидві країни відкрито заявляють про своє прагнення стати регіональним лідером у цих точках. Дана закономірність обумовлена географічними, природними, історичними та етнічними особливостями двох народів. Серед мусульманських держав лише ці два регіональні центри сили - Туреччина та Іран ведуть одночасну боротьбу за арабський світ, Центральну Азію і Кавказ. Базою для такої боротьби виступають тісні культурні, політичні та економічні зв'язки з територіальними утвореннями над якими свого часу вони мали протекторат.

Складність полягає у тому, що Анкара і Тегеран пропонують державам регіону не тільки різні форми взаємодії і співпраці, а й різні моделі розвитку, в яких турецька ісламська демократія протистоїть іранській концепції мусульманського суспільства. Як відзначає український політолог П.Варбанець, ці два полюси складають, з одного боку, традиціоналістський полюс з бінарним ядром, що включає Іран і Саудівську Аравію, які виступають у ролі джерела політизованого ісламу з відповідними стереотипами реорганізації соціально-державних систем країн регіону, а також їх уніфікації, відповідно до норм шаріату. З іншого – це світський полюс, ядро якого становить Туреччина, як центр трансформації суспільних і державних основ країн регіону на громадських засадах з орієнтацією на поступову демократизацію та лібералізацію політичних режимів [7, с. 52].

На думку Н.Мамедової, можна виокремити 7 чинників суперництва між двома країнами в контексті їх намірів розвиватися в напрямку регіонального лідерства [4]: 1) обидві країни намагаються утвердитися в арабських країнах, які переживають або пережили потрясіння, ці країни неоднозначні за важливістю для Туреччини та Ірану; 2) різний підхід Туреччини та Ірану щодо позиції по Сирії; 3) відмінності в моделях розвитку, перш за все, в політичній системі; 4) конфесійні протиріччя; 5) національні відмінності; 6) різниця в економічних моделях; 7) виняткова для мусульманських країн орієнтація Туреччини на Захід.

Однак, на відміну від політики 90-х, регіональні інтереси між двома гравцями вже диференційовані і вступають у протиріччя значно рідше. Стратегії Туреччини вже

більше зміщені до Близького Сходу та Північної Африки, для Ірану найбільш актуальним залишається афгано-пакистанський напрямок, а також зона Перської затоки [8, с. 35]. Обидві країни намагаються утвердитися в Арабському світі, але гострота суперництва згладжується різницею ступеня важливості окремих арабських країн для Туреччини та Ірану. Найбільш суперечливими регіонами для встановлення пріоритетного впливу залишаються Єгипет, а також Сирія.

За прогнозами аналітиків, у випадку зміщення полюсів сили у регіоні, або виникнення нових масштабних конфліктів, може відбутися суттєве зростання позицій Туреччини та Ірану на Близькому Сході, а також погіршити їх відносини в контексті протиборства за встановлення сфер впливу в арабському світі. Крім того, на думку М.Бобкіна, після остаточної нормалізації відносин Ірану і Заходу, після повного зняття санкцій відносно ІРІ у майбутньому, статус Тегерана в регіональних процесах може також серйозно підвищитися, ознаки цього вже помітні, а Туреччина цілком може втратити своє значення регіонального лідера [6]. У такому разі проект Анкари з планами розширення свого впливу на арабський світ може зазнати невдачі.

Проте, в контексті регіональної політики, знаходячись у межах рівноваги, Туреччина та Іран, по суті, взаємодоповнюють один одного, і їх співпраця при збереженні елементів конкуренції відповідає інтересам країн Центральної Азії, Кавказу та Близького Сходу. Варто тільки згадати визначення суті «арабської весни»: якщо для Анкари це народні рухи, процес переходу від деспотичних режимів до демократії, то Тегеран розцінює ці перевороти як ісламську революцію. Але, обидва актори мають спільні погляди щодо регіональної стабілізації і напрямку його поступу. Тому, для збереження внутрішньої розстановки сил у афро-євразійському і близькосхідному регіоні, розвиток турецько-іранського співробітництва виступає важливою складовою.

Динаміка змін у двосторонніх відносинах. На сьогоднішній день турецько-іранські відносини перебувають на досить високому рівні контактів. Велике значення у визначенні зовнішньополітичної лінії цих країн мало багаторічне суперництво між ними за лідируючу роль в регіоні після розпаду біполярної системи. На думку Г.Аймана, однією з особливостей турецько-іранських відносин є елемент стабільності, який він окреслює для цих двох країн як «можливість ведення політично незалежної діяльності та наявність територіальної цілісності двох країн без боротьби за співіснування військовими методами» [9]. В останні роки ці відносини нормалізувалися, що пов'язано із зміною і помітним зближенням їхніх позицій з низки питань.

Як відзначає Абдулла Каракас, Туреччина змінила свою позицію щодо Ірану після 11 вересня 2001 року [10, с. 54]. Події, що призвели до вторгнення США до Іраку в 2003 році, сприяли вступу до нової фази відносин Туреччини та Ірану, як поміркованих акторів регіону. Побоювання з приводу можливих наслідків подій в Іраку викликали єднання позицій двох країн відносно регіональних політичних питань. Крім того, вони частково втратили свої позиції щодо регіонального впливу, що стимулювало до перегляду їхніх стратегій у зв'язку з приходом до регіону нового гравця – США. Туреччина і Іран більше не могли маневрувати в регіоні без схвалення Сполучених Штатів.

Поступальний розвиток цих відносин продовжився з приходом в Туреччині до влади Партії Справедливості та Розвитку в 2002 році. За час перебування при владі Партія домоглася значних успіхів у реалізації регіональної політики. Відносини з Іраном - основним конкурентом в боротьбі за регіональне лідерство покращилися. Якщо в 1990-х роках Анкара і Тегеран перебували в стані ідеологічної війни (Іран активно втручався у внутрішні справи Туреччини, використовуючи політичний іслам і

курдське питання, мали місце і прикордонні конфлікти), то в останні роки ситуація кардинально змінилася, так як Анкара напрацювала великий потенціал взаєморозуміння і довіри у відносинах з Тегераном. Економічна зацікавленість Анкари в Ірані була виражена в першу чергу проходженням через ІРІ важливого шляху з транспортування вуглеводнів, з іншого боку, об'єктивною потребою турецької держави в енергоресурсах, виходячи з різкого збільшення чисельності турецького суспільства. В свою чергу і Іран також зацікавлений в підтримці Туреччини внаслідок накладання на нього санкцій з боку США і Євросоюзу.

Важливою з точки зору динаміки двосторонніх відносин є позиція Туреччини по ядерній програмі Ірану. Вона підтримує принцип дипломатичного врегулювання проблеми, виступає проти режиму санкцій, і робить посередницькі кроки, спрямовані на сприяння діалогу між Іраном і світовим співтовариством. Політичне та економічне зближення Туреччини з Іраном посилює негативне ставлення турецького керівництва до можливості військового вирішення іранської проблеми [5, с. 29]. Виступаючи за без'ядерний Близький Схід, Туреччина визнає право Ірану на розвиток мирної атомної енергетики і водночас закликає іранське керівництво не відмовлятися від конструктивного діалогу з країнами Заходу. Ні Іран, ні Туреччина не пішли на втрату торгово-економічного співробітництва під тиском американських санкцій, Анкара не підтримала нафтове ембарго Євросоюзу. Така позиція Туреччини, на думку Н.Джафарсой, пояснюється прагматичними міркуваннями [11]. Перетворення Ірану на ядерну державу додасть Туреччині стратегічної важливості в очах США та Ізраїлю. Це пояснюється тим, що саме Туреччина може стати головним і найбільш стабільним та надійним партнером для Заходу, який зможе так само продемонструвати себе і для Ірану та інших мусульманських країн у разі ескалації міжнародної напруги. Тому США та Ізраїль очевидно діятимуть більш лояльно до питань регіональних інтересів Туреччини. З іншого боку, Іран, набуваючи ядерну силу, дасть Туреччині імпульс до інтенсифікації своєї власної ядерної програми, яка не зустрінатиме опору з боку країн Заходу і отримає необмежений простір для зростання.

У свою чергу Іран займає по відношенню до Туреччини сприятливу позицію у питанні вступу Туреччини до ЄС. Ще 11 листопада 2009 президент Ірану Махмуд Ахмадінежад заявив, що «Європейський Союз повинен просити Туреччину стати одним з його членів, так як, вступивши в ЄС, Туреччина підвищить його авторитет своєю історією, культурою і цивілізацією» [12, с. 34].

У військово-політичній сфері турецько-іранський діалог підкріплюється схожими поглядами Анкари і Тегерана щодо «курдського питання». Тегеран зайняв жорстку позицію відносно курдських бойовиків, пов'язаних з Робітничою партією Курдистану (РПК) і терористів, які утримують гірську місцевість південно-східної Туреччини з Іраном і Іраком. У 2004 р в ході візиту турецького прем'єр-міністра Р.Ердогана в Тегеран РПК була оголошена терористичною організацією. У 2006 р сторони домовилися нарощувати взаємодію з ліквідації таборів і баз РПК. У тому ж році іранська влада провела цілий ряд військових операцій зі знищення курдських бойовиків РПК, їх баз, у тому числі на території Північного Іраку, а Туреччині були видані заарештовані керівники РПК [3].

До дистанціювання від Заходу, зближення з Тегераном і до пошуку нових союзників на Сході, на думку, С.Тарасова, Анкару штовхає незгода з американським проектом «Великого Близького Сходу», що передбачає фрагментацію багатьох держав регіону. ТР розуміє, що у разі його реалізації не тільки різко зміниться співвідношення сил в регіоні, а найгострішою проблемою можуть стати прикордонні конфлікти [13]. До зближувачих факторів можна віднести також антиізраїльські настрої Туреччини, які

використовуються зараз нею як тактичний хід, але можуть носити і довготривалий характер.

Одним із найбільш яскравих прикладів суперництва Ірану та Туреччини за регіональне лідерство стала їх позиція щодо Сирії. Тегеран беззастережно підтримує Дамаск, вважаючи його своїм найближчим союзником в регіоні, в той час як Анкара входить в число найбільш рішучих противників режиму президента Башара Асада, надаючи свою територію для транзиту бойовиків, що прямують до Сирії, і базування різних угруповань сирійської опозиції.

Взаємна зацікавленість Ірану та Туреччини в поглибленні двостороннього співробітництва переважає над факторами їх конкуренції щодо поширення регіонального впливу і тому матиме тенденцію до збереження тісних і взаємозалежних відносин. Баланс сил, встановлений між країнами відіграватиме вирішальне значення в регіоні, що створює передумови для тактичного союзу двох країн в масштабі регіональної політики. Проте, на думку Дафні Маккерді, Анкара буде підтримувати союзницькі і добросусідські стосунки з країнами найближчого оточення лише до тієї міри, поки це не шкодитиме їй про європейській політиці [14, с. 87]. Таким чином, європейські санкції щодо Ірану будуть братися до уваги Туреччиною з огляду на власні економічні інтереси, і не набуватимуть інерційного характеру. Тим більше, що ігнорування цих санкцій навряд чи принесе шкоду євро інтеграційним намірам ТР, які і так перебувають у стані тимчасового призупинення.

Висновки. Відносини між двома провідними регіональними державами - Туреччиною і Іраном представляють собою сьогодні складний баланс елементів суперництва і співробітництва. Головним фактором суперництва є прагнення обох країн стати регіональним лідером. Дві потужні регіональні держави мають значний потенціал для відродження колишнього регіонального домінування. Найголовнішими напрямками для їх конкуренції наразі є країни арабського світу і Центральна Азія. Водночас, тісна співпраця між країнами на двосторонньому рівні у політичних і торгово-економічних відносинах демонструє потенціал для порозуміння у питаннях боротьби за лідерство. Туреччина та Іран мають значну економічну залежність і перспективи для її поглиблення, зокрема у проектах з енергетичного сектору, які передбачають значну комерційну вигоду.

Порозуміння у зовнішній політиці двох країн продиктоване взаємним інтересом. Іранська зовнішня політика переживає нині складний час, тому Іранові терміново потрібні якщо не союзники, то хоча б позитивний нейтралітет якомога більшої кількості держав. В той час як ТР також намагається знайти у відносинах з Іраном взаємоприйнятний баланс національних інтересів з огляду на їх тісні економічні зв'язки. За умови перебування при владі Партії Справедливості та Розвитку взаємини Туреччини та Ірану, очевидно, залишатимуться на стабільно високому рівні. Націленість на розвиток фундаментальних економічних проектів довгострокового характеру, відстоювання на міжнародній арені власної позиції з комплексу питань на користь Ірану не виключатиме створення їх союзницьких маневрів на міжнародній арені.

Список використаної літератури

1. Сулейманов А. В. Политика Турции в отношении Ирана: концептуальное обоснование, институциональная специфика и технологии реализации : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 / Алим Видадиевич Сулейманов; Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2011. – 194 с.

2. Keskin A. Iran-Turkey Relations: Balance, Rivalry and Mutual Dependence [Electronic resource] / A. Keskin // Mode of access : <http://www.gunaz.tv/?id=4&vmode=1&sID=269&lang=1>
  3. Гаджиев А. Роль Ирана во внешнеполитических амбициях Турции [Электронный ресурс] / А. Гаджиев. – Режим доступа : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1280384340>
  4. Мамедова Н. М. Иран и Турция - факторы соперничества и сотрудничества [Электронный ресурс] / Н. М. Мамедова. – Режим доступа : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/03-04-12a.htm>
  5. Свистунова И. Политика России и Турции в отношении Ирана в XXI ст. / И. Свистунова // Центр стратегических исследований Ближнего Востока, Доклад: 70. - Анкара, 2011. – 40 с.
  6. Бобкин Н. Турция в новой политике Ирана / Н. Бобкин // Современный Иран. – 2014. - №29.
  7. Варбанец П. Региональные центры силы / П. Варбанец // Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований. – 2008. - №1
  8. Турция: новая роль в современном мире. – М. : ЦСА РАН, 2013. – 80 с.
  9. Ayman S. G. Turkey and Iran: Between Friendly Competition and Fierce Rivalry / S. G. Ayman // Arab Studies Quarterly. – 2014. – Vol. 36, №1.
  10. Karakoç A. Turkey's relations with Iran and the United States: a shift in alignment? : Thesis/ A. Karakoç; Naval Postgraduate School. – Monterey, California, 2009.
  11. Джафарсой Н. Турецко-иранские отношения: соперничество или сотрудничество [Электронный ресурс] / Н. Джафарсой. – Режим доступа : <http://www.1news.az/authors/oped/20110327034727418.html>
  12. Сулейманов А. В. Политические отношения Турции, Ирана и ЕС / А. В. Сулейманов // Известия Саратовского университета. Сер. История. Международные отношения. – 2010. – Т. 10. - № 2.
  13. Тарасов С. Турция – Иран: время больших решений [Электронный ресурс] / С. Тарасов // Информационное агентство Regnum. – Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/polit/1513390.html>
  14. McCurdy D. Turkish-iranian relations: when opposites attract / D. McCurdy // SETA. Foundation for Political, Economic and Social Research. – 2009. - №37.
- Стаття надійшла до редакції 28.11.2014 р.

О. Moshchenko

TURKEY AND IRAN RELATIONS WITH THE ATTITUDE FOR THE REGIONAL LEADERSHIP

The article analyzes the current features of Turkish-Iranian relations. It is stressed that the current relations between the two countries are simultaneously interrelated and competing. The most promising areas of cooperation between Turkey and Iran, and their points of differences in regional policy issues are identified. The potential political and economic features for establishing mutually beneficial cooperation between two countries are being examined. The prospects of bilateral relations and their impact on the situation in the region are analyzed.

The author underlines that Turkey's foreign policy increasingly focuses on the immediate issues of the Middle East as a substitute in its major foreign policy instead of the failures on its path to European integration. Currently Turkey continues to deepen economic ties with Iran as one of the most prominent Middle East countries and stands for its interests in the international arena. Both Turkey and Iran contribute to mutual interdependent relations, which were established for the strong basis for years. It is stated in the article, that these

countries complement each other what provides a great opportunity for influence in global regulation. These two actors are eager to create united economic area between the two countries, which will obviously increase their potential for the rest of the region. This alliance is so for vital because of the potential control gaining over the actual processes in the Middle East. On the other hand, the Turkish-Iranian relations are simultaneously characterized in the terms of geopolitical confrontation. Both countries acknowledged their desire to become a regional leader in the Middle East and the Caucasus and Central Asia, so each country is to compete with other's efforts. Ankara and Tehran offer the embay States of the region not only distinguished forms of interaction and cooperation, but various development models in which Turkish Islamic democracy is opposed to the concept of Iranian Muslim society.

The abstract suggests the conclusion that two powerful regional states have the potential to revive the former regional dominance. The most important areas for their competition remains now in the geographical range of Arab countries and Central Asia. At the same time, close cooperation between countries on the bilateral basis in political, trade and economic relations demonstrates the tension for understanding in the fight for leadership. The main subject of the relations between two actors Turkey and Iran remains the significant economic dependence and its prospects for deepening.

Keywords: *Turkey, Iran, the Middle East, Central Asia, foreign policy, competition, regional leadership.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Мхитарян Н.І., к.політ.н, с.н.с.

УДК 321.013(045)

К.Г. Мурза

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Стаття присвячена проблемам дезінтеграції держави як інституту політичної системи. Головна увага була присвячена стану політичної системи в контексті процесів дезінтеграції. Розглянуті основні політичні процеси, які відбуваються під час дезінтеграції держави. Проаналізовано загальний стан політичної системи суспільства за умови розгортання дезінтеграційних тенденцій.

Ключові слова: *дезінтеграція, легітимність, держава, політична влада, політична система, інтеграція.*

В першу чергу слід відзначити, що держава, як явище розвивається в рамках двох протилежних тенденцій – інтеграції та дезінтеграції. Превалювання одного процесу над іншим залежить від багатьох факторів, які релевантні в кожному окремому випадку. Головним чином обидві тенденції походять від стану та специфіки політичної системи та ролі держави в ній, відомо, що держава виступає головним інститутом системи та здійснює регулювання різноманітних суспільних відносин, які за своєю природою є хаотичними.

Актуальність теми дослідження пояснюється в першу чергу тим, що перед державою, як головним політичним інститутом та суб'єктом міжнародних відносин стоїть багато проблем, які загрожують існуванню держави, як феномена. Одна з таких

проблем це проблема дезінтеграції, яка передбачає фрагментацію держави на частини. На сучасному етапі даний процес знайшов достатньо широке розповсюдження, що можна побачити на прикладі сучасної України. Всі вищезазначені чинники сприяють детальному вивченню даного процесу з метою виявлення необхідних механізмів та інструментів для протидії.

Слід відзначити, що задана проблема знайшла відображення в закордонній науці, зокрема на дане питання звертали увагу Д. Істон, К. Дойч, Г. Алмонд, К. Лефф, Й. Шейн. При цьому автори робили акцент на аналізі політико – соціологічної складової даної проблеми. Вони визначили, що даний процес є притаманний багатьом системам та в якійсь мірі властивістю.

Вітчизняні дослідники також приділяють увагу вивченню заданої проблематики, проте комплексних досліджень немає. В багатьох випадках автори присвячують увагу певній проблемі. Серед дослідників слід визначити: О. Картунова, М. Басараба, Н. Горло, К. Вітмана, С. Римаренко та ін.

Аналізуючи політичну систему та її характерні особливості під час дезінтеграції держави слід мати на увазі, що це складне явище. Серед дослідників політичної системи завжди існували суперечки стосовно специфіки та головних особливостей даного явища. Наприклад Д. Істон вважав, що політична система є сукупністю взаємодій, які здійснюють індивіди у межах, призначених для них ролей, і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей у суспільстві [1]. На відміну від Д.Істона інший вчений, який вніс суттєвий вклад в дослідження політичної системи – Г.Алмонд розглядав політичну систему, як систему дій, яка виникає в процесі взаємодії її структурних елементів [2, с. 395]. Така відмінність в поглядах стосовно політичної системи та її специфіки дійсно підтверджує її складність. На сучасному етапі дослідники політичної системи намагаються поєднати різні підходи наприклад українські вчені М.І. Горлач та В.Г. Кремень, визначили політичну систему, як складну, розгалужену сукупність різних політичних інститутів, соціально – політичних спільностей, форм взаємодії і взаємовідносин між ними, в яких реалізується політична влада, регулюються взаємовідносини соціальних спільностей, класів, верств, націй, держав і забезпечується існування суспільства в умовах певного соціального порядку, стабільності [3, с. 209]. Таким чином політичну систему слід розглядати, як сукупність політичних інститутів, відносин, політико – правових норм, які співвідносяться одне до одного в певному форматі та регулюються на основі механізмів саморегулювання.

Один з основних елементів політичної системи, який потребує детального та всебічного аналізу в ході дезінтеграції є характер політичної влади. Слід відзначити, що влада – складний суспільний феномен, який виявляється на всіх рівнях суспільної ієрархії (міжособистісної взаємодії у групах, організаціях, інститутах), включає як психологічні, так і інституціолізовані форми впливу на людей. Отже, влада – це можливість і здатність одних соціальних суб'єктів здійснювати свою волю, впливати на інших за допомогою насильства, організованого примусу, права і авторитету [4, с. 211]. Влада, як феномен має багато проявів та різновидів, що полягає в її головній особливості – підкоренні та провадженні певної волі стосовно іншої. Якщо брати до уваги політичну владу слід мати на увазі, що це головний атрибут політичної системи, який визначає її специфіку.

Т. Парсонс стосовно важливості даного явища відзначив, що влада займає в аналізі політичної системи місце, з багатьох поглядів подібне до того, яке займають гроші в економічних відносинах [5, с. 51]. Таке співставлення понять пояснюється головним чином сутністю влади в політичних відносинах. Слід мати на увазі кілька моментів з одного боку влада виступає стабілізуючим фактором адже це в першу чергу

відносини підкорення, які виникають в суспільстві і в даному випадку велику роль відіграє питання легітиматії та легітимності політичної влади.

В контексті даного дослідження політична влада розглядається, як обов'язкова властивість системи. Дана особливість здебільшого пояснюється тим, що розрізнений характер будь якої системи припускає наявність владних відносин з метою збереження її цілісності. Даний аспект відзначав ще Аристотель оскільки він розглядав владу, як властивість будь якої складної системи. Все що складається з кількох розрізнених частин має владний та підкорюючий ефект такий є загальний закон природи [6, с. 116]. Наявність владних відносин в складних системах в тому числі в політичній системі є в першу чергу необхідною умовою її існування, здебільшого через цей чинник знаходить свою реалізацію інтегруюча функція системи.

Слід відзначити, що вищезазначені проблеми пов'язані з реалізацією політичної влади та трансформацією політичної системи мали місце задовго до розпаду комуністичних країн. Якщо взяти до уваги розвиток ситуації в Австро – Угорщині можна зробити висновок, що політична система змінювалась достатньо стрімко, що призвело до серйозних інституційних змін. Ці зміни спонукали до серйозних трансформацій, які Карл Дойч назвав дезінтеграцією застарілих імперських структур [7]. Питання полягає у тому, що протягом XIX ст., відбулись суттєві зрушення міжнародного та внутрішньополітичного плану, які вплинули на політичну ситуацію в багатьох країнах Європи. Аналізуючи ситуацію всередині країни слід відмітити, що однією з головних причин, які призвели до розпаду Австро – Угорщини в 1918 році стала значна політизація етносів та їх стрімке залучення до політичного процесу.

Як засвідчує історія в XIX ст., Австро – Угорщина пережила суттєві внутрішні перетворення через низку обставин. Ці зміни були посилені головним чином підсумками Першої світової війни. Загалом слід відзначити, що період 1815 – 1879 був процесом переходу від абсолютизму до конституційного уряду з кількома злетами та падіннями, але все ж таки даний процес досяг зазначеного результату [8, с. 243]. Цей процес мав еволюційні характеристики, оскільки внутрішня ситуація в державі в основному в сфері національних відносин вимагала певних трансформацій з метою збереження територіальної цілісності держави. Важливим моментом є те, що дані еволюційні зміни в кінцевому рахунку значно послабили державу та виступили каталізатором деструктивних процесів всередині країни.

Перехід від абсолютизму до конституційної монархії, який пережила Австро – Угорщина слід віднести до так званих транзитів, які мали місце в СРСР, Югославії та мають місце зараз на території України адже не можна стверджувати, що перехідний період закінчився. Серед спільнот, які населяли територію Австрійської імперії в XIX ст., існувало усвідомлення цих змін наприклад видатний угорський діяч Лайош Кошут абсолютизм порівняв з виразкою, яка роз'їдає організм та погрожує національним вольностям. Він також наполягав на створенні національного уряду та відповідального міністерства для Угорщини, а для всіх інших спільнот конституційних відомств [9, с. 114]. Ці прагнення були реалізовані в 1867 році через утворення дуалістичної монархії, яка складалась з двох складових частин, які мали широку автономію.

Конституційні перетворення, як одна з ознак, що гіпотетично призводять до дезінтеграції проявилися на прикладі Австро – Угорщини саме в 1867 році коли була укладена компромісна угода, таким чином інституційна структура імперії утворилась досить складана. Згідно з конституцією, яка була затверджена разом з угодою 21 грудня 1867 року імператором Францом Йосифом I Австро – Угорщина мала федеративний державний устрій, а за формою правління була дуалістичною монархією. Австрія та Угорщина мали свої законодавчі органи, місцеве самоврядування та закони. Але на

чолі Австро-Угорської імперії стояв австрійський імператор з династії Габсбургів, також обидва суб'єкти мали спільні міністерства оборони, фінансів та зовнішніх справ [10].

Не дивлячись на те, що зазначені реформи, змінювали характер та спосіб реалізації політичної влади в державі залишилось багато невдоволених цим рішенням. Загальновідомим фактом є те, що Австро – Угорщина була багатонаціональною державою і поступка, яка була необхідною, створювала прецедент в сфері внутрішньо національної політики. Кожна з земель мала свої державно – правові традиції та непросту історію відносин з центральним урядом та династією [11]. Не дивлячись на динамічну політизацію етнічностей та наростання їх потреб у власних інститутах задля захисту власних прав та свобод подальші зміни в політичній системі були загальмовані з метою унеможливлення національно – визвольного руху в державі.

Політичні інститути СФРЮ були сформовані за радянським зразком, хоча система загалом мала певні особливості, які були відмінні від СРСР. По зразку радянської конституції 1936 року, конституція ФНРЮ 1946 року на перший план поставила однопартійну державу та її апарат, який на основі державної та кооперативної власності виконував управління всіма сторонами суспільного розвитку. Значні зміни в політичній системі Югославії відбулись лише після 1949 року (конфлікт з Інформбюро) [12].

Югославський самоврядний соціалізм із людським обличчям лише трохи пом'якшив комуністичний режим. Особливо це виявилось у сфері масової інформації, культури, розширені зв'язки із зовнішнім світом. У цілому ж югославська система зберегла авторитарні риси, втіленням яких став культ Тіто з його необмеженою владою. У той же час ідеологічні постулати самоврядування та децентралізації призвели до того, що бюрократичний централізм було поширено із загальнодержавного рівня на республіканський. У республіках та автономних краях, крім державного, з'явилися свої власні центри [13]. Характерною особливістю СФРЮ було те, що на відміну від інших комуністичних держав в даному випадку система мала децентралізований характер і республіки мали значні права. Здебільшого дана політика була цілеспрямована і мала на меті створення державної єдності хоча з іншого боку не бралися до уваги чинники релігійного, цивілізаційного та історичного характеру.

Слід відзначити, що цьому передували деякі тенденції, що створили необхідну платформу для подальших змін. Трансформація економічної та політичної системи починається з прийняття «Основного закону управління державними господарськими підприємствами та вищими господарськими об'єднаннями з боку трудових колективів» [14, с. 369]. Через ці закони здебільшого проходило закріплення самоврядного соціалізму, як ідеології в державі. Були прийняті низка інших законів, які закріплювали вище зазначені принципи та спонукали до їх реалізації.

Російський дослідник І.С. Груздев, вважає, що з прийняттям Конституції 1974 року остаточно була проголошена утопічна концепція суспільно – політичних відносин та була завершена тиха трансформація югославської федерації у якусь подобу конфедерації. Важлива особливість Конституції 1974 року була в тому, що самоуправління повністю переходило з рамок трудових організацій та включаючись у всі сфери життя, конститується в цілісну суспільно – політичну систему [15]. Зазначені зміни стосувались всієї політичної системи держави та значно ускладнювали її головним чином через систему подвійного суверенітету, яка є притаманною рисою федеративної та конфедеративної системи. Більш того простежувалась тенденція відчуження республік та провінцій від держави.

Призначення політичної еліти в Югославії було значно менш централізованим процесом. Як вже відзначалось І. Броз Тіто намагався через конституцію 1974 року уникнути багатьох негативних ефектів, які могли виникнути внаслідок його смерті шляхом утворення політичного інституту колективного президентства, який працював шляхом обрання представників від республік, які постійно змінювались. Федеральна політика була залежною від консенсусу між представниками кожен з яких мав право вето. Як відзначила Паула Літл таким чином кожна республіка стала ареною політичної боротьби [16, с. 219]. Слід відзначити, що подібна практика є доволі поширеною при втраті контролю центральними органами влади в такому випадку відбувається процес ерозії політичної влади. Даний процес мав місце практично в усіх випадках дезінтеграції оскільки послаблення контролю з боку центру легітимізувала владу на «місцях», що супроводжувалось значною концентрацією повноважень.

Криза політичної влади в більшості випадків відбувається в умовах значних потрясінь економічного, політичного, ідеологічного або духовного характеру. Подібні перетворення передбачають зміни і в системі провадження влади, а це в свою чергу призводить до негативних наслідків в тому числі і до трансформації політичної системи. На думку деяких вчених саме перетворення у сфері владних відносин в першу чергу тих, що безпосередньо пов'язані з державою є показником еволюції політичної системи. Так згідно Гідденсу сфера використання примусу та контролю за допомогою інститутів держави є одним з найважливіших інструментів опису еволюції політичної системи [17, с. 290]. Таке твердження спирається в першу чергу на те, що держава формує певні інститути з метою застосування контролю та примусу і здебільшого вони мають певну сталість тобто для їх зміни в дійсності вимагаються трансформації політичної системи.

Слід відзначити, що події та явища, які відбуваються в політичній системі в тому числі її трансформація впливають зі специфіки політичного процесу. Політичний процес це в першу чергу функціонування політичної системи у всіх її ланках: від входу до виходу, від формування інтересів і потреб до вироблення політичних рішень, що здатні їх задовольнити [18, с. 51]. Політичний процес, як форма діяльності політичної системи є свого роду віддзеркаленням її характеру та загального стану. В деякому сенсі дезінтеграція виступає своєрідним політичним мегапроцесом, який складається з складових тенденцій. В умовах розвитку дезінтеграційних процесів простежується активізація політичного процесу в державі, що є характерним моментом практично всіх кризових явищ.

У випадку комуністичних держав криза політичної влади була безпосередньо пов'язана з процесами, які відбувались в політичній системі країни в так званий перехідний період. В СРСР зазначені зміни були пов'язані з „перебудовою”, яка передбачала за словами академіка – соціолога Т.І. Заславської розробку стратегії управління не звичайним, нехай складним, еволюційним процесом, а революцією, яка в корні змінює основні суспільно – політичні структури та призводить до різкого перерозподілу влади, прав, обов'язків та свобод між класами, верствами та групами [19, с. 298]. Процеси, які розпочались в контексті „перебудови” передбачали більш ніж революцію управління та перерозподілу влади, дана політика в більшій мірі стосувалась зміни системи світосприйняття суспільства, яке було сформоване протягом тривалого періоду під впливом ідейно – політичних механізмів. В даному сенсі відбулись кардинальні зрушення в ідеологічній сфері держави оскільки вона представляла певний фундамент державності і важливий елемент політичної системи, який пронизував всі її структури.

Російський вчений А.П. Циганков відмітив в цьому контексті, що політичний режим будучи сукупністю певних структур влади діє в рамках політичної системи суспільства та переслідує мету її стабілізації спираючись в цьому на сформовані соціальні інтереси і використовуючи специфічні методи. Він виступає свого роду „диханням” політичної системи її впорядкованою динамікою [20, с. 18]. Вище вже зазначалося, що політична система діє на основі саморегулювання тобто мінімізується роль та вплив інших факторів в тому числі політичного режиму на процеси розвитку політичної системи. Більш того слід відзначити, що існує певна домінація політичної системи над політичним режимом, оскільки політична система може існувати в рамках різних політичних режимів, хоча і в видозміненому вигляді.

На прикладі Югославії та СРСР можна відмітити, що політичний режим мав певний набір функцій та інструментів з метою впливу на політичну систему. Через таку політику забезпечувалась певна стабільність, але з іншого боку передбачалась тотальність контролю. Д. Істон з цього приводу відзначив, що характерним моментом системи є спроби його суб'єктів впливати на процес змін [21, с. 386].

Американський вчений К. Лефф в своїй праці присвятив значну увагу проблемам трансформації політичної системи під впливом демократизації. На його думку в цих країнах були змінені конституційні основи, які були дуже важливими, що призвело до активізації етнічних процесів, які призвели до їх розпаду. В даному випадку постає питання взаємодії між демократизацією та політикою національної ідентифікації. Хоча процес демократизації гіпотетично може відкрити шлях до вирішення конфліктів, в контексті реформування комуністичної політичної системи це посилює напругу [22, с. 205]. Слід відзначити, що посилення політичної напруги в суспільстві є однією з умов які супроводжують дезінтеграцію є свого роду необхідною складовою даного процесу. Подібну ситуацію можна спостерігати зараз у нашій державі. В багатьох випадках подібні тенденції супроводжуються певними інформаційними зрушеннями, що впливають на загальний стан політичних комунікацій, як складового елементу політичної системи.

В даному випадку слід відзначити, що одним з перших кроків в процесі дезінтеграції СРСР було викриття культу особистості І. Сталіна на засідання ХХ з'їзду КПРС в 1956 році. Для тоталітарних режимів культ особистості є одним з головних елементів і він відіграє важливу роль в процесі легітимізації політичної влади в державі. З цього приводу російський дослідник С. Кара-Мурза відзначив, що це був перший принциповий крок на шляху руйнування легітимності. Був розпочатий той самий процес, що призвів до краху Російської імперії в лютому 1917 році. В результаті виникла криза, яка поклала початок ліквідації комуністичного руху в європейських країнах Заходу [23, с. 124]. В Радянському Союзі документи даного з'їзду були вперше розсекречені лише після проголошення політики „гласності” в 1989 році разом з іншими подіями наприклад вбивство польських офіцерів в Катинських лісах під Смоленськом.

Як відзначив американський дипломат Джек Метлок 1989 рік був поворотним пунктом у відношенні до устрою. Більшість людей в загальних рисах мали уяву стосовно серйозності порушень у минулому, але конкретні докази, які побачили світ у той рік, визвали ненависть до режиму по всій країні. У свою чергу Єгор Лігачев відзначив, що компанія в засобах масової інформацією, яка виставляла напоказ темні сторони радянської історії поряд з існуючими в державі неладами, підживляла самі основи режиму [24, с. 236]. Політика «гласності», як і «перебудова» крім вирішення практичних задач політичного, економічного та господарського характеру мали на меті здійснити вплив та видозмінити систему ідентифікації радянського суспільства. В

контексті дослідження політичної системи, питання пов'язані з політикою ідентифікації є важливими, оскільки відповідь на це питання напряму пов'язано з визначення місця людини та суспільства в цілому в рамках держави. Виходячи з цього слід погодитись з дослідниками, які слушно відзначають, що держава існує доти доки людина та суспільство ідентифікують себе з нею.

Відомо, що людина є одним з елементів політичної системи держави. Варто мати на увазі, що подібне становище людини в політичній системі є в першу чергу наслідком суспільно – політичного розвитку, хоча про людину, як суб'єкт політики говорили давно, ще в Давній Греції філософ Платон вважав, що теорія політики повинна базуватись на вивченні людини, тому що здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх та невпевненість [25, с. 282]. Таке положення людини в політичній системі пояснюється в першу чергу тим, що саме людина творить політику, вона є свого роду ініціатором та першоджерелом всіх процесів та явищ, що відбуваються в системі. Людина, як суб'єкт політичного процесу формує політичні партії та групи інтересів, людина є структурним елементом суспільних класів та інших спільностей. Виходячи з цього постає методологічна задача виявлення тих чинників, які впливають на формування політичної свідомості та інших ідентифікаційних факторів людини, що виступають рушійними ознаками дій та рішень, які нею вчиняються. В контексті дослідження сутнісних особливостей процесу дезінтеграції держави даний аспект є актуальним, оскільки, як показує практика в ході цього процесу відбуваються кардинальні зрушення в системі сприйняття людини навколишньої дійсності.

Однією з задач політичної системи є процеси політичної соціалізації особистості – процес засвоєння притаманного даному суспільству політичних цінностей, настанов, переконань, моделей поведінки, що відбувається протягом становлення та еволюції індивіда як члена політичної спільноти і спрямований на забезпечення його свідомої участі в політичному житті [26, с. 132]. Через даний процес відбувається формування певного набору характеристик, які впливають на механізми ідентифікації особистості тобто усвідомленні себе та свого місця в суспільстві а також навколишньої об'єктивної дійсності.

Таким чином слід відзначити, що дезінтеграція держави представляє собою доволі складний та суперечливий процес, який стосується практично всіх сфер життєдіяльності суспільства. Держава, яка виступає головним політичним інститутом та виконує функції регулятора суспільних відносин зазнає суттєвих перетворень. В першу чергу головні зміни стосуються реалізації політичної влади та спостерігається значна втрата легітимності з боку політичних суб'єктів. Це простежується в багатьох випадках наприклад при дезінтеграції Радянського Союзу втрата легітимності комуністичною партією було одним з основних критеріїв остаточного розпаду, така сама ситуація спостерігалась і в Югославії.

Список використаної літератури

1. Мазіна А. В. Політична система як наукова категорія та суспільно – політичний феномен [Електронний ресурс] / А. В. Мазіна. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr5/08-Mazina.pdf
2. Almond G. Comparative political systems / G. Almond // The journal of politics. - 1956. - Vol. 18, №3. –Р. 391–409.
3. Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підруч. / В. Г. Кремень, М. І. Горлач. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
4. Гелей С. Д. Політологія : навч. посібн / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 4-те вид., перероб. і доп. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.

5. Політологія. Кн. 1 : Політика і суспільство. Кн. 2 : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Косміна, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка – Центр, 2003. – 664 с.

6. Аристотель. Политика / Аристотель. – Сочинения : В 4-х т. Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 780 с.

7. Practising Politics with Alert Senses Remembering Karl W. Deutsch (1912–1992) [Electronic resource]. – Mode of access : http://sreview.soc.cas.cz/uploads/7f118a5cc41048e57f73f125b2db7a5280dbd4b6_2_Senghaas.pdf

8. Kann R. A History of the Habsburg Empire 1526-1918 / R. Kann. – Berkeley, 1980. – 646 p.

9. Лависс Э. История XIX века 5 том. В 8-ми т. / Э. Лависс. – М. : Государственное социально-экономическое издание, 1938. – 598 с.

10. Carter J. The fall of the Austro-Hungarian Empire [Electronic resource] / J. Carter. – Mode of access : <http://www.helium.com/items/2377423-the-fall-of-the-austro-hungarian-empire>

11. Шимов Я. Как погибал «Советский Союз Центральной Европы» [Электронный ресурс] / Я. Шимов. – Режим доступа : http://www.gazeta.ru/comments/2006/08/18_a_739331.shtml

12. Груздев И. С. Причины распада Социалистической Федеративной Республики Югославии [Электронный ресурс] / И. С. Груздев. – Режим доступа : <http://srbija.narod.ru/prichiny.html>

13. Шилова А. Визрівання державно – політичної кризи в СФРЮ та її наслідки [Електронний ресурс] / А Шилова. – Режим доступа : http://papers.univ.kiev.ua/istorija/articles/The_ageing_of_the_state_political_crisis_in_the_SFRY_and_its_consequences_15569.pdf

14. Основной закон об управлении государственными хозяйственными предприятиями и высшими хозяйственными объединениями со стороны трудовых коллективов // Конституция и основные законодательные акты Федеративной Народной Республики Югославии. М., 1956. С. 362-374.

15. Груздев И. С. Причины распада Социалистической Федеративной Республики Югославии [Электронный ресурс] / И. С. Груздев. – Режим доступа : <http://srbija.narod.ru/prichiny.html>

16. Carol S. Leff. Democratization and Disintegration in Multinational States: The Breakup of the Communist Federations / Leff S. Carol // World Politics. – 1999. – Vol. 51. №1. – P.205–235.

17. Жиро Т. Политология / Т. Жиро. – Х. : Гуманитарный центр, 2006. – 428 с.

18. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Косміна, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка – Центр, 2003. – 664 с.

19. Кара – Мурза С. Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до наших дней / С. Г. Кара – Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – 768 с.

20. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. П. Цыганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.

21. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems / D. Easton // World Politics. – 1957. – Vol. 9. № 3. – P. 383–400.

22. Carol S. Leff. Democratization and Disintegration in Multinational States: The Breakup of the Communist Federations / Leff S. Carol // World Politics. – 1999. – Vol. 51. №1. – P. 205–235.

23. Кара – Мурза С. Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до наших дней / С. Г. Кара – Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – 768 с.

24. Метлок Д. Смерть империи: взгляд американского посла на распад Советского Союза / Д. Метлок. – М. : Издательство Рудомино, 2003. – 575 с.

25. Кремень В. Г. Політологія: наука про політику : підруч. / В. Г. Кремень, М. І. Горлач – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.

26. Політологія. Кн. перша : Політика і суспільство. Кн. друга : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Косміна, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка – Центр, 2003. – 664 с.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2014 р.

К. Murza

THE STATE DISINTEGRATION AS THE POLITICAL SYSTEM INSTITUTION

The article devotes the specificity of the state disintegration process. Many states around the world have experienced such trends for instance The Soviet Union and Yugoslavia. These events influenced the international relation system drastically changing it. What is more the state disintegration process gives rise to negative trends in different countries for example the collapse of the Soviet Union lead to serious separatism problem in former republics. Speaking about the political system and its institutions, these elements are very important in this context because state as the political institution plays significant role in the field of the political process regulation. It should be noted that the disintegration weakens many important state abilities like the state sovereignty realizing in addition the state institution cannot provide effective policy concerning state territory. Every state faced such trends lose control over its main activities.

In author opinion, during the communist states disintegration serious changes were in the political system. For instance the adoption of the new constitution in Yugoslavia in 1974 led to serious consequences because this document created some new political institutions like the collective presidency. These alterations weakened political system and increased ethnic differences. In The Soviet Union case such process concerned the communist party that played significant role, the abolition of the 6 th article of The Soviet Union constitution accelerated the state disintegration.

Key words: disintegration, legality, state, political power, political system, integration.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Антонюк О.В., д.політ.н, проф.; Римаренко С.Ю., д.політ.н, проф.

УДК 329.17.055.2 (480) (045)

С.П. Пахоменко

ПАРТІЯ «СПРАВЖНІ ФІНІ» (PERUSSUOMALAISET): В ТРЕНДІ ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОПУЛІЗМУ

У статті охарактеризовані різні погляди на типологію партії «Справжні фіні» та визначені шляхи еволюції її ідеології, політичної практики і риторики. З'ясовано, що «Справжні фіні» являють собою приклад північноєвропейського варіанту націонал-популізму, який характеризується певною гібридністю ідеології і політичної практики. Соціально-економічна платформа «Справжніх фінів» є лівоцентристською і спрямована на збереження і укріплення скандинавської моделі суспільства загального

добробуту, яка дедалі більше потерпає від глобалізаційних процесів та фінансово-економічної кризи. Натомість ідеологічна і політична складова є правоцентристською і відзначається критичним підходом щодо ЄС, імміграції і мультикультуралізму, консервативним ставленням до питання національних цінностей і культури. В той же час правий або лівий радикалізм, етнонаціоналізм чи то расизм не притаманні загальному курсу партії.

Ключові слова: *«Справжні фіни», популізм, радикалізм, націоналізм, консерватизм, імміграція.*

У квітні 2011 р. європейські медіа та експертна спільнота захоплено коментували вражаючий результат виборів у парламент (Ескуптанту) Фінляндії. За їх підсумками третє місце посіла партія «Справжні фіни» (Perussuomalaiset, PS), яка характеризувалася як націоналістична, популістська, праворадикальна, антиєвропейська й антиіммігрантська. У порівнянні з парламентськими виборами 2007 р «Справжні фіни» збільшили своє представництво у парламенті у 5 (!) разів і враховуючи 19 % отриманих голосів зайняли 39 місць із 200 (у 2007 р. у них було лише 4 місця). З подачі лідера партії Тімо Соїні цей успіх у ЗМІ назвали «Јутку», що можна перекласти як «Вибух» [1]. Залишаючись досі парламентською партією «Справжні фіни» для багатьох оглядачів стали символом піднесення праворадикального націоналістичного популістського руху, що досягло і Північної Європи. Але чи повністю вірною є така оцінка ідеології і політики партії? Чи не варта вона уточнення і коригування? І чи має сучасний фінський популізм свою специфіку і еволюцію? На такі питання ми і спробуємо відповісти у даній статті.

Піднесенню праворадикального популізму у сучасній Європі присвячені роботи нідерландського дослідника К. Мьюда [2]. Політичні процеси у сучасній Фінляндії, зокрема ідеологія і політична платформа «Справжніх фінів» ставали предметом аналізу британського політолога Д. Адлера [3] та його фінських колег Ю. Рахконена [4], Ю.Куханена [5], П. Ківісто [6], російського політолога – нордиста Є. Рябиченка [7] тощо.

Метою даною статті є з'ясування різних поглядів на типологію партії «Справжні фіни» та визначення шляхів еволюції її ідеології, політичної практики і риторики.

Основною причиною «вибуху» «Справжніх фінів» у 2011 р. став їх відвертий євроскептицизм, що як ніколи влучно співпав із загальноєвропейськими тенденціями і настроями у фінському суспільстві. Світова фінансово-економічна криза наочно поставила питання про ефективність як європейських інститутів, так і традиційних політичних партій Фінляндії, які йшли у руслі економічної політики ЄС і не змогли ефективно протистояти негативним соціальним наслідкам кризи. У конкретній політичній ситуації початку 2011 р. «Справжнім фінам» посприяло масове невдоволення виборців рішенням ЄС надати фінансову допомогу Греції та Португалії, які опинилися на межі фінансового колапсу. Фінляндія поряд з іншими 27 державами є членом Європейського фонду фінансової стабільності (EFSF, European Financial Stability Facility), мета якого полягає у підтримці фінансової стійкості в Європі шляхом надання грошової допомоги державам Євросоюзу, що потрапили в умови економічної кризи. Частка Фінляндії в загальному капіталі фонду склала 7,9 млн євро (1,8% загального капіталу). Після того як Греція оголосила про кризу, їй був негайно наданий пакет допомоги, в якому брала участь і Фінляндія. Коли ж криза охопила Португалію і лідери фінських правлячих партій заговорили про участь у формуванні чергового пакету, це викликало хвилю обурення [8] Отже, PS заявивши, що немає потреби

фінансувати «марнотратів», стали головним виразником інтересів невдоволеної частини суспільства.

Друга проблема, завдяки якій зростає популярність партії – це імміграція. Держава витрачає на підтримку іммігрантів мільйони євро на рік, організовуючи заходи, націлені на інтеграцію (курси фінської мови, програми возз'єднання сімей і т.ін.), і вибудовуючи політику якісного соціального забезпечення (допомоги по безробіттю, допомоги на дітей). Серед корінних фінів широкого поширення набула думка про те, що за свій рахунок їм доводиться годувати непрацюючих іммігрантів, які зовсім не асимілюються і утворюють свою особливу культуру поза фінського культурного середовища. А співробітники служб безпеки вказували на ризики, пов'язані з бурхливим зростанням числа приїжджих з Сомалі, Іраку та Румунії (формування злочинних угруповань, порушення громадського порядку, загострення криміногенної обстановки) [9]

Тому «Справжні фіни» та їхній лідер Тімо Сойні взяли на озброєння популярні ідеї про контроль над міграцією, скорочення числа іммігрантів і припинення підтримки їхньої культури за рахунок платників податків.

Тімо Сойні часто акцентує питання фінської ідентичності, кажучи про традиційні фінські цінності - консерватизм, працелюбність, релігійність тощо. На думку політика, необхідно «розподілити державні гроші так, щоб вони пішли на збереження фінської ідентичності за допомогою культури», а «мистецтво має служити інструментом пробудження національної самосвідомості» [10]. Партія також виступає за скорочення ареалу офіційного поширення шведської мови та скасування її обов'язкового вивчення у школі.

Після успіху «Справжніх фінів» у 2011 р. вони стали предметом особливої уваги журналістів і політологів. І одразу виявилось, що визначити місце партії у традиційному ідеологічному і партійно-політичному спектрі не дуже й легко. Якщо за межами Фінляндії партію схильні називати праворадикальною та націоналістичною, то на батьківщині «Справжніх фінів» акцентують увагу на їх євроскептицизмі і соціальному популізмі. Отже, більш детально охарактеризуємо різні погляди на ідеолого-політичний контент проекту PS.

Перебуваючи у захваті від політичної сенсації, яку справили «Справжні фіни», європейські оглядачі одразу ж поставили їх в один ряд з відомими своїм правим радикалізмом європейськими силами, такими як французький Національний фронт, австрійська Партія Свободи, угорський Йоббік тощо. Багато хто з коментаторів поза межами Фінляндії поспішив назвати партію націоналістичною та праворадикальною при чому, часто акцентувався саме етнічний націоналізм «Справжніх фінів» і жорстка антиімміграційна позиція¹.

Відомий експерт з питань фінської політики Девід Артер, надаючи обґрунтування ідеологічному курсу PS, теж визначає його як праворадикальний і націоналістичний. За словами Д. Артера, візитною карткою партії все ж є антиіммігрантська позиція, про що свідчить і передвиборча риторика і головне гасло кампанії 2011 р. (фін. *Maassa maan*

---

¹ В Україні політичній сцені скандинавських країн традиційно приділяється дуже мало уваги, а один з небагатьох коментаторів парламентських виборів у Фінляндії, політичний аналітик газети «Дзеркало тижня» В. Каспрук визначив головним сюжетом програми і діяльності PS – боротьбу з фінсько-шведською двомовністю. Це, натомість, є досить упередженим і спрощеним поглядом на ідеолого-політичну платформу партії. Див.: Каспрук В. Справжні фіни переписали виборчу книгу історії Фінляндії – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/spravzhni_fini_perepisali_viborchu_knigu_istoriyi.html

tavalla - «У Римі живи за римськими законами»), і жорстка лінія щодо шведської мови, і, критика мультикультуралізму [11]. Дослідник проаналізував електорат «Справжніх фінів» і дійшов висновку, що він являє собою типовий профіль європейського прихильника правого радикалізму. Це – чоловік середнього віку, найманий робітник з низьким рівнем довіри до політиків, і, натомість, з середнім достатком [12, р. 501]. Так, тільки Національна коаліційна партія і Шведська народна партія мали більше прихильників з доходами понад 50 000 євро на рік, тобто виборець «Справжніх фінів» є доволі забезпеченим матеріально і фінансово [13, р. 511]. У той же час у нього нижчий рівень освіти і мешкає він переважно у маленьких містах чи у сільській місцевості.

Звернемо увагу на такий момент – матеріальний добробут електорату «Справжніх фінів». Це надає аргументації для тих експертів, які вважають необхідним спростувати стереотипний погляд на виборця правих радикалів як на білого безробітного молодика-екстреміста, що живе у неблагополучному передмісті. Такий сегмент, безумовно, є присутнім у електоральному полі праворадикальних партій, але він не є визначальним. А більшість виборців подібних партій – це частина середнього класу та заможні наймані робітники, які намагаються зберегти власний добробут під тиском глобалізації, а конкретніше від економічної кризи і напливу іммігрантів [14]. Отже, «біла людина почала боротьбу за привілеї країн Півночі» [15].

Водночас, Д. Артер вказує на те, що самі виборці «Справжніх фінів» сприймають себе як найбільш лівих серед виборців правих партій [16, р. 499].

Російський політолог-нордист А. Рябиченко називає «Справжніх фінів» скандинавською партією «нового типу», яка поєднує у собі як риси етнократичної партії, як і партії «одного питання», тобто імміграційного. Це зближує PS із подібними політичними силами сусідніх країн - «Шведськими демократами» і Датською народною партією [17].

Водночас, фінські аналітики вважають, що іноземним журналістам, доступна лише мала частина інформації англійською мовою, яка далеко не повністю відповідає дійсності¹. Вони далеко не схильні відносити «Справжніх фінів» до націоналістів [18]. Цікавий з цього погляду блог Юккі Куханена на сайті інтернет-видання «Уусі Суомі». «Саме протидія політиці Євросоюзу, - на думку Юккі Куханена, - стало об'єктивною причиною успіху «Справжніх фінів». А зовсім не антиіммігрантська лінія Сойні, яку підтримав лише невеликий прошарок населення – в основному малоосвічені фіни, які живуть у провінції, або радикальні противники імміграції» [19].

Вочевидь, близькість партії до етнічного націоналізму перебільшувалася європейськими експертами з самого початку. За цим стояло, на нашу думку, намагання вписати «Справжніх фінів» у загальну матрицю піднесення праворадикальної націоналістичної хвилі у Європі. Безумовно, висловлювання деяких членів партії не завжди відрізняються політичною коректністю. Але Т. Сойні дуже послідовно відмежовувався від таких поглядів свої колег, утім допускаючи подібний плуралізм.

Не варто залишати поза увагою соціальний популізм PS, який є важливою складовою програми партії. Тут можна згадати і її історичні і організаційні корені, адже «Справжні фіни» були створені на основі «Сільської партії Фінляндії» після її розпаду у 1995 р. Це була партія сільських фермерів, фінської провінції з досить консервативними поглядами на євроінтеграційні процеси і, водночас, схильних підтримувати державу загального добробуту. У своїй внутрішній політиці PS

---

¹ Вочевидь це зауваження не повинно стосуватися Д. Артера, який хоча і є британцем, але чудово володіє фінською мовою і обізнаний на фінській політиці

дотримується досить лівих поглядів, зокрема пропонує різке зростання податків на доходи компаній і надприбутки, збільшення акцизів на міцні спиртні напої, збільшення державних дотацій селянам, посилення різного роду допомоги і взагалі підтримки бідних (наприклад, мінімальна допомога з безробіття не повинна бути нижче 900 євро) [20].

За словами самого Т. Сойні в успіху виборчих компаній його партії було чимало «малих факторів», які демонстрували обізнаність «Справжніх фінів» із повсякденними турботами рядового мешканця провінції. Так, наприклад, партія виступала проти пропозицій переобладнання домів у сільській місцевості, що було б занадто дорого для населення [21]. Той самий Д. Артер зазначає, що чимала доля успіху PS полягає в організаційно-технологічному забезпеченні передвиборчої кампанії. «Справжні фіни» мають кандидатів на кожному з округів, вони добре знайомі виборцям, більш того, вони ведуть такий саме спосіб життя як і звичайні фіни, і стикаються з тими самими проблемами [22]. Вони не є політичними чи то медійними «зірками», утім їх внесок у перемоги партії є не меншим, ніж роль у неї розкрученого і харизматичного лідера Т. Сойні.

Було би помилкою ігнорувати еволюцію, що відбувалася з політичною риторикою і практикою справжніх фінів з моменту парламентського тріумфу 2011 р. Сам Тімо Сойні одразу ж після виборів поспішив відхрестився від будь якого екстремізму. І хоча партія після деяких вагань все ж таки відмовилася взяти участь в коаліційному уряді (через питання щодо фінансової допомоги Португалії) і є на разі опозицією, її лідери очолили ряд важливих парламентських комісій, де проводять лінію, що з деякими корегуваннями, але все ж таки співвідноситься з урядовою політикою. Так, Тімо Сойні очолює парламентську комісію з іноземних справ, а його заступник по партії – комісію з питань оборони.

Чим далі партія входить до орбіти політичного істеблішменту, тим поміркованішими стає її офіційна позиція. Партія прийняла власну програму протидії расизму, а Т. Сойні у розлогіх інтерв'ю не втомлюється спростовувати свою антиіммігрантську позицію. Більш того, на муніципальних виборах кінця 2012 р. від «Справжніх фінів» йшло 30 кандидатів, що мали іммігрантське походження [23]. Як і інші подібні нові партії Північної Європи, «Справжні фіни» свідомо пішли на подолання традиційного іміджу націоналістів і, стримавши свої вимоги, тим самим, досягли тієї репутабельності, яка допомагає позбутися іміджу маргінала і увійти до числа парламентських партій.

Але євроскептицизм «Справжніх фінів» не зазнав пом'якшення. Т. Сойні та його партія послідовно намагаються блокувати надання допомоги кризовим країнам і залишаються за висловом того ж самого Т. Сойні «поганими хлопцями з Півночі для ЄС» [24]. Він вважає, що ЄС має бути спільнотою незалежних національних держав, взаємодіючих в рамках ЄС, насамперед, у питаннях вільної торгівлі. У питанні санкцій проти Росії «Справжні фіни», хоча і не категорично, але все ж таки заперечують їх доцільність, а особливо наполягають на шкоді такої політики для фінської економіки. «Росія завжди була і буде сусідом Фінляндії. Природно, демократична держава і мирна місія - важливі, але не треба бути «корисним ідіотом» і наступати на міну за інших» - це висловлення Т. Сойні стало мало не девізом для противників європейських санкцій і набула надзвичайного поширення у російському медіа-просторі [25].

Досить послідовними залишаються «Справжні фіни» у справі захисту традиційних консервативних цінностей. Їх парламентська фракція виступила майже повним складом проти легалізації одностатевих шлюбів у листопаді 2014. Утім, як

відзначили оглядачі, медійна і публічна реакція партії проти цього закону була досить поміркованою [26].

Поступовий дрейф «Справжніх фінів» в бік поміркованості позначився і на рівні Європарламенту. Тут навесні 2014 р. «Справжні фіни» отримали 2 місця і спочатку увійшли до праворадикальної націоналістичної фракції «Європа за свободу і демократію». Але потім два депутати від PS перейшли до фракції «Європейські консерватори і реформісти», яку очолюють британські консерватори [27]. І хоча зміна фракції аргументувалася прагматичними сподіваннями на отримання більш впливових позицій у парламентських комісіях, вочевидь, не останню роль зіграла і все більша ідеологічна віддаленість «Справжніх фінів» від європейських радикалів і націоналістів.

Отже, експертне і медійне обговорення типології партії «Справжні фіни» демонструє варіативність оцінок і характеристик – від правого радикалізму і етнонаціоналізму до лівого популізму. Між цими оціночними полюсами знаходиться місце і консерватизму, яким теж подекуди визначають курс партії. Така неймовірна заплутаність і суміш політичних ідеологій якими характеризують PS, зумовлені і суспільно-політичними особливостями північноєвропейських країн, і мінливістю політичної позиції партії. «Справжні фіни» являють собою приклад північноєвропейського варіанту націонал-популізму, який характеризується певною гібридністю ідеології і політичної практики. Соціально-економічна платформа «Справжніх фінів» є лівоцентристською і спрямована на збереження і укріплення скандинавської моделі суспільства загального добробуту, яка дедалі більше потерпає від глобалізаційних процесів та фінансово-економічної кризи. Натомість ідеологічна і політична складова є правоцентристською і відзначається критичним підходом щодо ЄС, імміграції і мультикультуралізму, консервативним ставленням до питання національних цінностей і культури. В той же час правий або лівий радикалізм, етнонаціоналізм чи то расизм не притаманні загальному курсу партії.

Список використаної літератури:

1. Vattulainen T. Timo Soini: "Homoliittolain" näkyvä kannattaminen yksi suu kokoomuksen alamäkeen [Electronic resource] / T. Vattulainen. – Mode of access : <http://www.hs.fi/politiikka/a1416539413760>
2. Mudde C. Populist Radical Right Parties in Europe [Electronic resource] / C. Mudde. – Mode of access : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1478-9302.2009.00194.x/full>; Mudde C. The populist radical Right: A pathological normalcy [Electronic resource] / C. Mudde. – Mode of access : http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=cas_mudde
3. Arter D. The Breakthrough of Another West European Populist Radical Right Party? The Case of the True Finns / D. Arter // Government and Opposition. – 2010 – Vol. 45. № 4. – P. 484-504.
4. Rahkonen J. Satumaan tango soi taas – mikä selittää perussuomalaisten rakettimeista nousua? / J. Rahkonen // Yhteiskuntapolitiikka. - № 75. – P. 508–523.
5. Kuhanen J. True Finns [Electronic resource] / J. Kuhanen. - Mode of access : <http://jukkakuhanen.puheenvuoro.uusisuomi.fi/71001-true-finns>
6. Kivisto P. The rise and uncertain future of the True Finns: An outsider's reflections [Electronic resource] / P. Kivisto // Research on Finnish Society. – 2014. – Vol. 7. – P. 65-70. - Mode of access : http://finnresearch.fi/6_Kivisto_2014.pdf
7. Рябиченко А. Успех партии «Истинные финны» и его значение для России [Электронный ресурс] / А. Рябиченко. – Режим доступа : <http://www.regnum.ru/news/polit/1515535.html>

8. Eduskuntavaaleista tulossa erittäin tasainen taso // Helsingin Sanomat. – 2011. – Huhtikuu, 16.
9. Кряжева О. Л. Парламентские выборы в Финляндии 2011 года: традиционные и новые медиа в момент важного политического события [Электронный ресурс] / О. Л. Кряжева. – Режим доступа : <http://www.mediascope.ru/node/919>.
10. Vaalien 2011 kulttuuriohjelmät JAA EI // Helsingin Sanomat. – 2011. – Huhtikuu, 14.
11. «Researchers have erred about the True Finns Party»: The interview with David Arter by Heikki Laurinolli [Electronic resource]. - Mode of access : <http://researchandstudy.uta.fi/2012/10/26/researchers-have-erred-about-the-true-finns-party/>
12. Arter D. The Breakthrough of Another West European Populist Radical Right Party? The Case of the True Finns / D. Arter // Government and Opposition. – 2010. – Vol. 45. № 4. – P. 484-504.
13. Rahkonen J. Satumaan tango soi taas – mikä selittää perussuomalaisten rakettimeista nousua? / J. Rahkonen // Yhteiskuntapolitiikka. - № 75. – P. 508-523.
14. Mudde C. The populist radical Right: A pathological normalcy [Electronic resource]. – Mode of access : http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1026&context=cas_mudde
15. Mars C. The Rise of Right-wing Populism in Finland: The True Finns [Electronic resource] / C. Mars. – Mode of access : <http://www.transform-network.net/journal/issue-082011/news/detail/Journal/the-rise-of-right-wing-populism-in-finland-the-true-finns.html>
16. Arter D. The Breakthrough of Another West European Populist Radical Right Party? The Case of the True Finns / D. Arter // Government and Opposition. – 2010. – Vol. 45. № 4. – P. 484-504.
17. Рябиченко А. Успех партии «Истинные финны и его значение для России [Электронный ресурс] / А. Рябиченко. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/polit/1515535.html>
18. Кононенко В. «Истинные финны – не националисты» : интервью с научным сотрудником Хельсинкского Института международных отношений [Электронный ресурс] / В. Кононенко; бес. Д. Пановкин. – Режим доступа : <http://news.mail.ru/politics/5743464/>
19. Kuhanen J. True Finns / J. Kuhanen [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://jukkakuhanen.puheenvuoro.uusisuomi.fi/71001-true-finns>
20. Иванов Л. В Финляндии побеждают крайне левые националисты [Электронный ресурс] / Л. Иванов. – Режим доступа : <http://svpressa.ru/world/article/42235/>
21. Сойни Т. Как получить голоса на выборах в парламент – опыт «Истинных финнов» [Электронный ресурс] / Т. Сойни. – Режим доступа : <http://fontanka.fi/articles/2045/>
22. Researchers have erred about the True Finns Party»: The interview with David Arter by Heikki Laurinolli [Electronic resource]. – Mode of access : <http://researchandstudy.uta.fi/2012/10/26/researchers-have-erred-about-the-true-finns-party/>
23. На муниципальных выборах баллотируется рекордное число иммигрантов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://yle.fi/uutiset/na_munitsipalnykh_vyborakh_ballotiruetsya_rekordnoe_chislo_immigrantov/6603863
24. 7 самых опасных политиков в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.delfi.lt/abroad/global/7-samyh-opasnyh-politikov-v-evrope.d?id=59283971>

25. Сойни Т. Сойни о санкциях: Финляндии не стоит наступать на мину за других. [Электронный ресурс] / Т. Сойни. – Режим доступа : http://yle.fi/uutiset/soini_o_sanktsiyakh_finlyandii_ne_nado_nastupat_na_minu_za_drugikh/7382331

26. Депутаты проголосовали за гендерно-нейтральный брак [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://yle.fi/uutiset/deputaty_progolosovali_za_genderno-nyeytralnyi_brak/7658067

27. «Истинные финны» поменяют фракцию в Европейском парламенте [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://yle.fi/uutiset/istinnye_finny_pomenyayut_fraktsiyu_v_yevropeyskom_parlamente/7279519

Стаття надійшла до редакції 12.12.2014 р.

S. Pakhomenko

THE «TRUE FINNS» (PERUSSUOMALAISET) PARTY: IN TREND OF NORTHERN EUROPEAN POPULISM

In April 2011 European media and experts have enthusiastically commented on impressive results of Parliament elections in Finland: third place was taken by the party «True Finns» (Perussuomalaiset, PS) having been characterized as nationalistic, populist, right-radical, anti-European and anti-immigrant. While staying parliamentary, the party «True Finns» became for many observers a symbol of the rise of right-radical populist nationalist movement that reached Northern Europe. But is this assessment of party's ideology and policy complete? Isn't it worth clarifying and updating? Does current Finnish populism have its specificity and evolution? In this article we will try to answer all these questions.

Expert and media discussion of «True Finns» party typology demonstrates the variability of estimates and characteristics – from right radicalism and ethnic nationalism to the left populism. Conservatism, also being used to characterize the party, also has its place between these poles. This incredible mixture and complexity of political ideologies being used to describe P.S. is caused by both, social and political features of the Nordic countries as well as by variability of party's political position. «True Finns» is an example of northern European variant of national populism being characterized by a certain hybridity of ideology and political practice. Socio-economic platform of «True Finns» is left-centered and is aimed at preserving and strengthening of the Scandinavian welfare model of society that is being increasingly affected by globalization as well as by the financial and economic crisis. On the other hand, ideological and political component is right-centered and is marked by critical approach towards the EU, immigration and multiculturalism, conservative attitude to the question of national values and culture. At the same time right or left radicalism, ethnic nationalism or racism are not inherent in the general course of the party.

Key words: «True Finns», populism, radicalism, nationalism, conservatism, immigration.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.; Антонюк О.В., д.політ.н, проф.

УДК 316.66:378.018

Н.П Пашина

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН

Аналізується роль та вплив громадянської ідеї на політичну ідентичність українських громадян, формування консолідованої національної політичної ідентичності в Україні. З використанням системно-факторного методу досліджуються проблеми розвитку громадянської ідеї в сучасній Україні.

Ключові слова: політична ідентичність, громадянська ідея, національна консолідація, соціальний капітал, соціальний діалог.

Питання про політичну ідентичність є одним з найбільш актуальних у період незалежності. Це обумовлено тим, що зміцнення політичної нації та держави, вирішення завдань демократичної трансформації можливе тільки на основі загальних ідентифікаційних орієнтирів більшості населення. У той же час темпи і стан процесу формування колективної політичної ідентичності в сучасній Україні не відповідають потребам в консолідації зусиль суспільства для проведення ефективних демократичних реформ.

Застосування «громадянського підходу» до процесів становлення політичної ідентичності, коли приналежність до спільноти визначається громадянством індивіда, ґрунтується на понятті «народного суверенітету», затвердженні ліберальних цінностей. Еволюція громадянської ідеї відбувалась в руслі ліберальної політичної традиції в державах Заходу. Політичні спільноти, що утворилися в рамках таких держав, фактично стали основою створення загальнонаціональної ідентичності, яка формується над етнокультурними ідентичностями груп. Загальнонаціональна ідентичність потребує формування здатності та спроможності суспільства домовитися про правила співіснування, спільні цінності, які й легітимізують режим, правила суспільної та політичної поведінки. В негомогенних, тобто в розколотих суспільствах, шлях досягнення такого специфічного консенсусу, ймовірно, можливий через пошук певного суспільного компромісу. Останній стає методом розв'язання конфліктів усередині складного суспільства, складовою ухвалення суспільно значимих рішень та супроводжує процес формування спільної громадської ідентичності. Саме громадянська ідентичність дозволяє усувати протиріччя між політикою ідентичності і політикою відмінності: не заперечуючи відмінностей, вона шукає форми їхнього узгодження на основі прихильності принципу рівності і свободи. Такі процеси сьогодні характерні для України, хоча й супроводжуються актуалізацією негативних етностереотипів, особливостями формування регіональних ідентичностей, їхнім включенням до загальноукраїнського контексту, відмінностями у розумінні громадянами геополітичного майбутнього та подальшого соціокультурного розвитку. Процеси демократизації та її консолідації можуть сприяти формуванню в Україні політичної нації, віднаходженню шляхів та механізмів, які б усували проблеми розколотості суспільства, поєднували різні колективні ідентичності, затверджували відповідні правила суспільної гри, шукали порозуміння між «групами інтересів» та суспільними секторами. Це шлях наближення консолідації демократії.

Проблеми ідентичності, її теоретичні та прикладні аспекти викладені у працях зарубіжних учених: П. Бергера, М. Кастельса, В. Лапкіна, Т. Лукмана, Г. Міненкова, У.

Мішлер, І. Нойманна, В. Пантіна, С. Перегудова, О. Попової, Т. Райсс, Р. Роуз, І. Семененко, Дж. Серлі, Е. Сміта, Ю. Габермаса, С. Хантінгтона, Ф. Черутті, Е. Еріксона та ін.

Значний внесок в осмислення процесів ідентифікації, значення ідентичності для формування загальнонаціональної, громадянської ідентичності в Україні внесли О. Антонюк, С. Горобчишина, О. Картунов, А. Колодій, І. Кресіна, І. Курас, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, Г. Палій, Н. Пелагеша, В. Ребкало, С. Римаренко, Ю. Римаренко, В. Степаненко, М. Степико, Ю. Тищенко та ін. [4, с. 180–191].

У той же час проблеми впливу громадянської національної ідеї на формування консолідованої національної ідентичності в Україні ще не достатньо висвітлені в науковій вітчизняній літературі, що визначає актуальність даного дослідження.

Метою статті є аналіз ролі та впливу громадянської ідеї на політичну ідентичність українських громадян, формування консолідованої національної політичної ідентичності в Україні.

Об'єднавчим стимулом у політичному самовизначенні громадян може стати національна ідея в її громадянській інтерпретації, на основі консолідації громадян навколо узгоджених цілей і цінностей. Застосування «громадянського підходу» передбачає, що приналежність до спільноти визначається громадянством індивіда, ґрунтується на понятті «народного суверенітету», затвердженні ліберальних цінностей.

За висловом Ю. Хабермаса, у разі громадянської моделі інтеграції члени спільноти «повинні сприймати себе як союз вільних і рівноправних індивідів на основі добровільного вибору» [11, с. 371]. Добровільний вибір та громадський консенсус щодо цілей, цінностей і правил суспільного життя передбачає раціональне конструювання моделі бажаного розвитку країни, її усвідомлення і прийняття.

У той же час соціологічні дослідження показують, що поняття «національна ідея» має різне смислове навантаження у громадян України. Крім того практично не розвинений і не популяризований сам «бренд» національної ідеї, про що свідчить число громадян, які не визначилися з даного питання.

Так, за даними соціологічного дослідження «Ставлення до національної ідеї в Україні», проведеного компанією «Research & Branding Group» з 15 по 25 травня 2011 р., більшість українців (68%) стверджують, що в Україні в цілому не сформована національна ідея; 21% респондентів не визначилися з відповіддю; і тільки 12% – вважають її сформованою.

Дослідження демонструють, що 12% українців розуміють «національну ідею» як єдність усіх регіонів України, Заходу і Сходу; 6% – як подолання бідності та об'єднання в ім'я зростання рівня життя; 6% – як зростання національної самоідентифікації та національної гордості; 6% – як збереження незалежності й територіальної цілісності. Національну ідею як відродження та збереження українських традицій розуміють 4% респондентів; як розвиток української мови та культури, любов до України – по 3% опитаних; як знання історії України – 2%; як об'єднання в ім'я відродження України та євроінтеграцію – по 1%.

Натомість 18% українських громадян відповіли, що в Україні відсутня національна ідея, 40% – не змогли визначитися з відповіддю. Але у той же час кожний другий українець (49%) розроблення національної ідеї для України сьогодні вважає актуальним [3].

Основою формування громадянської національної ідеї є зріле громадянське суспільство. Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності

поступово поліпшувалися, а останніми роками, не показуючи позитивної динаміки, зберігали певну стабільність на досягнутому рівні [7, с. 5].

Розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні значно відстає від країн Вишеградської групи та Балтії, незважаючи на те, що Україна лідирує за цими показниками на пострадянському просторі. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006 – 2011 рр. [13].

Згідно з дослідженням «Індексу сталості неурядових організацій» «Агентства міжнародного розвитку США» (USAID NGO sustainability Index) стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінений у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де поріг консолідації складає 3 бали). У цілому, за загальною оцінкою зарубіжних експертів громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану [14].

Згідно з даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, станом на початок 2012 р. було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 71767 громадських організацій (на початок 2011 р. їх було 67696), 27834 профспілки та їх об'єднань (у 2011 р. – 26340), 13475 благодійних організацій (у 2011 р. – 12860), 13872 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (у 2011 р. - 11956) та 1306 органів самоорганізації населення (у 2011 р. - 1210) [5].

За кількістю НУО на 10 тис. населення Україна значно відстає від країн ЄС та Македонії. За офіційними статистичними даними на 10 тис. постійних мешканців України у 2010 р. припадало 32,1 легалізованих громадських об'єднань, з них громадських організацій та благодійних фондів – 17,6.

Водночас у Македонії було створено близько 50 асоціацій громадян і фондів на 10 тис. населення, тобто майже у 3 рази більше, ніж в Україні. В Естонії (має один із найвищих показників розвитку громадянського суспільства серед країн – нових членів ЄС), цей показник становить близько 250 ОГС, в Угорщині (має найнижчий показник сталості ОГС серед країн Вишеградської групи) – близько 65 ОГС [7, с. 9].

Про те, що в українському суспільстві є значний потенціал розвитку громадянського суспільства свідчить той факт, що під час підготовки до проведення в Україні та Польщі футбольного чемпіонату «ЄВРО-2012» майже 24 тис. заявок було отримано від бажаючих стати волонтерами цього заходу при потребі в приблизно 5,5 тис. волонтерів. Конкурс бажаючих надавати допомогу на ньому співробітникам УЄФА склав у середньому по Україні 4 особи на місце, а в Києві навіть 6,5 особи на місце [6].

Однією з причин повільного розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні є слабка фінансова підтримка з боку держави та місцевих бюджетів. Наприклад, фінансова підтримка (у вигляді як грантів, так і відшкодувань за надані послуги) у бюджеті пересічної ОГС країн ЄС становить – 40-60%, а пересічної ОГС України – 2-3% [див.: 2].

Проблемою розвитку громадянського суспільства в Україні є низький рівень соціального капіталу, який характеризується, за визначенням Ф. Фукуями, схильністю людей до об'єднання на основі спільних цінностей, здатністю до самоорганізації,

підпорядкування індивідуальних інтересів інтересам великих груп на основі вміння спілкуватися, домовлятися і довіри між групами і індивідами [див.: 10].

Тому зниження довіри українських громадян один до одного можна розглядати як серйозну перешкоду формування соціального капіталу та громадянського суспільства. Соціологічні дослідження демонструють стійку тенденцію зниження рівня довіри в Україні. У 1992 році 42,8% українців вважали, що «більшості людей можна довіряти». У 2006 році згодних з цим твердженням було тільки 30,3%. У той же час зросла кількість тих людей, які не згодні з твердженням, що «більшості людей можна довіряти»: з 43,0% до 50,6% відповідно [1, с. 20].

Недовіра громадян один до одного позначається на їх довірі до громадських організацій. Більше половини українців не довіряє громадським організаціям. Згідно із середнім показником за 2010 – 2011 рр., загалом 28,4% населення України довіряють громадським організаціям, при цьому лише 3,4% населення довіряють повністю, 25,2% – скоріше довіряють. Не довіряють громадським організаціям 53,3% населення, при цьому 21,7% не довіряють повністю, а 31,58 – скоріше не довіряють. Таким чином, середній показник довіри до громадянського суспільства в Україні є нижчим, ніж, наприклад, в Албанії (39,6%) або у Грузії (45,6%) [12].

Соціологічні дослідження також показують, що участь у політичних партіях і громадських об'єднаннях не становлять великої цінності для українців. За даними Інституту соціології НАН України, участь у діяльності політичних партій та громадських організацій все ще залишається серед найменш значущих для громадян України цінностей (менше 3-х балів за 5-бальною шкалою), разом з тим цей показник піднявся з 2,09 бала 1994 р. до 2,46 бала у 2011 році [8].

Велику роль у зміцненні спільних ідентифікаційних орієнтирів відіграють норми і цінності, які розділяються усіма громадянами. Дані опитувань показують, що число громадян, яким достатньо «норм і цінностей, що об'єднують людей у державі та суспільстві», зросла з 7,2% у 1995 році до 15,2% у 2006 році. У той же час цей показник залишається вкрай низьким для демократичного суспільства. Викликає побоювання те, що, незважаючи на демократичні перетворення, зростає кількість українців, яким таких цінностей не вистачає: з 33,2% до 36,9% в аналогічний період. Позитивною тенденцією можна відзначити зростання числа громадян, яким вистачає політичних свобод (слова, совісті, пересування тощо): з 28,2% у 1995 році до 36,6% у 2006 році [1, с. 42].

У цілому громадяни України відчувають сьогодні нестачу норм і цінностей, які б їх об'єднували, що сприяє індивідуалізації свідомості, розмиванню «соціальних скреп» суспільства, веде до соціальної аномії. З 1992 року по 2008 рік середній бал індексу аномійної деморалізованості українського суспільства (за шкалою 0 - 18 балів) практично не змінився (з 13,6% до 13,1%) [1, с. 22].

Необхідно відзначити, що держава робить певні кроки для прискорення процесу формування громадянського суспільства в Україні. Розвиток громадянського суспільства визначений одним із напрямків внутрішньої політики відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. Засади державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства визначено Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р.).

Функціонування громадянського суспільства забезпечується, зокрема, законами України «Про об'єднання громадян», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних

творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» та ін. [7, с. 39].

Але виконання законодавства не завжди є результативним, передусім, через дисбаланси важелів впливу – політичних, фінансово-економічних та інших. Серйозними перешкодами формування інститутів громадянського суспільства є також відсутність досвіду самоорганізації населення, патерналізм, законсервована радянською свідомістю інертність населення, а також низький рівень доходів українських громадян, нерозвиненість середнього класу. Згідно з даними Європейської економічної комісії ООН за 2010 рік, середня зарплата в Росії та Румунії вище української більш ніж в 2 рази, а у Польщі та Угорщині - в 3,5 рази. За цим показником наша країна є явним аутсайдером навіть серед європейських і закавказьких держав СНД, випереджаючи лише Молдову [9, с. 39].

Таким чином, розвиток та усвідомлення громадянської ідеї є важливим фактором формування колективної ідентичності та консолідації українського суспільства.

Консолідуєчим чинником у політичному самовизначенні українців може стати конструювання моделі бажаного розвитку країни, її усвідомлення і прийняття більшістю громадян. В основі такої моделі повинна бути громадянська національна ідея.

Суспільний консенсус щодо цілей і цінностей суспільства є основою колективної демократичної політичної ідентичності, вільного самовизначення громадян в союз однодумців. У той же час аналіз соціологічних досліджень показав, що більшість українців фіксують відсутність національної ідеї в Україні або ж вкладають у неї різний зміст.

Основою формування консолідованого уявлення про цілі та цінності суспільного розвитку є громадянське суспільство і соціальний діалог. На даний момент розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні хоча і демонструє поступальну стабільність, в той же час цей процес значно відстає від країн Вишеградської групи та Євросоюзу.

Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства в Україні обумовлена політико-правовими, соціально-економічними та культурними умовами їх формування та функціонування, такими як: невизначеність правової бази, слабка фінансова підтримка з боку держави та місцевих бюджетів, невелика частка середнього класу в структурі населення, нестача соціального капіталу та соціального діалогу, низький рівень самоорганізації населення, недостатність норм і цінностей, які об'єднують, збереження патерналізму у свідомості населення та ін.

Відсутність політичного проекту у вигляді громадянської національної ідеї, яка відповідала б на такі виклики, як цілісність держави і нації, подолання внутрішніх розколів, пошук свого місця у світі, посилюють і надають стійкість кризі політичної ідентичності в сучасній Україні.

Список використаної літератури

1. Головаха Є. Українське суспільство 1992 – 2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 85 с.

2. Красносільська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті [Електронний ресурс] / А. Красносільська. – Режим доступу :

<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&>.

3. Отношение к национальной идее в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7621/>.

4. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4-5. – С. 180-191.

5. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip.

6. Працювати на Євро-2012 безоплатно хоче рекордна кількість людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html>.

7. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – К., 2012. – Режим доступу : [uniter.org.ua>data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf](http://uniter.org.ua/data/block/niss_stan_poz_gp...2012.pdf).

8. Україні – 20: погляд соціолога. Прес-реліз прес-конференції «Україні – 20: моніторинг соціальних змін» від 3 серпня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.i-soc.com.ua/institute/presrel_08_2011-1.pdf.

9. Уровень доходов населения. Опрос от 27 марта 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rb.com.ua/rus/marketing/tendency/8378/>.

10. Фукуяма Ф. Доверие [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с. – Режим доступа : [edu.tltsu.ru>sites/sites_content...html...Novaya.doc](http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content...html...Novaya.doc)

11. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства // Ю. Хабермас, Б. Андерсон, О. Брауэр, М. Хрох и др.; [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.

12. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2011) Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81.

13. Nations in Transit – Ukraine (2011) [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf.

14. 2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 13th Edition – June 2010 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2014 р.

N. Pashina

CIVIL IDEA AS A FORMING FACTOR OF POLITICAL IDENTITY OF UKRAINIAN CITIZENS

The role and influence of the civil idea on the political identity of the Ukrainian citizens and formation of consolidated national political identity in Ukraine have been analyzed. On the ground of systematic-factor method the problems of the development of the civil idea in modern Ukraine have been investigated.

It has been shown that the civil society and social dialogue appear to be the basis of forming a consolidated idea of aims and values of social development. Based on the sociological investigations the conclusion has been made that the development of civil society institutions in Ukraine lags considerably behind the states of Vyshegrad group and the European Union.

A lack of development of civil society institutions in Ukraine is conditioned by political and legal, socio-economic and cultural terms of their forming and functioning, such as uncertain law basis, poor financial support from the government and local authorities budget, a small percentage of middle class in population structure, lack of social capital and public dialogue, a low level of self-organization of population, lack of norms and values which unite people, conservation of paternalism in the population consciousness and so on.

The fact that there is no political project concerning the national idea aggravates the crises of political identity and makes it stable in modern Ukraine.

Key words: *political identity, civil idea, national consolidation, social capital, social dialogue.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Антонюк О.В., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.*

УДК 323.12 (497.11) (045)

Y. Ryabinin

EXTERNAL INFLUENCE FACTORS IN THE KOSOVO ETHNOSEPARATIST CONFLICT

The article is devoted to such a pressing problem as separatism. Some experts say that separatism is a problem of the past, but the author emphasizes that the XXI st century will be the century of identification factor increasing that will influence the nationalistic issues. It is underlined that the separatism could be catalyzed not only by inner factors but also by outside ones, especially nowadays, when the structure of the world is being changed by the influential actors of the foreign affairs. The author presents the concept that the collapse of the Soviet Union and collapse of the bipolar system of foreign affairs after the end of the Cold war inspired the change of the safety architecture in the whole world. In some cases the world community doesn't pay attention to the genocide cases that take place in the countries and regions that are not important for the political world due to geopolitical or resource reasons. The author analyzes the ethnoseparatism conflict in Kosovo and constituents of the external factors influence. So the author makes a conclusion that nowadays it is really necessary to pay attention to such issues as separatism because it may lead to the break out of hostilities in the country and lead to the genocide no matter whether it is cultural or physical genocide. Besides it is necessary to reform the world law system that is too old for the contemporary world and processes that take place in the world.

Key words: *separatism, ethnoseparatist conflict, genocide, external factors, Kosovo.*

Ethnoseparatist conflicts take place on the territory of one country, but in some cases the conflict escalates with or without external influence and interference. The support of separatist conflicts in this or that country depends upon the geopolitical interests of the influential actors of the international affairs. So, we can see it by the example of the US position towards the separatist conflicts in Kosovo on the one hand and Abkhazia and S.Ossetia on the other.

External factor can show itself in different ways, i.e. by military interference, informational demonization campaign, economical sanctions, supplying military equipment etc.

One of the bright examples of the external factors that supported the ethnoseparatist conflict was the attitude of the US to the situation in Kosovo. So, the main task of this article is to analyze constituents of the external support that was presented to the rebels of Kosovo in their conflict with Serbia.

United States of America is the main problem in the contemporary world. The collapse of the Soviet Union and the collapse of the bipolar system of the political world allowed the US uncontrollably and with impunity to implement the "export of democracy", as they call it. And in fact, during all the time since the collapse of the USSR they have been conducting a "crusade" to establish control over territories which are necessary for them from the resource or geopolitical point of view. The energy resources determine today the direction of the US foreign policy. The author of the article stresses that nowadays the world lives in the state of the 4th world resource war and we can see by many examples that the US conducts it nowadays. The US politicians are considered to be hypocrites taking into account the fact that if some country that doesn't have resources but is characterized by the state of civil war or ethnic cleansing, it will never get help either from US or the world community. During Clinton presidency, the United States has portrayed its policy towards Africa by the principle "Africa can solve most of its problems itself," but this factor didn't work out either in the Republic of Congo, which became the scene of large-scale war and massacre, Rwanda or Nigeria etc. In case of Congo, Clinton rejected the UN request to allocate \$100 thousand to deploy a battalion of peacekeepers in this country. In case of Sierra Leone, Washington delayed the discussion of the British proposal to send peacekeepers to this country in 1997, thus bringing another major catastrophe. The former France president F.Mitteran said that such cases that happened in Rwanda can't be considered to be a genocide. By these examples we can see the attitude of the developed countries leaders towards the people of the third world. Being a state secretary M.Albright commented on the death of half a million of Iraqi children due to the bombing in Iraq in such a way: «It is a difficult choice, but we think the price is justified» [3, p. 58].

Above-mentioned facts show that US democracy doesn't take into account the value of human life, cause the control over natural resources and countries must be achieved by all possible methods, one of which is the intervention or influence of all kinds. In cases where military intervention are unreasonable the US organize and conduct "color revolutions". The events in the former USSR, former USSR republics and the former Yugoslavia are characterized by the fact that their internal armed conflicts became the way of solving world foreign policy problems.

As has been already mentioned, the policy of double standards clearly manifested in the situation in Yugoslavia. United States and its NATO allies spoke about moral order, holding an immoral position. During their aggression in Yugoslavia they said: «We will kill your civilians, until you accept our terms and conditions». This is an approach of terrorists, but not the countries that try to guarantee peace in the whole world. NATO aggression didn't prevent, but on the contrary, was the main cause of the humanitarian disaster in Kosovo. A significant part of the population fled Kosovo not because of ethnic cleansing, but because of NATO bombing. US constantly alleged that they could not just stand aside, while atrocities took place in Kosovo. This absurdness of this argument can be illustrated by the following example – imagine that you see a scene of crime on the other side of the street, so you take an automatic rifle and kill all the participants of this event: criminals, victims, witnesses. Should the world community consider such a reaction as reasonable and morally justified? [3, p.62].

NATO military intervention could have been justified from a moral point of view only if it had restored justice and ensured the peaceful coexistence of all citizens of Yugoslavia living in Kosovo, regardless of their ethnic origin. In the case of Yugoslavia the Serbs were initially

called criminals and thousands of peaceful people perished not because of Miloshevič regime but due to NATO interference [2, p. 22].

Analyzing the external factors in the ethnoseparatist conflict in Kosovo, we can single out three constituents – informational, financial and military support factors.

The demonization campaign of the serbs was launched in the end the 80th. In one of the issues of the Foreign Affairs journal an article by David Gompert, former Director of the European Department of the National Security Council, was published, in which “he offered for years, if not decades, to keep Serbia in isolation and poverty, keep it in quarantine until it loses virus that it has inside. Serbia must be treated as a leprosy”. British military expert James Gow believed that “Serbian nationalism is a hissing snake on the chest of the world community”. And Richard Holbrooke called the Serbs «bloodthirsty scoundrels» and that Serbia and Montenegro did not receive international recognition, because they are not civilized enough for admission to the world community. Philosopher from the University of Jerusalem Shlomo Avineri believes that after 1945 the Germans were able to return to the community of civilized nations, not only because the Allied occupation gave them a democratic system, but also because they had to admit the horrors committed on their behalf against the jews and other peoples and that the same fate awaits the Serbs [3, p. 150]. But this philosopher in his work seems to forget to mention about atrocities of the jews against palistinians and Americans against Indians.

Zbigniew Brzezinski expressed such an opinion in his article «Stop the Serbs» in 30.03.99 «Washington post»: “The West should provide weapons to the Kosovo Liberation Army (KLA). The decision of this kind is justified both politically and morally”.

Commenting on this statement, it is necessary to clarify that it is morally from the American point of view, which is a priori immoral, but not from the point of view of really democratic community. This statement sounded really strange taking into account that before events in Kosovo KLA functioned on the money got from drug trafficking and was in the American black list of terroristic organizations. In this situation we can see double standards in the foreign policy of US – KLA can be terroristic organization on the one hand, and ally on the other when it is necessary.

The pretext for war against Yugoslavia appeared far-fetched. Finnish experts who investigated events that happened in the village of Rasak in Southern Serbia in January 15, 1999, said in the official statement that in reality it didn't take place. At the same time, anti-Serb propaganda reached its top. The american newspapers made up stories about atrocities that were committed by the Serbs in order to show the world community that only intervention can stop genocide in Kosovo that really didn't take place.

The second external factor was financial and equipment support of Kosovo rebels by the US and western European countries. The third factor was military one when NATO launched a military campaign against Serbia. In the course of NATO aggression 35,000 combat airflights were conducted, which involved about 1,000 planes and helicopters that dropped 79,000 tons of explosives (including 156 containers with 37,440 cluster bombs, banned by international law) [4].

The damage to Yugoslavia done to industrial, transport and civilian objects in the result of almost three-month bombing, according to various estimates, measured by the sum of 60 to 100 billion dollars. The number of dead soldiers and civilians are still uncertain. It ranges from 1,200 to 2,500, 800 of which were children. The NATO airplanes bombed not only bridges, industrial plants, but also railway stations, hospitals, kindergartens, churches built in the Middle Ages. Bombs that were thrown by the British airplanes had such inscriptions as: «Happy Easter», «We hope you will like it», «Do you still want to be a Serb?» [5, p. 134].

In February 2008, the Serbian province of Kosovo, with the support of the United States declared its independence, and most of the Western countries recognized its independence. The events in Yugoslavia are essential for understanding the strategy and tactics of the United States in the establishing the world order. US aggression against Yugoslavia has several causes. The first reason is due to the task of strengthening the dominant position of the United States over the whole world. After the collapse of the Soviet Union the United States received an overwhelming advantage, including new types of weapons. Destruction of the enemy can be performed using missiles that may be hundreds of kilometers away from the object. There was a need for a full-scale tests of new weapons. The second reason was related to the development of new types of impact (informational, environmental, financial) to eliminate potential threats to the US position. The third reason was due to the fact that the internal situation of the US ruling group demanded demonstrations of American power.

All these factors led to the following specific objectives of aggression: 1. to destroy the countries with the mentality of resistance, Yugoslavia was a test country; 2. to minimize the competitive ability of Europe, especially Germany; 3. to test the new weapons of precise actions in a combat situation; 4. to show the power of the United States, its invincibility and impunity; 5. to oppose Orthodoxy to Islam; 6. to test the environmental weapons; 7. to work out the informational weapon; 8. to put the control of the United States over the richest resources of manganese in Kosovo; 9. to destroy the infrastructure of Yugoslavia and paralyze economic life, because even under the most severe restrictions and pressure from the United States this country continued to develop its economy; 10. to work out specific methods of creating and instigating conflict that would lead to its collapse [3, p. 130].

This military operation also had the mission to show the whole world what can happen if the state pursues an independent policy without consultation and approval from the US. US action against Yugoslavia was an attempt to relapse power politics and undermine the whole system of modern international law. Two operations of the alliance in the Balkans showed that the post World War II European system was in crisis, but also gave birth to three quite dangerous tendencies:

- war revival factor in the construction of modern Europe, the situation virtually impossible in the bipolar confrontation between nuclear superpowers;
- internationalization of internal conflicts, i.e. the creation of models to eliminate internal sovereignty;
- formation NATO-centric system in which one military-political bloc controls all European processes [6, p. 51].

NATO military action against the Serbs set a precedent of open intervention of the military-political bloc in the internal armed conflict on the side of one of its members. Local ethnic clashes escalated into a full-scale regional war, so since the mid 90-s Balkans crises gradually transformed from a regional problem into a question of European security and a kind of political-military “chess game” between the “great powers” [6, p. 52].

It is necessary to draw attention to some of the results of the crisis on post Yugoslavian space from the point of view of international organizations and the European security system:

- for the first time mechanism was put in place where a region that wished to secede from the multinational federation, is not regulated by international law or the Constitution of the Federation, but by the decision of a group of people or political leaders of some great powers; thus a precedent was set exit from the federation of its separate parts;
- the essence of the UN peacekeeping concept has changed, a transition to the use of force to punish one of the conflict sides (Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Yugoslavia);

- for the first time the use of military action was used to solve the conflict and to impose vision of the internal structure of a country;
- the independent role of the UN in resolving international conflicts was legalized. It happened in the Balkans gradually. First NATO appeared as a part of peacekeeping operations, and then began to function as an independent factor under the banner of peacemaking, and then without approval of United Nations;
- the mechanisms of international organizations were used to replace political leaders and change the political system of the country;
- the policy of double standards was applied in the Balkans as for the conflicting parties, when world organizations and NATO openly rejected an objective approach to the conflicting parties [1, p. 77].

The final stage of the external factor usage was used during the coup d'état in 2000. The following mechanisms were used in the process of power change in Serbia:

- ten months before the elections in 2000, the head of German diplomacy, Joschka Fischer together with US Secretary of State M. Albright secretly gathered in Berlin, members of the opposition who have agreed that V. Kostunica would become a president;
- \$30 million were secretly transferred from Budapest to Serbia in order to supply the opposition with computer equipment before the elections;
- 45 million German marks under the guise of humanitarian aid were transferred to 40 Serbian cities where local authorities represented the opposition;
- the oppositional mass media was supported secretly, some journalists had internship in Germany;
- the results of the elections were not announced but the opposition declared itself to be a winner and it was supported by the West.

References

1. Гуськова Е. Югославский кризис начал разрастаться с момента его интернационализации / Е. Гуськова // Международная жизнь. – 2006. – №5. – С. 73–85.
2. Кружков В. Югославский прецедент опасен для мира / В. Кружков // Международная жизнь. – 1999. – №10. – С. 19–29.
3. Лисичкин В. А. Глобальная империя зла / В. А. Лисичкин, Л. А. Шелепин – М. : Изд-во Эскмо, 2003. – 448 с.
4. Мартынова Е. Уничтожение Югославии: история конфликта [Электронный ресурс] / Е. Мартынова. – Режим доступа : <http://www.vesti.ru/doc.html?id=266550>
5. Хомский Н. Государства - изгои. Право сильного в мировой политике / Н. Хомский. – Москва : Логос, 2003. – 320 с.
6. Фененко А. Балканский фактор и военно-политическая безопасность Европы / А. Фененко // Международная жизнь. – 2002. – №2. – С. 51–67.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2014 р.

Є.В. Рябінін

ЗОВНІШНІЙ ФАКТОР ВПЛИВУ В ЄТНОСЕПАРАТИСТСЬКОМУ КОНФЛІКТІ В КОСОВО

В статті автор розглядає доволі актуальну тему сьогодення – сепаратизм. Як відомо сепаратистські процеси відбуваються на території якоїсь держави, але ці процеси можуть розвиватися лише за умов ендогенних чинників, а в деяких випадках саме екзогенні чинники посилюють та прискорюють розвиток конфлікту, що може призвести до військового конфлікту між центральною владою країни та бунтарського регіону. Конфлікт в Косово виявився яскравим прикладом подвійних стандартів в зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки. Автор наголошує на тому, що США після розвалу СРСР та біполярної системи міжнародних відносин залишилися єдиною

наддержавою, яка визначала перебіг політичних процесів як в тій чи іншій країні, так й в окремому регіоні в цілому. Слабка позиція Росії на міжнародній арені в 90-х роках минулого століття дозволила євроатлантичній коаліції провести агресивну військову кампанію проти Сербії, а отже, підтримавши сецесіоністські процеси Косова. В статті наголошується, що є декілька методів підтримки сепаратистських процесів, а саме, інформаційна, фінансова, технічна, гуманітарна, інформаційна, військова. Розглядаються такі складові зовнішнього впливу на етносепаратистський конфлікт в Косово як інформаційна, під час якої в світовій пресі відбувалася антисербська кампанія; технічна та фінансова в межах яких терористична організація Армія визволення Косова отримувала фінансову підтримку від Заходу, а також технічну, тобто США постачали бойовикам зброю; військова – під час цього виду підтримки євроатлантична коаліція провела військову кампанію проти Сербії, під час якої загинуло декілька тисяч людей та зруйнована інфраструктура. Крім того, автор аналізує завдання, які США ставила перед собою під час цієї військової агресії та її наслідки.

Ключові слова: сепаратизм, етносепаратистський конфлікт, геноцид, зовнішні чинники, Косово.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Войналович В.А., д.політ.н, проф.; Трофименко М.В., к.політ.н, доц.

УДК 330(438)“1991/2014”(045)

М. Ryba

THE PRIORITIES OF THE POLISH ECONOMY IN THE LAST 25 YEARS IN THE UKRAINIAN CONTEXT

Ukrainian economy faces the huge strategic challenges at present. The great example may be the experiences of the other countries, such the Poland's economic policy from the near past. The Polish economy in the last 25 years of its sovereignty and almost permanent economic development, has become a developed economy recently. How did it happen that two economies, which started from the very similar point and from the same level of the GDP per capita, go the very different way and develop significantly differently?

What were the key challenges and priorities of the Polish economy? Is there any key in order to avoid the mistakes and the middle income trap? Which tools and strategy is crucial to implement in order to release the full potential of the Ukrainian economy? The world seem to be more and more dynamic, especially in the last years and even months The significant context of the deliberation is the current Ukrainian situation and its challenges, which using the Polish experience and at the same time being very similar in many issues, could avoid many structural and strategic mistakes in the economic development.

Key words: Poland, Ukraine, development, transformation, economy, reforms.

POLAND 1989

Poland's economic transition is one of the most impressive transformations of the last 25 years in the world and one of the most positive examples of the European changes after the collapse of the Iron Curtain, unless the brightest. In 1989 Poland was one of the poorest countries among those transforming in the Central-Eastern Europe, including those which

were still part of the Soviet Union, and almost twice poorer than the Czech Republic and half poorer than Hungary. From a practically bankrupt country, with a very low (about 1.700 USD) GDP per capita, a huge public debt, an inefficient industry and also highly corrupted, Poland became developed in a real terms and one of the fastest economically increasing in Europe. How did it happen and how it was possible to increase without any recession for almost 25 years? The answer is not easy, however the key points are reforms, a healthy economic system and releasing the people's energy and creativity.

The crucial moment was the year of 1989 when Poland as the first country in the Eastern part of the Iron Curtain carried out the semi-democratic elections which allowed to appoint a new opposition government. Although the first real economic changes became already in 1988, particularly the business activity law, the most important reforms were established in 1989 and also named by the current new Minister of Finance, professor Leszek Balcerowicz.

Before we mention about the reforms, let us look back at the situation of Polish economy at the starting point. Poland, as the rest of the communist states, had the centrally planned economy where state's property was absolutely fundamental and privileged. Although the first private companies already existed, the real boom has not come yet. The industry, although super-important and essential part of GDP, was inefficient, too employed and underdeveloped. The state suffered the lack of capital and goods what was noticeable for instance in shops, equipped usually only in vinegar what is the symbol of the 80s. until today. Despite the higher demand than supply, the salaries were extremely low even in purchasing power parity. Poland was deeply corrupted state where even small things were difficult to solve without a special gratitude. As the rural country, where agriculture was also an important part of GDP, this part was underdeveloped as well and did not supply the citizens enough. To make matters worse, the Polish public debt, particularly international debt, was extremely high because of the loans from the 70s. when economy invested huge amounts of borrowed money in industry and constructions. The most symbolic and noticeable thing were increasing prices because of the higher and higher inflation.

EXPERIENCES OF THE POLISH REFORMS

Now it is a time to understand what was implemented on January 1, 1990 when the Balcerowicz reforms entered into force of an act. Shortly before Balcerowicz said: 'We need to end up with the false game where people pretend to work and the state pretend to pay. This dozen days may decide about the years (...) The situation is extremely difficult, but waiting may only make it worse. The society will approve the program only if the goals and results are clear. There will be no system changes when the inflation exists. Thus, the first hit must be aimed there'. The Plan comprised ten economic acts. One of the first and the most important issue was a liberalization of the internal prices what released a trade but also contributed to the enormous increase of inflation (which became a hyperinflation for a while at the level of about 1000%). In order to control it, the interest rate became higher over the inflation. Because of the free trade and business activity, the trade and import dramatically increased what also helped to supply the economy. What was fundamental, the rate of exchange of the American dollar became transparent and stabilized what was the consequence of a full convertibility. The banking system was completely reformed so as the credit policy and because of that international banks had an open space to invest there, change the market and teach people how to exist in capitalist world. Many inefficient public companies became privatized or simply were liquidated what certainly rebounded the increasing unemployment. A year later an income tax was implemented, the next year valued added tax (VAT) as well, becoming soon the crucial income for the budget. What is very important, because of the fact that the Balcerowicz plan was accepted by the international institutions (like International

Monetary Fund), Poland could raise for cancelling or reducing the foreign debts what was mostly successful in the following years.

The effects of the shocked therapy were relatively quick. Although the GDP dropped in 1990 and 1991 what was impossible to avoid and was normal everywhere in this part of Europe including better developed and less reforming countries. So as in Ukraine, however the comparison of those processes I mention in the further part. Inflation in Poland decreased firstly to dozen or so and in about 10 years to only a few percent. The budget deficit disappeared in only one year and what more important the wealthy countries, which were the lenders, decided to restructure the Polish debt what became the first real help of Western world. However, Poland needed a lot of capital and the foreign direct investment which came during the coming decade, but not huge at once.

On the other hand the rapid therapy of the economy had also the other, much darker face. Because of the closing inefficient factories policy the unemployment rate increased dramatically, especially in the traditionally industrialized regions and in the villages. In Poland appeared enormous poverty areas, consumed by a structural unemployment and a social discontent what was the direct cause of many extreme views and approaches until today. Comparing to the communist time in the society appeared fast developing social stratification, which fortunately today is not high, but still constitutes an important problem for a society and an economy. Summing up, some part of the society became a beneficiary of the new system, however the other, less lucky or smart people remain poor or even poorer than during the previous regime. Moreover, professor Balcerowicz became for years, actually until today, persona non grata of many political and social environments in Poland, being a symbol of everything what went wrong in Poland after collapsing of the communist system. Many of experts or ordinary people accuse him for implementing a neocolonial system in Poland which brought about the sale of the national heirlooms like big industrial companies, banks, steelworks and also closing down the mines, shipyards or State Agricultural Farms (PGRy), what directly caused the enormous unemployment and the poverty areas. Especially the unemployment in the villages and the wild privatization is being criticized by the left side of the Polish public opinion and also experts. For example, professor Witold Kieżun, who was the economist in the US universities during the communism in Poland and today at the age of 92, assume that Polish economic transformation was a typical neocolonial transition and the Polish state created the best conditions for the Western companies in the world to earn money with the greatest rate of return, even higher than in Africa and without any risk. He gives many examples what did wrong in Poland, which companies were ready to compete with the Western ones but never had a chance to do this. He also criticizes the process of the evaluation of the Polish companies which was mostly conducted by the international institutions what devaluated their price and worth significantly. Together with the other dimensions he reckons, that the important part of the Polish economic potential was lost or even stolen. However, today we may only consider and also draw conclusions for the future, what went wrong and which parts of the transformation and reforms were less successful or failed, especially when we compare the final result with the neighbouring countries which chose the other, often a slower path. The certain is that Poland committed many little or larger mistakes which came from a lack of experienced elites or professionals, too much trust for the foreign economic experts and maybe also a huge enthusiasm for the Western lifestyle. The last point caused later the other problems like 'relishing' the Western life being in everything, from the cuisine, the local products to travelling. What is satisfactory, this - typical for young and free economies - disease disappears after about two or three decades when people are either fed up or missing of their difference, or usually both.

At this point it is necessary to mention about the other fundamental reforms or regulations and also the milestones for the economy. In 1991 the Warsaw Stock Exchange was opened, the key institution for a large and ambitious free market. In 1993 Poland became fully independent when the last Russian soldiers left the Polish borders what enabled to conduct the fully sovereign policies. Two years later the redenomination of Polish zloty (PLZ) into new Polish zloty (PLN), erased four zeros and decreased the inflation. The further fundamental step was implementing the new constitution in 1997 which included an important regulation – the public debt cannot be higher than 60% of Polish GDP. This easy provision efficiently defend against possible populists who could irresponsibly try to buy the voters. Another crucial, and also one of the best carried out reforms, was the local government change. Because of the reform from 1999 Poland consists of only 16 voivodeships (województwo), smaller poviats (powiat) and the smallest communes (gmina). At all the levels the local representatives are being chosen in the direct elections what also brings people closer and build the local awareness and responsibility. However, the most important and also symbolic events took part in 1999 and 2004. Firstly, Poland became a NATO member what gave the guarantee also for the potential foreign investors that the market and investment are safe. However, the other event was much more important from the economic perspective. Joining the European Union enabled not only to adjust the law or regulations to the most efficient one, but also opened the unprecedented inflow of funds (about 150 billion EUR in the years 2004-2020). At the end it is necessary to point out the important act from the future perspective, namely the increase of the retirement age for both men and women to 67 years old (gradually and with some exceptions, certainly).

POLAND FROM TODAY'S PERSPECTIVE

How is Poland today? GDP per capita (PPP) in 2014 will reach 24 thousand USD and is higher than Hungarian one, being twice lower in 1989. According to the newest Transparency International report, the country is ranked as 35 the least corrupted state and almost every year climbing the list. The structure of the GDP is very healthy, where 63% are services, 33% industry and only 4% of agriculture. Still pretty high (increased especially from 2009) is unemployment rate, at 11,4% (according to Eurostat only 8,7%) but is very likely to reach 6-7% until 2016-2017. However, at this point it is important to mention the very large emigration to the Western European countries (especially the UK, the Netherlands, Germany, Norway) which is estimated between 1-2 million people. In the Doing Business ranking Poland is ranked at 32. place in the world, systematically going up (several years ago being around 70. place).

Despite being the relatively healthy economy, Poland has another crucial priorities in its strategy of development and briefly I would like to point them. The first issue is a policy of demography and migration. In the country there is one of the lowest fertility rate among the EU states. It is mainly because of the economic and not encouraging system solutions what often makes the children too expensive for young parents. The different are also the priorities for young people who prefer to make their career and want to have less children than their parents. It is impossible to solve the problem by one political decision, solutions must be the comprehensive and treated as the one and huge system and orientation change, together with migration policy. Poland as a country with extremely low rate of migrants, has a great opportunities bound up with opening the market for the foreign comers. The very important may be the heritage of the Rzeczpospolita, as traditionally multicultural state of Lithuanians, Ukrainians, Jews, Germans, Armenians, Poles of course but also different nations. The only certain thing is that every year the rate of migrants will be higher and higher, being a great chance for Polish development (certainly together with some limited threats). This issue is

crucial to develop the economy in a sustainable way, especially when the unemployment rate is going to decrease noticeably in the following years.

Another priority is the innovative and science policy. Research and development funds are much too low, being at the level of about 0,9% of Polish GDP, while the EU goal is to head minimum of 3%. The great examples are here such countries like Israel or South Korea which spend more than 4% as the future development investment. Polish funds are going to reach 1,7-1,9% until 2020, however it is still not enough if the country wants to catch the leaders and produce more hi-tech instead of the cheap products. The real opportunity are the European funds which can be spend in accordance with the innovative policy, supporting such projects. The other thing is a cooperation of the state and business, together with the universities. The private business and scientists must be also encourage to spend their money for the innovative research in order to treat it as a real investment. Only fully coordinated policy may be competitive in the changing environment of the globalized world.

The metropolitan policy is especially important nowadays as more and more people live in the cities, what is an ongoing world's process, not other in Poland. Therefore the metropolitan areas must be treated in a special way as they just mean more than in the past, being the key centres of change. One of the most important Polish problems are the sprawling suburbs which are a way worse communicated with the downtown and the working districts. In order to control the way of change the local governments must have more power of decisions what means more rights in the nationwide politics. Especially today, in the new era of building a new but well known kind of the cities – smart cities – places comfortable for its citizens not only for cars or the great industries.

POLAND'S EXPERIENCES IN THE UKRAINIAN CONTEXT

Poland may be a very good example for Ukrainian transformation because of many reasons. We should start from the historical and cultural similarities, as important as a geographical factor. All of them together cause that those two countries impact themselves significantly and this process may only be deeper and deeper. Shortly this means that the development of one of the countries will impact positively on the other country, increasing the trade, security or the mobility of the societies like the mutual migrations.

It is important to mention that in 1989 the economies of Poland and the Ukrainian part of Soviet Union were pretty similar, particularly if we take into account the level of development measured in nominal GDP per capita, which were in both of them at the level of less than 2 thousand dollars and about 5 thousand dollars in Purchasing-Power Parity (PPP). In 2012, the last stable year for such comparisons, the Polish GDP per capita (PPP) raised to more than 22 thousand dollars, while the Ukrainian raised only to about 7 thousand dollars. Unfortunately, as a result of the last events in Ukraine, during the next years this difference may still deepen. However, the way for the fast development may lie in the fast and important implementation of reforms which can be often followed on the Polish experience.

This what differ the chart of Ukrainian and Polish economic development are the huge ups and downs of the Ukrainian one. At the beginning the enormous (up to -22.55%) decrease through the 90s, then the impressive (up to 12.95%) increase of the GDP at the beginning of the new millennium. Unfortunately, followed by the another big decline in 2009, during the world crisis. The Polish chart seems much more 'boring' what means also the stability. At the beginning of the 90s. rather the significant decrease, but then from 1992 the systematic growth without even a year of recession. It is not the result of the political strategy but a significant sign of the importance of the Polish reforms from the 1990 which were mentioned previously. Despite the mistakes and the great social expenses, Polish economy did an enormous step in only 25 years of its transformation in order to be a developed economy. It did not happen only because of the great strategy, more likely is the reason of a release of the

people's energy and creativity. Certainly the success would not be possible without the beginning reforms and a huge shock therapy at the start. Nowadays, Poland is in a totally different moment, being an important part of the united Europe and the Western civilization. However, the challenges are maybe different, but still same important. Still, Poland is a great example for the other transforming economies that the work and persistence, often very hard, lead to the success and there is always a good time to start reforming the economy.

POTENTIAL OF UKRAINE AND THE CHALLENGES

Ukraine is in the crucial moment of its transformation and development. After three 'revolutions' the country seems to be finally ready to join the Western way of the development and this path of transformation. The country must define the goal which is chasing the Europe's level of development but also remembering about the local specificity. In order to gain it the government should prepare the new and comprehensive strategy for the future and what is necessary, despite of the costs of the reforms, they should be socially accepted and approved by the society and the political class. Although the internal differences between the regions and the difficult situation in the eastern part of the country, the coherent message of the goal may unite the people. Ukraine does not need to copy and make the errors of the other transforming economies (such Poland) and learn from the mistakes what would make the process easier, less expensive socially and also cheaper. What are the most important economic challenges? Definitely the reforms of administration, banking system, opening the market for investors together with creating the good conditions for them, fighting with a corruption, partly limited privatization. Maybe the most important is the opening of the country and releasing the energy and creativity of the citizens – instead of blocking – a trust for their ideas. Here the good example may be Georgia which is one of the leading countries in the Doing Business index. What is very weighty, the Ukrainian economy has a great potential in many contexts like a heavy industry, a tourism, a social capital with the educated society, a cheaper workforce etc. The positive example of Ukrainian transformation would have a crucial impact on Russia what is the significant argument for the European Union. It seems that Ukraine did the first of the most important steps which was a final selection of the European path. The second one is reforming and a systematic growth. If this appears, both people of Ukraine and the European countries believe it was the right choice and would never abandon the way. Poland is the best example here.

REFERENCES

1. Germain E. US General Consul in Cracow, interview on 25 October 2014 [Electronic resource] / E. Germain. – Mode of access : <http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/innowacyjnosc-sposobem-na-rozwoj-polski-germain-polska-dostrzegla-swoja-wielka-szansę/cr718> [22 Dec 2014].
2. Kieżun W. Economist in the USA during the communist regime, interview on 8 November 2013 [Electronic resource] / W. Kieżun. – Mode of access : <http://forsal.pl/artykuly/744722,kiezun-polska-afryka-europy-transformacja-byla-klasyczna-neokolonizacja.html> [22 Dec 2014].
3. Miłosz M. Polsce grozi katastrofa demograficzna. Bez imigrantów wkrótce zabraknie rąk do pracy [Electronic resource] / M. Miłosz. – Mode of access : <http://forsal.pl/artykuly/823167,polsce-grozi-katastrofa-demograficzna-bez-imigrantow-wkrotce-zabraknie-rak-do-pracy.html> [22 Dec 2014].
4. Niedźwiedzki A. Jak wydostać się z peryferii? Polska polityka europejska po 1989 r. / A. Niedźwiedzki // Polityka zagraniczna Polski. 25 lat doświadczeń (Łódź 21 listopada 2014 r.) : II Konferencja Naukowa. – Łódź, 2014 r.

5. Ostrowski M. Przed Ukrainą długa droga [Electronic resource] / M. Ostrowski. - Mode of access : <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1604059,1,poroszenko-oglasza-ze-ukraina-zakonczy-status-pozablokowy.read> [24 Dec 2014].
6. Pangsy-Kania S. Gospodarka polska po 20 latach transformacji. Part 2 / S. Pangsy-Kania, G. Szczodrowski. – Warszawa : Instytut Wiedzy i Innowacji, 2009.
7. Piątkowski M., World Bank economist, interview on 12 September 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://forsal.pl/artykuly/821550,polski-zloty-wiek-to-propaganda-sukcesu-fakty-mowia-co-innego.html> [22 Dec 2014].
8. Pietrasik Z. Podzieleni pomnikami / Z. Pietrasik // Polityka. - 2014. – 17 Dec. - P. 122.
9. Stremecka M. Balcerowicz. Trzeba się bić – opowieść biograficzna / M. Stremecka. – Warszawa: Czerwone i Czarne, 2014.
10. Wilkowicz Ł. Szwajcarią nie zostaliśmy, ale i tak jest niezłe. Jak polska gospodarka zmieniała się przez 25 lat? [Electronic resource] / Ł. Wilkowicz. – Mode of access : <http://forsal.pl/artykuly/835220,szwajcaria-nie-zostalimy-ale-i-tak-jest-niezle-jak-polska-gospodarka-zmieniala-sie-przez-25-lat.html> [22 Dec 2014].
11. World Bank Database [Electronic resource]. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/> [between 22-24 Dec 2014].

Стаття надійшла до редакції 10.12.2014 р.

М. Риба

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІКИ ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЗА ОСТАННІ 25 РОКІВ

Теперішній стан справ кидає серйозний стратегічний виклик економіці України. Важливим прикладом може слугувати досвід інших країн, як, наприклад економічна політика Польщі у нещодавньому минулому. За 25 останніх років існування незалежної польської економіки та майже постійного розвитку, вона стала дуже розвиненою. Отже яким чином дві економічні стратегії, які починали свій шлях з одного й того ж відправного пункту та знаходилися на початку на одному й тому ж рівні ВВП на душу населення, пішли різними шляхами та розвивалися у докорінно різному напрямку?

Якими є основні виклики, з якими стикається економіка Польщі? Чи є який-небудь шлях уникнення помилок та пастки середнього прибутку? Який механізм та яку стратегію необхідно застосувати для того, щоб розкрити увесь потенціал української економіки? Світ стає дедалі більш динамічним, особливо в останні роки, або навіть місяці. Важливим питанням для обговорення є сучасна ситуація в Україні та виклики, з якими вона стикається. Використовуючи досвід Польщі та схожість у багатьох аспектах, Україна може уникнути багатьох структурних та стратегічних помилок у економічному розвитку.

Ключові слова: Польща, Україна, розвиток, трансформація, економіка, реформи.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.; Трофименко М.В., к.політ.н, доц.

УДК 328.184(477)

А.В. Трофименко

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ

У роботі автор досліджує специфіку українського лобізму, виокремлює його риси та фактори, в силу яких актуалізується питання інституціоналізації лобізму в Україні. Виокремлено законодавчі засади, що непрямым чином створюють правові умови для лобістської діяльності. Автором розглянуто спроби законодавчого оформлення лобізму в Україні. У статті автор представив умови, створення яких необхідне для перетворення українського лобізму на прозорий інститут політичної системи, а також запропонував низку заходів для розвитку легальних форм лобі-діяльності в Україні.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, інституціоналізація, корупція, лобінгове законодавство, цивілізований лобізм, «тіньовий» лобізм.

Лобізм у сучасному світі виступає невід'ємним чинником будь-якої політичної системи, який значним чином впливає на політичний процес та соціально-економічне життя держави. Лобізм слугує важливим багатоканальним інститутом комунікації між органами державної влади та суспільством, забезпечує узгодження суспільних інтересів, гласність та прозорість процесу ухвалення політичних рішень, слугує перешкодою на шляху корупції. У сучасних умовах інституціоналізація лобізму в Україні є одним з нагальних питань демократизації політичної системи держави, формування громадянського суспільства та упередження корупційних ризиків.

Об'єктом даного дослідження є лобізм в Україні, його специфічні риси, предметом виступають проблеми його інституціоналізації в політичному та правовому середовищі нашої держави. Метою статті є дослідити сучасний стан лобізму в Україні, виокремити його особливості, а також запропонувати кроки, що можуть сприяти виходу українського лобізму «з тіні», його становленню в цивілізованій формі. Теоретико-методологічній розробці проблематики лобізму присвячено низку праць вітчизняних дослідників, серед яких слід відзначити праці Зущика Ю., Одінцової А., Гросфельд О., Мацкевича Р., Базілевича Д., Нестеровича В.Ф., Сумської В.В., Тихомирової Є. та інших.

На сьогодні в Україні склалася ситуація, за якої лобізм, існуючи де-факто, залишається відокремленим від законодавства, у цьому контексті, проблема інституціоналізації лобіювання постає в українському суспільстві все більш гостро в силу низки факторів.

По-перше, у суспільній свідомості склалося здебільшого негативне ставлення до лобіювання, його ототожнення з протекціонізмом, корупцією, «тіньовою» політикою і навіть «клановістю». Таке ставлення до лобізму в Україні не дивне і не випадкове, адже з моменту становлення країни лобіювання носить олігархічний характер, є абсолютною протилежністю традиційного лобізму в демократичному світі.

По-друге, трансформації, що останнім часом спостерігаються в українському суспільстві, зумовлюють активізацію формування нових організованих інтересів, зростання зацікавленості практикою лобізму, як з боку підприємницьких структур, так і різних неурядових акторів, число яких зростає в умовах становлення громадянського суспільства.

По-третє, бізнес-групи, які зацікавлені у лобюванні власних інтересів, змушені вдаватися або до корупційних схем лобювання, або до особистої участі в органах влади, що, у свою чергу, призводить до зрощення бізнесу і влади. Подекуди, вплив таких груп монополізується, практично унеможливаючи захист інтересів цілими суспільними прошарками, що веде до подальшої олігархізації держави [11]. Таке злиття влади та бізнесу в Україні активно розпочалося з середини 90-х років і було тісно пов'язане з початком процесу приватизації. Конкуренція за право володіти державним майном змушувала вітчизняні бізнес-структури шукати нові неринкові шляхи просування свого бізнесу [9, с.82]. Це призвело до того, що в Україні поряд з прямим (безпосередня взаємодія з представниками влади) та непрямим (організація різнопланових акцій для забезпечення підтримки суспільної думки) лобізмом сформувався «внутрішній» лобізм, пов'язаний з просуванням інтересів у владних органах тими особами, які працюють в них. Практично змилася межа між суб'єктом і об'єктом лобювання.

По-четверте, позаправні методи лобювання інтересів у нашій країні руйнують моральні та правові підвалини суспільства, сприяють все більшому зниженню суспільної довіри до представників влади. Зрештою, така практика лобювання інтересів перешкоджає реалізації прав громадянина, закладених у Конституції України, зокрема права участі в управлінні державними справами та права звернення до влади.

Вплив цих факторів перешкоджає перетворенню лобізму на ефективний механізм узгодження політичних інтересів. До того ж, відсутність його правової регламентації сприяє монополізації впливу на ухвалення владних рішень окремими суб'єктами, призводить до тісного переплетіння лобізму з корупцією, унеможливує забезпечення контролю над цим явищем з боку держави та суспільства.

Процес формування громадянського суспільства та перехід значної частини вітчизняного бізнесу на загальноприйняті легальні цивілізовані форми ведення підприємства вже сформували суспільний запит на законодавчу легалізацію лобізму [11]. Більш того, для введення українського лобізму в рамки закону існує досить правових підстав, що містяться як у Конституції України, так і в інших нормативно-правових актах.

Щодо конституційних засад лобізму, то це явище прямо не передбачене Конституцією, проте Основний закон містить низку положень, що надають можливість для визначення і регулювання лобізму в Україні, і з яких випливає право громадян на лобістську діяльність. До таких положень відносяться наступні:

«єдиним джерелом влади в Україні є народ, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ст. 5);

«кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34);

«громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод» (ст. 36);

«громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами» (ст. 38);

«усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звертання або особисто звертатися в органи державної влади, органи місцевого самоврядування і до посадових і службових осіб цих органів» (ст. 40) [8].

Отже, лобювання виступає одним з механізмів реалізації прав, що гарантуються Конституцією України. Основний закон побічно допускає лобістські форми захисту інтересів громадян та їх участі в управлінні державними справами.

На додаток до положень Конституції правові засади лобістської діяльності означені і в Законах України «Про об'єднання громадян» та «Про звернення громадян». Так, у преамбулі до Закону України «Про об'єднання громадян» встановлюється «право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини. Держава сприяє розвитку політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створює рівні умови для діяльності їх об'єднань» [7]. Стаття 1 Закону України «Про звернення громадян» містить право громадян «звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами і пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів і скаргою про їх порушення» [6].

Крім зазначених актів визначальні засади лобістських відносин також окреслюють закони про громадські об'єднання, про боротьбу з корупцією, про державну службу, про політичні партії, про інформацію, про професійні спілки, про підприємництво, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо [3].

Усі зазначені законодавчі норми можуть бути посередніми підставами щодо здійснення лобістської діяльності в Україні. Проте, як свідчить практика представництва інтересів, чинні нормативно-правові акти не в змозі забезпечити прозорість лобістської діяльності та комунікативні канали доступу різних об'єднань до влади, адже вони не яким чином не регламентують цю діяльність.

Для перетворення українського лобізму на прозорий інститут політичної системи, на нашу думку, необхідне створення низки умов. По-перше, необхідне формування правового поля функціонування лобізму, ухвалення низки нормативних актів, що регламентуватимуть усі аспекти лобістської діяльності. По-друге, ключовим кроком на шляху до встановлення цивілізованого лобізму виступає підготовка суспільної думки, реабілітація самого феномену лобізму в очах громадськості. По-третє, правова регламентація лобіювання не може відбуватися без проведення належних антикорупційних заходів, що мають реалізовуватися через новостворену Національну раду з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

В українських політичних та наукових колах розповсюдженою є думка про необхідність ухвалення окремого спеціального закону про лобіювання, який встановить юридичні засоби, що упорядкують лобістські процеси. Так, на думку дослідника правового регулювання лобізму в Україні кандидата юридичних наук Одінцової О.О. «закон про лобізм дозволить легалізувати лобістську діяльність як законний, демократичний засіб взаємодії суспільства і влади, створити законні передумови для захисту цієї діяльності від протиправних, корупційних дій, відгородити органи державної влади від грубого і незаконного тиску, сприяти підвищенню професіоналізму і відповідальності при виробленні і здійсненні державних рішень тощо» [12].

Такої ж думки дотримується й Директор з розвитку Лабораторії законодавчих ініціатив Євгенєва А., стверджуючи, що «легалізація лобізму допоможе виявити інтереси, що стоять за тим чи іншим проектом закону чи рішенням, визначити, хто його лобіює та хто стоїть за лобістами, відкрити справжніх авторів державних рішень, виявити ступінь залежності/незалежності представників влади, надасть громадянам більше інформації про їх діяльність» [5].

Питання вироблення відповідного законодавства вже не перший рік перебуває на порядку денному. Перші спроби вироблення національного законодавства відносяться ще до 1992 року, коли група спеціалістів на чолі з головою Союзу юристів В. Суміним розпочала розробку першого законопроекту про лобізм, яка не отримала свого логічного завершення.

У 1999 році на розгляд до Верховної Ради України було подано два законопроекти стосовно лобістської діяльності. Перший законопроект «Про лобіювання в Україні» був запропонований народним депутатом І. Шаровим, колишнім президентом корпорації «Інтергаз», другий – «Про правовий статус груп об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України» – запропонований Ю. Сахно. У 1999 році директором Інституту громадянського суспільства А. Ткачуком було розроблено ще один проект Закону України «Про регулювання лобістської діяльності в органах державної влади», але його так і не було представлено на розгляд Верховній Раді.

У 2005 році Лабораторією законодавчих ініціатив було розроблено проект закону «Про діяльність лобістів у Верховній Раді України», внесений на розгляд народним депутатом ІV скликання І. Гринівим.

Новий етап у врегулюванні вітчизняного лобіювання розпочався 31 жовтня 2008 року, коли було прийнято Рішення Ради національної безпеки та оборони «Про стан протидії корупції в Україні», уведеного в дію Указом Президента України. Так, підпунктом 3 пункту 1 цього Рішення доручено Кабінету Міністрів України невідкладно внести на розгляд Верховної Ради України проект закону України про лобіювання, прийняття якого зумовлено приєднанням України до Конвенції ООН проти корупції, Кримінальної конвенції Ради Європи проти корупції та Додаткового протоколу до неї [13].

На виконання доручення Ради національної безпеки та оборони України Наказами Міністерства юстиції України від 15 січня 2009 року та від 14 лютого 2009 року було сформовано робочу групу з розробки концепції проекту Закону України «Про лобіювання» під керівництвом директора Департаменту конституційного та адміністративного права В. Федоренка. За результатами роботи, у 2009 р. у рамках круглого столу «Лобіювання в Україні та за кордоном: досвід, проблеми і перспективи» було представлено на громадське обговорення проект Закону України «Про лобіювання» [1].

У рамках проведення у м. Лондон Міжнародного правового форуму «Eurolower – 2009», 2 – 3 квітня 2009 року тодішнім заступником Міністра юстиції України В. Богатирьом було презентовано проект Концепції проекту Закону України «Про лобіювання». А 22 квітня 2009 року на засіданні Кабінету Міністрів України її було схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України. Міністерству юстиції України було доручено розробити проект Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» («Про лобіювання») з наступним його внесенням Кабінетом Міністрів до Верховної Ради України [13].

У цьому Розпорядженні визнається, що лобіювання є «невід'ємною складовою частиною сучасного політико-правового процесу в демократичному суспільстві» і «виконує функцію організаційного упорядкування плюралізму суспільних інтересів» [14].

На основі цієї Концепції Міністерством юстиції було розроблено Закон України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів».

Ще один законопроект було представлено у жовтні 2010 р. народним депутатом Верховної Ради VI скликання Коновалюком В.І. – «Про регулювання лобістської діяльності в Україні». Але і його було відхилено та знято з розгляду в 2012 р.

У зазначених проектах закону щодо лобіювання робилася спроба забезпечити реалізацію конституційного права громадян брати участь в управлінні державними справами, законодавчо закріпити відкритий, прозорий характер процесу лобіювання шляхом реєстрації лобістів, встановити міри покарання за протизаконний вплив на посадовців. Законопроекти відрізняються один від одного за багатьма аспектами, зокрема за тлумаченням основних термінів, таких як лобіювання, лобіст, клієнт, лобістський контакт тощо, за вимогами до реєстрації та звітності, за обмеженнями лобістської діяльності, за процедурою державного та фінансового контролю та багато іншого.

Проте жодна із спроб створення нормативно-правової бази не витримали критики експертів та депутатів, жодний законопроект у сфері лобіювання не було затверджено навіть після першого читання. Усі законопроекти стали предметом критики в політичних колах за неповний перелік об'єктів лобіювання, відсутність правових норм регулювання непрямого лобіювання (через ЗМІ, з залученням широких кіл громадськості тощо), відсутність регламенту взаємодії лобістів з об'єктами лобіювання та багато іншого.

Причиною відхилення останнього наданого у 2010 р. на розгляд парламенту законопроекту «Про регулювання лобістської діяльності в Україні» згідно висновку комітету Верховної Ради стало те, що «законодавче регулювання лобіювання не може обмежуватись прийняттям спеціального закону. Необхідне внесення змін до ряду законодавчих актів, спрямованих на регламентацію діяльності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування у відносинах із лобістами, запровадження процесуальних механізмів здійснення лобіювання, забезпечення відповідної відкритості органів державної влади тощо. Проте, в законопроекті таких положень не передбачено» [2].

Один з авторів законопроектів народний депутат І. Шаров висловлював таку точку зору щодо свого документу: «Він ще сірий, але починати із чогось потрібно» [12]. І справді, на адаптацію та відшліфування закону про лобіювання можуть піти роки та навіть десятиліття, про що свідчить закордонний досвід.

Серед запропонованих законопроектів варто особливо виділити проект Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів», який був розроблений у 2009 році Міністерством юстиції України за дорученням Кабінету міністрів. Цей документ став результатом детального вивчення конституційно-правового досвіду регулювання лобіювання як в країнах західних демократій, так і країн Східної Європи та Азії. До його розробки були залучені провідні українські фахівці в сфері правознавства. До того ж, перша редакція законопроекту була змінена та доповнена після проведення широкомасштабного громадського обговорення на спеціально створеному веб-порталі «Lobbying.in.ua». Проте цей проект закону ще не було внесено на розгляд Верховної Ради.

Інші законопроекти також зверталися до закордонного досвіду, намагаючись адаптувати його до українського політичного середовища. Проте, розглядаючи можливість адаптації закордонного досвіду в сфері легалізації лобізму до українських умов, необхідно не допускати розповсюджені помилки вітчизняної реформації, при якій не враховується національний чинник. Крім того, необхідно врахувати як позитивний, так і негативний досвід, адаптуючи базові положення до вітчизняних політичних та правових обставин.

Необхідно також враховувати низку специфічних рис лобізму в Україні, що витікають з суспільно-політичних реалій нашої держави, серед яких можна виокремити наступні:

тіньовий характер лобізму, який реалізується в формі корупційних схем та взаємовигідних угод, перевага лобістських стратегій, заснованих на дружніх відносинах, особистих зв'язках лобіста та владного суб'єкта;

нерозвиненість громадянського суспільства, дефіцит впливових інститутів, що просувають інтереси соціальних груп; хоча сьогодні українські суспільні організації достатньо консолідовані і здатні до об'єднання в коаліції і проведення непрямого лобіювання інтересів (організація різних публічних заходів, мобілізація громадськості для підтримки чи спротиву органам державної влади), їх лобістський потенціал залишається слабким;

вузькосоціальний характер лобізму, єдиним його діяльним суб'єктом в Україні виступає бізнес у особі фінансово-промислових груп, інтереси яких досить глибоко інтегровані з процесом прийняття нормативно-правових актів [13];

відсутність розуміння сутності лобізму як в суспільстві в цілому, так і у політичній еліті зокрема;

загальнозживана практика використання для тиску на владу низки недозволених методів (підкуп чиновників, погрози, шантаж, залякування, інформаційна ізоляція тощо), що перешкоджає подальшому розвитку економіки та демократичним перетворенням у країні;

процес структурування лобістської діяльності в Україні проходить переважно за регіональним (донецька, запорізька, одеська, кримська групи та інші) та галузевим принципом (газове, аграрне, промислове, банківське лобі тощо);

відсутність чіткого поділу між бізнесом та політикою, свої інтереси бізнесмени захищають найчастіше безпосередньо з кабінетів парламенту чи інших галузевих міністерств;

відсутність характерної для демократичних країн триланкової схеми лобіювання: група тиску – професійні лобісти – центри ухвалення рішень, в Україні лобіст і політик фактично поєднані в одній особі;

наявність двох принципово різних комунікативних каналів у системі лобізму: відносно цивілізоване лобіювання, що здійснюється суспільними організаціями, і використання неформальних контактів з боку галузевих та регіональних лобі, фінансово-промислових груп, які практично не доступні більшості соціальних груп [4];

переважання лобіювання через виконавчі органи влади (Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента), аніж законодавчі (Верховна Рада), оскільки постанови Кабміну є більш ефективним засобом, ніж закони, оскільки вступають в силу з моменту підписання і не потребують проходження трьох читань у Верховній Раді [11];

малоефективність «білого» лобізму (через відділи із зв'язків з владою у великих українських компаніях, професійні асоціації різних галузей, що існують за рахунок членських внесків) порівняно з «тіньовим»;

розповсюдження таких форм лобіювання, як: одноосібний (індивідуальний) лобізм, характерний для найпотужніших підприємств чи компаній, клановий лобізм, пов'язаний з просуванням інтересів підприємств чи компаній, які належать кланам (бізнес-політичним групам), самопротегування, механізм якого ґрунтується на можливості певної державної структури, відомства брати безпосередню участь в економічній діяльності, «завойовування» політичних партій національним бізнесом [10];

наявність потужного іноземного та етнічного лобі, найсистемнішим і найпотужнішим з яких є: 1) російське, де лобізм поєднаний із відвертим домінуванням самого російського керівництва та великих корпорацій (наприклад, «Газпром») у

процесі ухвалення державних рішень в Україні; 2) ізраїльське; 3) польське 4) американське, що здійснюється зокрема в межах «публічної дипломатії» тощо.

З огляду на таке становище, інституціоналізація цивілізованого лобізму в державі потребує планомірної роботи владних органів, які мають розглядати цей напрям як одну з найважливіших умов подальшого успішного процесу демократизації української політичної системи та суспільства в цілому. З цією метою необхідно розробити цілу низку заходів для розвитку легальних форм лобі-діяльності в Україні.

Перша група заходів повинна бути спрямована на формування громадської думки, реабілітацію лобізму в очах громадськості, спрямованої на переосмислення та відхід суспільства від сучасного розуміння лобізму як корупційної технології. З цією метою необхідним виступає розгорнення широкомасштабної інформаційно-просвітницької діяльності, основною метою якої стане роз'яснення сутності цивілізованого лобізму, ознайомлення з закордонним досвідом шляхом організації та проведення презентацій, круглих столів. Ефективною формою такої діяльності також може слугувати проведення спеціальних науково-практичних конференцій на базах українських ВНЗів з залученням світових провідних фахівців у цій сфері та міжнародних правозахисних організацій. Особливу увагу необхідно зосередити на політичних діячах та посадовцях як об'єктах лобіювання, а також на ділових колах та представників неурядових організацій як потенційних суб'єктах лобі-діяльності. У цьому випадку найбільш ефективним може бути розсилка інформаційних бюлетенів, проведення презентацій та тренінгів, спрямованих на посилення компетенції в сфері лобізму, ознайомлення з ефективними легальними методами впливу на владні структури.

Особлива роль в реалізації інформаційно-просвітницької діяльності належить засобам масової інформації, на які покладено оприлюднення наукових досліджень та публікація тематичних статей, проведення громадських слухань та ток-шоу на телебаченні, присвячених цій проблематиці, що допоможе залучити представників української громадськості до обговорення можливих шляхів легалізації лобіювання.

Формуванню цивілізованого лобізму в довгостроковій перспективі сприятиме підготовка кваліфікованих спеціалістів із лобі-діяльності у вищих навчальних закладах із залученням лекторів, що мають досвід роботи в цій сфері, та організацією обміну досвідом через різноманітні міждержавні студентські програми стажування. Це призведе до створення ринку професійних лобістських послуг в Україні, формуванню кола кваліфікованих фахівців, що спеціалізуються на наданні легальних послуг із захисту інтересів у владних структурах.

Друга група заходів має бути реалізована в сфері українського законодавства, їх метою має стати створення правової бази лобізму, визначення його конкретних меж у правовому полі держави. У першу чергу, це передбачає ухвалення окремого закону про лобіювання. У зв'язку з цим, на нашу думку, англосаксонська модель регулювання лобізму, що передбачає регламентацію лобі-діяльності шляхом ухвалення окремого закону, який чітко встановлює правові рамки цього інституту та вимоги до лобістів, виступає більш прийнятною для України з огляду на високий рівень корупції, тіньовий характер взаємодії бізнесу та влади, нерозвиненість громадянського суспільства, недосконалість правової системи країни.

Формування правового поля лобізму передбачає не тільки ухвалення окремого закону, але й трансформацію у зв'язку з цим законодавчих вимог тих розділів українського права, що створюють умови для реалізації лобіювання. До того ж, забезпеченню ефективного функціонування інституту лобізму сприятиме створення незалежного контрольно-наглядового органу влади за дотриманням лобінгового законодавства, формування Реєстру лобістів на інформаційних засадах з

небюрократизованою процедурою реєстрації, а також ухвалення Кодексу поведінки лобістів, що доповнить законодавство в частині норм професійної та етичної поведінки.

Законодавча регламентація лобізму не може відбуватися без паралельного проведення необхідних антикорупційних заходів, боротьби з позаправним лобіюванням, для чого в Україні вже відбувається формування належних механізмів, зокрема забезпечити цю діяльність покликана новостворена Національна рада з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

Таким чином, для лобізму в сучасній Україні характерні відсутність прозорого механізму захисту інтересів представниками громадськості, панування «тіньового» лобіювання олігархічного типу, домінування фінансово-промислових груп як суб'єктів лобіювання, відсутність розуміння сутності лобізму серед громадськості та політичної еліти, неефективність легальних методів впливу на владу, розмитість меж між суб'єктом та об'єктом лобіювання через зрощення бізнесу та влади, коли лобіст і політик фактично поєднані в одній особі. Таке становище не відповідає потребам розвитку українського суспільства, призводить до негативного ставлення громадськості до цього явища, до ототожнення лобізму з корупцією, протекціонізмом та клановістю.

Комплексний підхід у діяльності з інституціоналізації лобізму в Україні, формування адекватної правової бази для його регулювання створить рівні умови для представників суспільства в процесі захисту та просування своїх інтересів, участі в державному управлінні, сприятимуть забезпеченню прозорості ухвалення політичних рішень, упередженню зловживань з боку посадовців, створенню передумов для формування цивілізованих форм лобіювання в Україні. Вирішення проблем інституціоналізації цивілізованого лобізму в Україні стане одним з ключових кроків подальшої демократизації нашої держави, розвитку політичної культури та формування громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Базілевич Д. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу: «Лобіювання в Україні: досвід, проблеми і перспективи» / Д. Базілевич, В. Нестерович, за заг. ред. В. Федоренка. — К. : СПД Москаленко О. М., 2009. — 36 с.
2. Висновок комітету Верховної Ради України про проект Закону про регулювання лобістської діяльності в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:o9HGb8aG1fsJ:w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34%3Fid%3D%26pf3511%3D38796%26pf35401%3D228436+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>.
3. Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 50—62.
4. Гросфельд О. В. Становлення лобізму в сучасній Україні : дис. ... к. політ. н. : спец. 23.00.02 / Олена Володимирівна Гросфельд; Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського. — Сімферополь, 2009. — 209 с.
5. Євгенєва А. Законодавче регулювання лобістської діяльності [Електронний ресурс] / А. Євгенєва // Часопис «Парламент». — 2004. — № 1. — Режим доступу : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=400&iar_id=523&as=2.
6. Закон України про звернення громадян [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>.

7. Закон України про об'єднання громадян [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>.

8. Конституція України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

9. Куценко О. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі перетворень в Україні / О. Куценко // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1. — С. 78—89.

10. Лопата М. Лобіювання: світова практика та українські реалії [Електронний ресурс] / М. Лопата. — Режим доступу : <http://postua.info/lopata.htm>.

11. Мацкевич Р. М. Політико-правові засади формування інституту лобізму в Україні : дис. ... к. політ. н. : спец. 23.00.02 / Роман Миколайович Мацкевич; Одеська національна юридична академія. — Одеса, 2008. — 193 с.

12. Одінцева О. О. Створення механізму правового регулювання лобізму в сучасній Україні / О. О. Одінцева // Економіка и право. — 2010. — № 3. — С. 40—45.

13. Проблеми легітимації інституту лобіювання в Україні та шляхи їх розв'язання : матеріали громадського обговорення (м. Київ, 12 жовтня 2009 р.) / передмов. М. Оніщук; автор. і упор. В. Федоренко, Д. Базілевич, В. Нестерович, С. Юр'єв, Я. Кагляк, за заг. ред. В. Федоренка. — К. : СПД Москаленко О. М., 2009. — 108 с.

14. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 448-р від 22 квітня 2009 р. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/448-2009-%D1%80>.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2014 р.

A. Trofimenko

PROBLEMS OF LOBBYISM INSTITUTIONALIZATION IN UKRAINE

Lobbyism in the modern world is essential factor of any political system, which largely influences political process and socio-economic life of a state. In modern terms institutionalization of lobbying in Ukraine is one of topical issues of democratization of political system, establishment of civil society and prevention of corruption risks.

At present Ukrainian lobbyism de-facto is a part of political process, but it is separated from the legislation. Lobbyism in modern Ukraine is characterized by the following features, as well as absence of transparent mechanism to protect the interests by members of society, prepotency of "shadow" lobbyism of oligarchic type, domination of financial and industrial groups as subjects of lobbying activity, lack of understanding of the nature of lobbying by public and political elite, absence of clear line between subject and object of lobbying through the coalescence of business and government, as a lobbyist and politician actually are combined into one person. This situation does not meet the needs of Ukrainian society, leads to negative public attitude to this phenomenon, to identification of lobbying as corruption technology.

Ukrainian legislation provides enough legal grounds to transform lobbyism into legal political institute. Such grounds are contained in the Constitution of Ukraine, as well as in other legal acts. The issue of necessity to make relevant legislation is on the agenda of political life for a long period. Since 1992 several bills have been developed, but none of them has been adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine.

Institutionalization of civilized lobbyism in the state requires systematic work of authorities, it is necessary to develop a range of measures that will be directed to formation

of public opinion, rehabilitation of lobbying in public eye, creation of the legal basis of lobbying, which will identify its limits in the law of the state.

Institutionalization of Ukrainian lobbying will create equal conditions for members of society in the protection and promotion of their interests, participation in governance, promote transparency of policy making process, and create conditions for formation of civilized forms of lobbying in Ukraine. Solution of problems connected with institutionalization of civilized lobbying in Ukraine will be one of key steps of further democratization of our state, development of political culture and formation of civil society.

Key words: *lobbyism, lobbying, institutionalization, corruption, lobbying legislation, civilized lobbying, “shadow” lobbying.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.

УДК 327(73)(045)

M. Trofymenko

U. S. PUBLIC DIPLOMACY STRUCTURAL ANALYSIS

The present article analyzes the structure and peculiarities of the United States Foreign Service activity, which is one of the most professional, up-to-date and efficient and provides USA global leadership all over the world. The article determines the public diplomacy term. The main foreign policy challenges, that faces U.S. public diplomacy is boosting country's image among the most active and influential part of foreign society; the influence on foreign countries' elite and mostly on that part which is responsible for decision-making process; the establishment of favorable economic and investment climate in USA and foreign countries. Modern U.S. public diplomacy is actively using elements like public opinion analysis or spread information concerning USA itself quality analysis (listening), as well as carrying out short-term political campaigns aimed at promoting certain political idea, activity (advocacy)etc. The author also analyzes peculiarities of new public diplomacy, which foresees the impact on international situation and foreign audience with the help of modern technologies (blogs, special websites: Facebook, Twitter, YouTube and Mass texting), promoted in foreign countries. The article also underlines the importance of U.S. Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs post, who controls the work of the Bureau of Educational and Cultural Affairs, the Bureau of International Information Programs, the Center for Strategic Counterterrorism Communications and participates in developing the U.S. foreign policy.

Key words: *public diplomacy, structure, State Department, Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs*

In the 21st century public diplomacy became a significant factor in international life for the majority of the developed countries¹.

---

¹ Перебийніс Є. Роль та місце публічної дипломатії у забезпеченні національних інтересів держави / Є. Перебийніс // Україна дипломатична – 2013. — Вип. 14. — К., 2013. — С. 915.

The U.S. diplomatic service is one of the key factors ensuring country's global leadership. While combining methods of traditional and public diplomacy, it is one of the most professional, modern and efficient services in the world.

The main foreign policy objectives of the U.S. public diplomacy are as follows:

- to improve the U.S. image among the most active and the most influential layer of the foreign society;
- to influence the foreign elite and in particular its decision-making segment;
- to create favorable business and investment climate for the USA in foreign states.

Public diplomacy, however, is not limited to promoting the country's image, educating specific professional groups and representatives of foreign countries or radio and television broadcasting. At present, the U.S. public diplomacy actively applies other methods, such as listening (analyzing public opinion or quality of the information about the USA disseminated abroad) and advocacy (organizing short-term political campaigns aimed at promoting specific political idea, action, etc.).

The traditional understanding implies that public diplomacy is a tool for interaction between the state and the "foreign audience", as well as a component of diplomatic and foreign policy mechanism applied by the government. The new non-traditional understanding describes public diplomacy as a tool for managing foreign audience's interest in certain issues by means of networking, creating and promoting specific web-sites, SMS-mailing, organizing online conferences, blogging. Public diplomacy of this kind, despite being among government's tasks, is carried out through NGO-to-foreign-audience contacts. Today the U.S. Government uses the following specifications for the term "public diplomacy" in its foreign policy: "the new public diplomacy", "public diplomacy 2.0", "digital diplomacy". The latter is widely used in the U.S. foreign policy discourse.

The structure of public diplomacy consists of a number of governmental and nongovernmental agencies which form and implement the existing public diplomacy programs in foreign countries. The agencies engaged in formulating regional priorities, developing certain programs and distributing financial resources include the following executive and legislative bodies of the USA:

- the U.S. Department of State's Bureaus – the Bureau of Educational and Cultural Affairs, the Bureau of International Information Programs, as well as the Digital Outreach team;
- the U.S. Agency for International Development and the Broadcasting Board of Governors; they act formally as independent agencies, however their heads report to the U.S. Secretary of State;
- the public diplomacy bureaus and the Defense Security Cooperation Agency of the U.S. Department of Defense;
- the President, the U.S. National Security Council, and the U.S. Congress.

The list of institutions engaged in implementing public diplomacy programs also includes semi-governmental agencies, U.S. diplomats and, in particular, cultural attaches, U.S. information agencies in foreign countries, U.S. charitable foundations and NGOs, namely Eurasia Foundation, Soros Foundation, MacArthur Foundation, and Ford Foundation. A number of expert groups within the Department of State currently assess the efficiency of the programs under implementation. Those groups include the Interagency Working Group (IAWG) on the U.S. Government-Sponsored International Exchanges and Training, the Advisory Commission on Public Diplomacy, various think tanks (RAND Corporation or Center for Strategic Studies). The Bureau of Educational and Cultural Affairs and the Bureau of International Information Programs regulate the programs' implementation and report to the U.S. Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs. The Bureau of

Educational and Cultural Affairs is responsible for developing and implementing educational programs designated for foreign elite and leaders. The Bureau of International Information Programs implements programs on disseminating special printed, electronic, visual and audial information about the USA. It also drafts press releases on the national foreign and domestic policy (Washington files) that are sent to the U.S. diplomatic missions abroad.

After World War II Harry Truman's administration under the senate pressure, recognized the necessity in State Department control over public diplomacy programs. It resulted in establishing new special bureaus – The Bureau of Educational and Cultural Affairs and the Bureau of International Information Programs. Created in 1953, Information Agency (USIA) was independent and till 1978 was mostly engaged in propaganda. President James Carter has significantly facilitated the tools of academic programs implementation as well as removed The Bureau of Educational and Cultural Affairs from the structure – this fact was much objected by the senator William Fulbright at the time. Practically all staff of the bureau was included in the Information Agency staff, renamed as United States Information Service. Its former name – USIA – was returned to the agency only in the office of Ronald Reagan. Till October 1999, Information Agency served as the main administrator of academic exchanges, financed by U.S. Government. Under the pressure of republican majority in the Congress (1995-1999), Bill Clinton's administration recalibrated the Information Agency and it was included in the structure of State Department again. Since 1999, from the moment The Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs post was established, it was embraced by 9 persons¹ (Table 1).

The Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs also underwent significant changes after 2001. Previously, career diplomats or representatives of northeast high-performing universities (Harvard, Yale, Princeton etc.) were appointed to this office. George W. Bush administration has substantially changed the approach to qualitative characteristics of the head of public diplomacy. For implementing the policy of USA positive image “selling”, which came down with a run in Muslim public's opinion, this post started to be embraced by specialists, mostly engaged in promoting goods into the market, as well as marketing, i.e. specialists in the field of business and business administration.

Table 1. The Under Secretaries for Public Diplomacy and Public Affairs

Name	Assumed office	Left office	Presidential Administration
Evelyn Lieberman	01.10.1999	19.01.2001	Bill Clinton
Charlotte Beers	02.10.2001	28.03.2003	George W. Bush
Margaret D. Tutwiler	16.12.2003	30.06.2004	George W. Bush
Karen Hughes	09.09.2005	14.12.2007	George W. Bush
James K. Glassman	10.06.2008	15.01.2009	George W. Bush
Judith McHale	26.05.2009	01.07.2011	Barack Obama
Kathleen Stephens	06.02.2012	04.04.2012	Barack Obama
Tara Sonenshine	05.04.2012	01.07.2013	Barack Obama
Richard Stengel	11.02.2014		Barack Obama

¹ List of Under Secretaries for Public Diplomacy and Public Affairs. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Under_Secretary_of_State_for_Public_Diplomacy_and_Public_Affairs

The Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs Richard Stengel aims at expanding American public diplomacy, which includes communication with international audience, literate programming, academic grants, educational exchanges, international programs for visitors, USA efforts on fighting against ideological support of terrorism. Under Richard Stengel, the key mission of American public diplomacy is a support in achieving goals and targets of USA foreign policy as well as promotion of national interests, strengthening national security by informing and having influence on foreign public by means of developing and strengthening relations between nation and U.S. Government and other nations around the world¹.

The Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs also controls the work of the Bureau of Educational and Cultural Affairs, the Bureau of International Information Programs Center for Strategic Counterterrorism Communications and participates in developing the U.S. foreign policy.

The Office of Policy, Planning, Resources for Public Diplomacy and Public Affairs (established in 2004) and the Mission Activity Tracker (established in 2007) develop new strategies and assess the efficiency of the current public diplomacy programs. The former determines political priorities of the American public diplomacy, the latter measures the efficiency of the public diplomacy programs in terms of achieving specific foreign policy objectives. Office of Policy, Planning, Resources for Public Diplomacy is one of the most shut down from the public's eyes among other offices. It develops long-term strategies and public diplomacy programs, as well as estimates the funding necessary for a specific program.

Since 2007 a new sector (Mission Activity Tracker) on studying the foreign Internet audience's attitude towards the USA operates in the bureau. And even more – a separate sector (Evaluation and Management Unit) in this bureau is engaged in assessment of implemented public diplomacy programs in different countries. From time to time it publishes short reports concerning some implemented programs (like assessment of the efficiency of *Edmund Muskie program* implementation in Russia, for example), which is underestimated source of information that concerns not only the means of implementation of certain U.S. public diplomacy program, but methods of assessing the efficiency of these programs, used by American experts.

The Digital Outreach Team is a governmental mechanism that implements WEB 2.0 public diplomacy programs. This unit was established at the Department of State in 2006. The group of 10 experts analyzes messages and discussions occurring in all national and international social networks possible. They mostly focus on gathering information from Arab social resources since they demonstrate significant anti-American attitudes. Besides, the experts take part in the discussions, logging in social networks as ordinary participants or moderators. The Team aims to explain the USA's actions on the international arena to the users and to oppose the misinformation disseminated through social networks by representatives of the Taliban and Al-Qaeda terrorist movements.

The Agency for International Development (the USAID) is a federal agency established by J.F. Kennedy which supervises programs designed to influence the political and economic life of other countries. The USAID plays an important role in democratization processes in foreign countries. Thus, the USAID promotes elections and countries' transition to market economy through sponsoring political parties and public organizations; sponsors education for

---

¹ Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.state.gov/r/>.

political leaders, reformers, businessmen and dissidents; initiates modernization of curricula in universities; sponsors the establishment of press services, business centers and democratic corpuses abroad. The USAID is the agency implementing most of the U.S. public diplomacy programs of political character. Its main projects include support for foreign democratic movements, facilitation during elections, education for observers and journalists, etc.

The Broadcasting Board of Governors (the BBG, established in 1994) is an independent federal agency responsible for all the U.S. programs broadcasted through radio, television and Internet. It is one of the world largest information associations.

The BBG consists of the International Broadcasting Bureau, and of the radio and television networks that include *Voice of America*, *Radio FREE Europe* (RFE), *Radio Liberty* (RL), *Radio Free Asia* (RFA), *Office of Cuba Broadcasting* (OCB), *Middle East Broadcasting Network* consisting of several radio stations and TV channels (*Radio Sawa*, *Radio Farda*, *TV Al Hurra*).

The BBG determines the strategic vector of the American information programs, allocates resources, assesses the efficiency of the broadcasting services, and cooperates with the Congress on financial support.

The International Broadcasting Bureau ensures technical support to all components of the U.S. international broadcasting. It manages the network of short and medium wave broadcast band transmitters and satellites and maintains relations with more than 1200 companion stations that cooperate with the United States. The Bureau also regulates the work of the *Voice of America* and *Office of Cuba Broadcasting*. Due to numerous functions the Bureau's activities account for nearly half of all the funds allocated for the U.S. international broadcasting. The main function of the international broadcasting networks is to produce and broadcast live or in the Internet various analytical, musical, and news programs.

The *Voice of America* is the oldest and the largest U.S. public diplomacy organization. It was established during the World War II in order to counteract the Nazi propaganda and first aired in 1942. In 2008 weekly on-air broadcasting time of the *Voice of America* equaled 1506 hours, being carried out in 45 languages and covering the audience of 134 million of foreign citizens.

The rest of the service, namely, *Radio FREE Europe*, *Radio Liberty*, *Radio Free Asia*, *Office of Cuba Broadcasting*, as well as new radio stations *Radio Sawa* and *Radio Farda* that broadcast in Iran, are considered to be the so-called surrogate media. They are aimed at broadcasting the news in the countries where the access to information is limited due to hostile regimes. Those stations mostly focus on covering burning local or regional problems rather than describing the U.S. policies. The Middle East Broadcasting Network was established in 2004 with launching a satellite television network *Al Hurra* broadcasting in Arabic. Its content represents a hybrid version of the *Voice of America* and the surrogate media. Its main task is to cover the news of the Middle East region and the United States of America.

However, the expertise of the current U.S. international broadcasting has repeatedly reported inefficiency of the new radio and television stations broadcasting in the Middle East countries. The most high-profile scandals were connected with the activity of the first American channel *Al Hurra*, which staff is comprised of Arabic origin journalists only. Thus, in 2007 in U.S. Congress it turned out that the channel has often broadcasted anti-American and anti-Israeli statements, as well as the speeches of the leaders of *Hezbollah* radical group etc. White House representatives admitted that first three years of control over the channel broadcasting and the work of Arabian journalists were not so efficient and control itself was minimal, which resulted in substantial errors. But on the other hand, according to the experts

in the field of news program, the channel purposely initiated anti-American reports to involve more viewers and then skip to the fight against anti-Americanism.

Decision-making in public diplomacy is of particular interest for researchers since it has always been in the focus of the President, his entourage, and the U.S. Congress. The influence of the President, his advisers and the National Security Council relates to initiating new programs, expanding them, changing regional priorities, while that of the Congress deals with sponsoring the executive authorities' initiatives in this field.

Sometimes President's initiatives are not supported by congressmen, as it was in the early 1990s, when George H.W. Bush asked Congress for more than 600 million dollars for carrying out public diplomacy in Russia and got only half of claimed sum. The Congress frequently changes the existing tools of public diplomacy, thus impelling president to eliminate old institutions and create new ones. Thus happened in the late nineties, when Congress impelled Clinton to discontinue the Information Agency activity, as it was considered to be a relic of a "Cold War" epoch [4, p. 67].

Modern USA history witnessed many facts of USA Presidents' personal participation in the development of public diplomacy. Dwight Eisenhower, who took part in carrying out propaganda programs in North Africa during the World War II, as well as George Kennedy, who back in the day, was engaged in a press himself, have left a lasting mark on American public diplomacy. Dwight Eisenhower established an efficient Information Agency and initiated the expansion of public diplomacy to the east and George Kennedy established the Agency for International Development, which effectively carried out U.S. public diplomacy in the Third World countries and even now acts as efficient tool of American network diplomacy which is also referred to as Diplomacy of "velvet"/"color" revolutions.

The activities of the National Security Council lie in the core of the education policy planning. This is where representatives of the Department of State, Department of Defense including, Central Intelligence Agency, including the President and the experts, discuss and formulate the U.S. public diplomacy. The National Security Council accumulates all expert assessment and performance results of various agencies and lobbyists. It is the source of the new public diplomacy programs which generate dividends from the U.S. budget for American academic and military universities, research centers, commercial enterprises, and federal agencies. Moreover, it broadens the geography of the existing programs, increases or decreases the funding for public diplomacy programs, and appoints officials to the foreign policy agencies.

The United States Advisory Commission on Public Diplomacy also plays an important role in the U.S. public diplomacy structure. It was established by the Congress in 1948 as a bipartisan organization aimed at analyzing public diplomacy programs, recommending them to the U.S. Government and assessing their efficiency⁵. On September 2014 the Commission issued report, which analyzed the efficiency of the U.S. public diplomacy implementation structure and developed recommendations aimed at eliminating disadvantages. Leading scientists, who work on the problems of U.S. public diplomacy, were engaged in a process of drawing up a report. An abovementioned report includes recommendations as follows:

Structural and organizational changes

1. To create the post of Research and Situation Assessment Director and extend structural unit on situation assessment within the framework of the Office of Policy, Planning, Resources for Public Diplomacy.
2. To carry out more intensive expert assistance towards the staff engaged in assessment.
3. To increase funding for research and for efficiency assessment.
4. To revise The Privacy Act of 1974 in future.

5. Do not apply The Paperwork Reduction Act of 1980 to the Bureau of Intelligence and Research of the U.S. Department of State.

6. To improve mutual internal cooperation between agencies and shared use of information.

7. To develop instructions and trainings in research and assessment issues.

8. To create an Advisory Sub Commission on Public Diplomacy, Research and Assessment.

Methodology

1. To increase integration of information into strategies and programs development.

2. To create more detailed data for improving feedback.

3. To use more comparative data and / or analysis for the purpose of determining the impact.

4. To provide more contextual data for the purpose of determining the impact.

5. To distinguish negative results for correcting the factors that caused them¹.

Thus, having considered the structure of the U.S. public diplomacy we can draw the following conclusions.

First, current global developments cause major changes in the activities of states, governments, diplomatic and consular services in general. Numerous ministries of foreign affairs have to adapt to the new realities in order to perform their activities effectively.

Second, traditional diplomatic service of the USA is one of the largest, ramified and professional in the world. The U.S. Department of State has a quite effective structure for implementing public diplomacy within the objectives of the foreign policy service; there is a position of Under Secretary of State for Public Diplomacy and Public Affairs.

Third, the U.S. public diplomacy structure contains a very effective system for monitoring the effectiveness of public diplomacy programs. In order to address arising deficiencies the system is being adjusted on a regular basis.

Список використаної літератури

1. Балабанов К. В. Дипломатична та консульська служба : підруч. / К. В. Балабанов, М. В. Трофименко. — Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2012. — 432 с.

2. Бжезинский Зб. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / Зб. Бжезинский, пер. с англ. Ю. В. Фирсов. — М. : Междунар. отношения, 2010. — 192 с., ил.

3. Драч М. Як діє американська публічна дипломатія в Росії і Грузії? [Електронний ресурс] / М. Драч. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1114389.html>.

4. Кубышкин А. Публичная дипломатия США / А. И. Кубышкин, Н. А. Цветкова. — М. : Аспект Пресс, 2013. — 271 с.

5. Филимонов Г. «Мягкая сила» культурной дипломатии США : моногр. / Г. Филимонов. — М. : РУДН, 2010. — 212с.

6. Шаклеина Т. А. Великие державы и региональные подсистемы [Электронный ресурс] / Т. Шаклеина // Международные процессы. — 2011. — Т. 9, № 2. — Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/twenty-sixth/004.htm>.]

---

¹ United States Advisory Commission on Public Diplomacy (ACPD). Data-Driven Public Diplomacy: Progress Towards Measuring the Impact of Public Diplomacy and International Broadcasting Activities. — September 16, 2014. — P. 57.

7. Futures for Diplomacy. Integrative Diplomacy in the 21st Century / B. Hocking, J. Melissen, Sh. Riordan, P. Sharp // Clingendael Netherlands Institute of International Relations Report. — 2012. — № 1. — 78 p.

8. List of Under Secretaries for Public Diplomacy and Public Affairs [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Under_Secretary_of_State_for_Public_Diplomacy_and_Public_Affairs

9. U.S. embassies, consulates, and diplomatic missions. United States Department of State [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.usembassy.gov/>.

10. Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.state.gov/r/>.

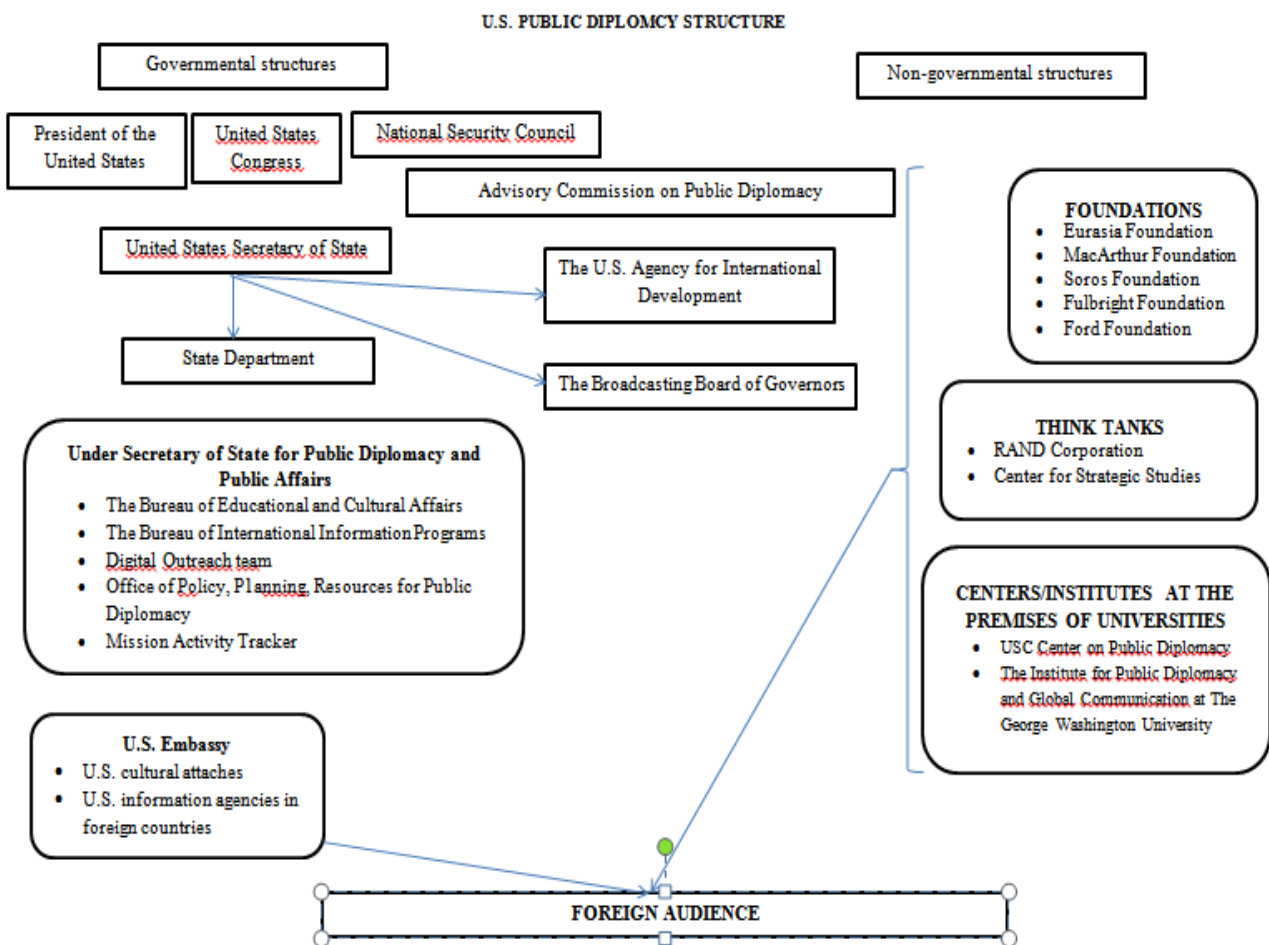
11. United States Advisory Commission on Public Diplomacy (ACPD). Data-Driven Public Diplomacy: Progress Towards Measuring the Impact of Public Diplomacy and International Broadcasting Activities, 2014. — September 16. - 57 p.

12. United State of America Foreign Service Act [Electronic resource]. – Mode of access : <http://transition.usaid.gov/policy/ads/400/fsa.pdf>.

13. US Department of State [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.state.gov/>.

14. US Public Diplomacy structure [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.state.gov/r/>.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2014 р.

М.В. Трофименко

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ США

У статті аналізується структура та особливості діяльності дипломатичної служби США, яка є однією з найбільш професійних, сучасних, ефективних та забезпечує глобальне лідерство США у світі. У роботі визначається термін публічної дипломатії. Основними зовнішньополітичними завданнями, які стоять перед публічною дипломатією США є поліпшення іміджу країни серед найбільш активної та впливової частини зарубіжного суспільства; вплив на еліту зарубіжних країн, в першу чергу на ту її частину, яка приймає рішення; створення сприятливого економічного та інвестиційного клімату для США в зарубіжних країнах. У сучасній публічній дипломатії США активно практикуються і такі елементи, як аналіз громадської думки або якості поширюваної інформації про самих США (listening), а також проведення короткострокових політичних кампаній, спрямованих на просування конкретної політичної ідеї, дії тощо (advocacy). Аналізуються особливості нової публічної дипломатії, що передбачає вплив на міжнародну ситуацію та зарубіжну аудиторію за допомогою нових технологій (блоги, спеціальні сайти: Facebook, Twitter, YouTube, SMS-розсилка), які просуваються в зарубіжних країнах. У статті підкреслюється важливість посади заступника державного секретаря США з публічної дипломатії, який курує бюро у справах освіти та культури, зв'язків з громадськістю та міжнародних інформаційних програм, Центр стратегічних контртерористичних комунікацій, а також бере участь у розробці зовнішньої політики.

Ключові слова: публічна дипломатія, структура, Державний департамент, заступник державного секретаря з публічної дипломатії.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Оніщенко І.Г., д.політ.н, проф.

УДК 327.001.73(100)

М. В. Фесенко

ПРОБЛЕМИ ЦЕНТРУ ТА ПЕРИФЕРІЇ У ГЛОБАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ СВІТ-СИСТЕМОЮ

В статті доведено, що світовий порядок все більшою мірою визначатиметься взаємовідносинами «центру» і «периферії», які є однією з основних проблем у глобальному розвитку людства. В сучасних умовах основна небезпека світопорядку виходить з країн «периферії», які не зуміли вписатися в глобалізаційні процеси і загрузли в корупції, міжкланових розборах, безвідповідальності авторитарних владних еліт, що унеможлиблює самостійний розвиток цих країн. Невдачі розвитку в свою чергу послаблюють легітимність урядів, економічний регрес множиться на релігійні та етнічні конфлікти. Засіб запобігання майбутнього «глобального безладу», який провокують «держави, що не відбулися», дослідники вбачають у формуванні парадигми «глобального управління» – системи управління «державами, що не відбулися» та потенційно небезпечними процесами силами коаліції великих держав.

Ключові слова: *«Центр», «Перифірія», «Північ», «Південь», «Напівперифірія», глобальне управління, світ-система, глобалізація, фрагментація, «держави, що не відбулись».*

Основною прикметою формування нового міжнародного порядку є те, що елементи глобального управління стали проявлятися, значною мірою, в контексті консолідованого вирішення глобальних проблем. Проблеми бідності країн, що розвиваються та широке коло питань, що стосуються відносин між «Північчю» і «Півднем», «Центром» і «Периферією» стали одними з пріоритетних для вирішення світовим співтовариством і їх важливість підкріплюється глобальністю.

Вирішенням проблеми соціально-економічної та політичної диференціації світ-системи, починаючи з 1970-х рр., займалися Бреттон-Вудські міжнародні фінансові інститути, які запропонували ряд заходів щодо оздоровлення економічного та соціального життя найбідніших країн, причому передбачалося, що розвинені країни у своїй політиці по відношенню до «третього світу» будуть дотримуватися цих рецептів, вироблених на наднаціональному рівні. Зокрема, Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Світовий банк докладали зусилля з реструктуризації та списання державних боргів найбідніших країн. Світовий банк на початку 1970-х рр. проголосив стратегію «перерозподілу за рахунок зростання», що передбачала перетік капіталів від багатих країн до бідних, здійснюваний в глобальному масштабі і під наднаціональним (глобальним) регулюванням. Однак реальна ефективність цих зусиль з глобального регулювання бідності була не дуже великою, можливо, в силу занадто вузького акценту на виключно фінансових аспектах даної глобальної проблеми [1, с. 112].

Досить поширеною є також модель «відгородження» передової частини світу від світової периферії. Світова периферія позначається, в цілому, різними вченими, які використовують різні підходи в їх дослідженнях наступними термінами – «занепадаючі держави» (failing states), «держави, що не відбулися» (failed states), «держави-ізгої» (rogue states), «квазі-держави» (quasi-states), «держави, що потерпілі крах» (collapsed states).

На думку прихильників концепції «відгородження» передової частини світу від світової периферії, це повинно, з одного боку, вберегти «кращу частину людства» від принесених країнами «третього», а деякі вчені виділяють і «четвертий світ», соціальних хвороб, екологічних, демографічних, не антропогенних та інших загроз, а з іншого – якісно підвищити рівень регулювання і управління в «кращій» частини світу. У якості логічного продовження цих ідей склалася концепція безполярного світу, що припускає не тільки відсутність якогось консолідованого центру на планеті, але і неухильне наростання хаосу, як в світових відносинах, так і в контексті наростання антропогенних катастроф, що загрожують зруйнувати всю людську цивілізацію [1, с. 113].

Таким чином, сьогодні доводиться констатувати, що проблема «держав, що не відбулися» як виклик міжнародній безпеці все частіше звучить у виступах політиків і науковому дискурсі. В експертних колах багато держав третього світу відносять до саме такої категорії держави, що нездатні самостійно розвиватися в умовах глобалізації і нових викликів міжнародній стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що даній проблемі присвячені роботи відомих західних дослідників, зокрема проблеми «країн, що не відбулися» розглядаються в роботах С. Райс, С. Патріка, Р. Ротберга, К. Маклогліна, Д. Путзела, М. Хеймса, Н. Чомські тощо. У полі уваги дослідників знаходиться як сам феномен «країн, що не відбулися», так і причини, що ведуть до їх появи на карті світу

(наприклад, в роботах А. Буттенхайма, Б. Рамалінга, С. Паванело, а також у серії досліджень, що проводилися Світовим банком, розглядаються природні катаклізми як катализатори процесів втрати державного контролю над територіями), шляхи ліквідації негативних наслідків існування таких країн, а також превентивні заходи щодо недопущення самого їх виникнення [2].

Власні критерії і відповідно списки «держав, що не відбулися» пропонує цілий ряд академічних та державних структур. Так, американським Інститутом Бругінгса у 2004 р. спільно з Інститутом державної ефективності та Національним австралійським університетом розроблений так званий «індекс суверенітету», що використовує понад ста критеріїв для оцінки здатності держави здійснювати свої базові функції [3]. У 2008 р. Інститут Брукінгса запропонував вже новий вдосконалений механізм – «індекс державної слабкості країн, що розвиваються» [4]. У свою чергу, університет Джорджа Мейсона розробив «індекс крихкості держав», розташувавши всі країни світу по порядку в залежності від ефективності та легітимності правлячих режимів [5]. В Університеті Меріленда розроблений «перелік нестабільності миру і конфліктів», ранжир держави залежно від оцінки ризику виникнення нестабільності в майбутньому [6].

На переконання В. Л. Іноземцева і С. А. Караганова та низки інших провідних експертів на пострадянському просторі в рамках термінології «світ-системної» теорії І. Валерстайна, світовий порядок все більшою мірою визначатиметься взаємовідносинами «центру» і «периферії», які є однією з основних проблем у глобальному розвитку людства. Причому, в якості основної тенденції розглядається розкол між успішними державами та тими, що «не відбулися». Вчені приходять до висновку про те, що в сучасних умовах основна небезпека світопорядку виходить з країн «периферії», які не зуміли вписатися в глобалізаційні процеси і загрузли в корупції, міжкланових розборах, безвідповідальності авторитарних владних еліт, що унеможлиблює самостійний розвиток цих країн. Невдачі розвитку в свою чергу послаблюють легітимність урядів, економічний регрес множиться на релігійні та етнічні конфлікти. Засіб запобігання прийдешнього «глобального безладу», який провокують «держави, що не відбулися», дослідники вбачають у формуванні парадигми «глобального управління» – системи управління «державами, що не відбулися» та потенційно небезпечними процесами силами коаліції великих держав [7]. По суті, мова йде про створення нового «концерту націй» – домінуючому у світовому співтоваристві групи найбільш потужних держав, здатних протидіяти наростанню хаосу як безпосередньо спільними зусиллями, так і через реорганізовані міжнародні організації [8].

Актуальності глобального управління в контексті соціально-економічної та політичної диференціації сучасної світ-системи надають приклади з недавньої міжнародної практики. Так, з 1990-х рр. вводився фактичний протекторат світового співтовариства в Боснії та Косово. Обмежено суверенітет Іраку та Афганістану. Здійснено ряд спроб будівництва нових і відновлення «держав, що не відбулись». В експертних колах поширена точка зору, що багато держав «третього світу» є «державами, що не відбулися», нездатні до самостійного розвитку і загрожують міжнародній стабільності [9, с. 10]. Так, згідно з доповіддю Світового банку, у 2006 р. кількість країн, віднесених до категорії «погано керованих», зросла з 17 до 26 [10, с. 8]. У числі недавніх викликів світовій спільноті варто також згадати тіньовий ринок поширення компонентів зброї масового знищення, тероризм, світова фінансова криза 2008-2009 рр., нестача енергоносіїв і продовольства, екологічні та природні катастрофи тощо. Тому, відзначається посилення потреби в глобальному управлінні. Однак

питання про те, які структури вийдуть на передній план у системі, що формується, залишається відкритим. Плідне підґрунтя для аналізу дає досвід вирішення проблем Косово, Афганістану, Іраку, африканських конфліктів і України. Адже на них фактично апробовані різні моделі глобального управління, включаючи центральну координуючу роль ООН, домінування єдиної наддержави і блоків вузького складу, «змішану модель» [11, с. 5].

Багато периферійних держави на практиці не мають ознак, на які спирається неореалізм в питанні про суверенну державу: розвинені та ефективні інститути влади, визнані кордони, монополія на насильство у внутрішній політиці. До них відносяться держави, що розвиваються з нестійкими режимами і багато нових державних утворень, що виникли після закінчення «холодної війни». Якщо застосувати концепції неореалізму до політичної історії периферійних держав, то можна побачити, що принцип суверенітету не грав тут такої системоутворюючої ролі, як у Європі. Довгий час в Азії та Африці існувала колоніальна система, потім приватні військові інтервенції великих держав, які стосовно периферії досі залишаються правилом, а не винятком. Крім того, досі зберігається значна політична, економічна і військово-технічна залежність периферійних країн від країн Заходу. Тому, в периферійних країнах поняття «держави» грає відносно меншу роль, а поняття «цивілізація», «культура», «рух», «партія» – набагато більшу. Політичні відносини між недержавними суб'єктами часто виявляються більш важливими, ніж міждержавні. Саме це демонструє, наприклад, тривалий арабо-ізраїльський конфлікт з приводу статусу Палестини [12].

Сучасна, світова капіталістична світ-система, відповідно до концепції І. Валерстайна – «спільність з єдиною системою поділу праці та множинністю культурних систем». Виділяються два різновиди світ-системи залежно від наявності або відсутності загальної політичної системи: світ-імперія, якщо така існує, і світ-економіка, якщо вона відсутня.), включає три типи держав:

1. «Ядерні» високорозвинені держави, що володіють ефективною політичною організацією, що займають панівні позиції в світ-економіці і отримують максимальну вигоду зі створеної їх зусиллями міжнародної системи розподілу праці. Незважаючи на всю риторику про рівні можливості, вільної конкуренції, подоланні диспропорцій у розвитку, упорядкованому зростанні, держави – «ядра» прагнуть зберегти і закріпити існуючий стан речей. Процеси глобалізації надають їм потужні важелі контролю, стримування, а при необхідності і ліквідації потенційних конкурентів. Залежно від значення проблеми, конкретних умов, сили опору вони можуть варіювати заходи впливу в широкому діапазоні – від надання позик до збройного втручання;

2. «Периферійні» держави, слугують переважно сировинною базою і «смітником» світ-економіки, керовані слабкими нестабільними урядами і економічно залежні від «ядра» – «ізгої» глобалізації. Запропоновані Заходом заходи – структурна перебудова економіки, приватизація, відкриття ринків – не дали позитивних результатів, у тому числі з-за незначного припливу капіталів ззовні. У результаті відбувається розвал держави і економічна деградація, випадки збереження демократій у цьому регіоні вкрай рідкісні, розширюються області конфліктів і занепаду (більша частина Африки, Латинської Америки, деякі країни Азії);

в) «Напівпериферійні» держави, що займають проміжне положення за ступенем політичної автономії всередині світ-системи, що виробляють менше технологічну і наукомістку продукцію, не здатні конкурувати з країнами «ядра» і тому залежні від них економічно. В результаті напівпериферія поєднує в собі риси як периферії, так і «ядра». Просторово вона може бути розташована як між регіонами «ядра» і периферії, так і між двома конкуруючими регіонами «ядра». Напівпериферія може виступати посередником

у взаємодії «ядра» і периферії, поєднувати інституційні ознаки, властиві як ядру, так і периферії (держави Центральної та Східної Європи, в тому числі Україна та Росія, країни, що швидко розвиваються Південно-Східної Азії та ін.) Важливо відзначити, що, на відміну від держави -«ядра», напівпериферійні і периферійні держави є об'єктами (або навіть «жертвами»), а не суб'єктами глобалізації, тому найбільш точно їх взаємодія відображає формула «асиметричної взаємозалежності», тобто одночасно двох різноспрямованих тенденцій: 1) зниження залежності Заходу від периферії; 2) накопичення і загострення економічних і соціальних проблем на периферії і напівпериферії, для вирішення яких у країн цієї частини світу немає ресурсів [13, с. 19-62].

Взаємообумовлені процеси глобалізації та регіоналізації призводять, насамперед, до подальшого загострення протиріч по осі «Північ-Південь». Складається система світової економіки, що призводить до одностороннього збагачення держав, транснаціональних корпорацій та інших гравців, що представляють благополучні регіони Європи та Північної Америки. У цьому контексті необхідно зазначити, що 72% світових закордонних інвестицій припадає на капіталовкладення США, країн ЄС і Японії один в одного. Якщо перед Другою світовою війною США направляли до Європи не більше 28% своїх інвестицій, розподіляючи решту серед інших регіонів світу, то сьогодні туди надходить близько 60% американських інвестицій. Майже 60% товарообігу в Європі знаходяться в межах Євросоюзу, тоді як на країни Африки припадає не більше 2% – у п'ять разів менше, ніж в 1950 р. Якщо в 1953 р. індустриальні держави поставляли в країни аналогічного рівня 38% від загального обсягу свого експорту, то у 1990 р. цей показник виріс до 76% [14, с. 134].

В цей же час «південна периферія» – більшість країн і народів «третього світу» все більш відстає від рівня розвитку США, країн ЄС і Японії, перетворюючись на заручників глобальної системи і протестуючи проти неї. У цьому і полягає одна з основних причин багатьох соціально-економічних і політичних потрясінь у світі, в тому числі міжнародного тероризму. Більшість терористичних рухів мають або антиглобалістську спрямованість, або в цілому антизахідну, тим самим чітко позиціонуючи себе у світовому політико-ідеологічному просторі. В епоху глобалізації мета тероризму також глобальна: протистояння західної цивілізації або її сегменту (наприклад, федералізації Європейського Союзу) дозволяє широко використовувати антизахідні ідеологічні штампи для більш ефективного залучення прихильників. Пропаганда радикальних поглядів і тероризму як методу політичної боротьби широко використовує можливості глобального охоплення і «ефекту присутності», що надаються сучасними ЗМІ [14].

Таким чином, глобалізація та глобальне управління, яке складається в її рамках, під керівництвом країн-лідерів, розділяє світ на «переможців» і «переможених». Чим менш розвинена країна, тим менше вона виграє від глобалізації. У країнах, що легко адаптуються до глобалізації збільшується стабільність і добробут. Однак деякі країни повинні боротися лише за те, щоб зберегти своє місце на світовому ринку. Розрив між цими країнами та рештою світу призводить до їх внутрішньої і регіональної нестабільності. Деякі країни взагалі не в змоззі зберегти своє місце в глобальній системі. Це призводить до загострення етнічних конфліктів і поширенню тероризму. До прикладів подібної схеми розвитку подій можна віднести те, що азійська економічна криза призвела до нестабільності в Індонезії і, в підсумку, до розміщення миротворчих сил ООН в Східному Тиморі [15].

Країни «золотого мільярда» зуміли добитися виняткового положення в рамках існуючої міжнародної системи. Високий рівень розвитку, життя населення, свобод та

якості життя зробили їх свого роду «еталоном» для більшості інших держав. Вони «задають темп і вектор» руху світу, економічні та соціальні параметри, зразки моделей розвитку. У той же час внаслідок їх питомої ваги у світовій політиці та економіці вони грають стабілізуючу роль фундаменту міжнародної системи, хоча населення, що проживає у них не становить чисельної більшості людства. У боротьбі за те, хто стане визначати «основу» світової системи, «Центр» чи «Периферія» визначається сьогодні головна «інтрига» світової політики [16].

В цілому, констатується, що «країни, що не відбулися» і «невизнані» держави, а також країни, що ігнорують принципи, які лежать в основі міжнародних відносин і права, все частіше дають про себе знати, створюючи загальносвітові проблеми (піратство, збройні конфлікти тощо). «Погана керованість» спонукає до безвідповідальності учасників світ-системи, державних і недержавних, що ще більше послаблює керованість і в підсумку веде до різного роду криз. У свою чергу, кризи, в тому числі сучасна глобальна криза, впливають на найбільш слабкі структурні ланки системи. Тому в найближчому майбутньому прогнозується збільшення числа «держав, що не відбулися» [17].

У цьому контексті необхідно підкреслити, що протягом, як зазначає американський дослідник М. Мазар, десяти з половиною років, починаючи з середини 1990-х рр. і приблизно до 2010 р., ідея національної безпеки в США формулювалася в основному з акцентом на ті небезпеки, які породжуються «державами, що не відбулися». Такі країни розглядалися як розсадники тероризму, вогнища регіонального хаосу, злочинності, хвороб і деградації навколишнього середовища [18].

Відсутність чітких визначень поняття «держав, що не відбулися» представляє другу проблему. Вона полягає в тому, що ніколи не існувало логічно послідовного набору чинників, які визначають «держави, що не відбулися». Групи терористів, що діють в «державих, що не відбулися», можуть переміщувати свої операційні бази: якщо Афганістан стає занадто ризикованим, вони можуть знятися і перебратися в Сомалі, Ємен і навіть до Європи. У результаті «стабілізація» трьох або чотирьох джерел екстремістського насильства не призведе до надійного захисту Сполучених Штатів. Те ж можна сказати про такі загрози, як організована злочинність, яка знаходить комфортні умови для своєї діяльності у функціонуючих, але неспокійних країнах Азії, Східної Європи і Латинської Америки [18].

Третя проблема полягає у необґрунтованій впевненості у можливості здійсненості місії на практиці. Останнє десятиліття нагадало своїми трагічними подіями про те, що насильницьке державне будівництво просто не може бути здійснено сторонніми суб'єктами будь-яким раціональним або автентичним чином. Коли соціальний порядок став погано адаптуватися до процесів глобалізації світу, коли органи управління слабкі і персоналізовані або клептократичні, корупція носить загрозливий характер, а принцип панування закону блищить своєю відсутністю надійних способів відносно швидко провести основні соціальні, політичні, економічні та культурні реформи [18].

Відтак, якщо не відбудеться консолідації «Центру» навколо вирішення пролем «Периферії» може наступити масове розчарування не тільки у глобалізації, але й у самому несправедливому до світової більшості порядку. Це загострення може стати причиною мілітаризації бідних країн та отримання ними засобів масового знищення. Основна відмінність світового порядку, що формується за умов динамічних змін ХХІ ст. від світопорядку ХХ ст. полягає у зменшенні значення такого поняття реалізму та неореалізму, як «баланс сил». Зниження ймовірності конфлікту між великими державами і зближення їхніх позицій з більшості спірних міжнародних проблем

можуть привести до створення альянсу розвинених країн, здатного, за потенціалом протистояти об'єднанням силам «периферійних» держав. Внаслідок цього «держави, що не відбулись» відмовляться без них приймати участь у демократизації міжнародної системи.

Разом з цією проблемою констатується ігнорування країнами «Центра» порушення загальноприйнятих норм і прав людини в країнах «Периферії», від курсу на поширення зброї масового знищення та спонсорування терористичної активності. Коаліція розвинених країн зможе встановлювати норми поведінки на міжнародній арені, а також правила, що обмежують ступінь свободи урядів щодо власних громадян. Поруч з цим, актуальною є й проблема відновлення системи управління в країнах «Периферії» зусиллями окремих великих держав або їх коаліції. Але не з метою експлуатації природних багатств або людських ресурсів цих країн, а заради захисту елементарних прав їх громадян та надання їм гарантій дотримання, як таких. Основу сучасної світ-системи, не дивлячись на суттєві трансформаційні процеси складає все ще вестфальська міжнародна система та порядок, які мають бути зміннені відповідно до умов та викликів ХХІ ст. Перш за все маємо на увазі встановлення пріоритету прав людини над правами народів, націй і держав.

Список використаної літератури

1. Михайленко В. И. Учебно-методический комплекс дисциплины «Глобализация и глобальное управление» : учебн. пособ. [Електронний ресурс] / В. И. Михайленко. – Екатеринбург, 2008. – Режим доступу : elar.urfu.ru/bitstream/10995/1537/8/1333094_schoolbook.pdf.
2. Хуторская В. «Несостоявшиеся государства» – угроза международной безопасности? [Електронний ресурс] / В. Хуторская // Трибуна молодого ученого. – 2012. – №2. – Режим доступу : <http://ehd.mgimo.ru/IORManagerMgimo/file?id=CBAB68DB-6E77-E77C-2F3C-AD51BBD52996>.
3. Ghani A. Closing the Sovereignty Gap : An Approach to State-Building / A. Ghani. – London : Zed Books, 2005. – 253 p.
4. Rice S. E. Index of State Weakness In the Developing World / S. E. Rice, S. Patrick. – Washington, DC : The Brookings Institution, 2008. – 312 p.
5. Marshall M.G. Global Report on Conflict, Governance and State Fragility 2007 / M.G. Marshall, J. Goldstone // Foreign Policy Bulletin. – Cambridge, 2007. – №. 1. – P. 3-22.
6. Hewitt J. Peace and Conflict 2008 : Executive Summary / J. Hewitt, J. Wilkenfeld, T. Gurr // College Park : Center for International Development and Conflict Management. – University of Maryland, 2008. – 302 p.
7. Иноземцев В. Л. О мировом порядке ХХІ века [Электронный ресурс] / В. Л. Иноземцев, С. А. Караганов // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 1. – Режим доступу : <http://www.globalaffairs.ru/numbers/12/3632.html>.
8. Мишин В. Е. Тенденции глобального развития : трансформирующийся мир [Електронний ресурс] / В. Е. Мишин / Международные контракты : учебн. пособ. – Пятигорск : Пятигорский государственный лингвистический университет, 2010. – Режим доступу : http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2010/XIV/uch_2010_XIV_00011.pdf
9. Иноземцев В. Л. О мировом порядке ХХІ века / В. Л. Иноземцев, С. А. Караганов // Россия в глобальной политике. – 2005. - №1. – С. 8.–23.

10. DeYoung K. World Bank Lists Failing Nations That Can Breed Terrorism /K. De Young // Washington Post. – 2006. – September 19. – P. A8.

11. Малаян Р. Э. ООН в формирующейся системе глобального управления : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития» / Рубен Эдуардович Малаян; Московский государственный институт международных отношений . – Москва, 2009. – 22 с.

12. Ачкасов В. А. Страны «третьего мира»: столкновение с глобализацией? [Электронный ресурс] / В. А. Ачкасов, С. Г. Еремеев // ПОЛИТЭКС. Политическая экспертиза. – 2009. - №1. - Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/542/30/>.

13. Валлерстайн И. Рождение и будущая кончина капиталистической миросистемы: концептуальная основа сравнительного анализа / И. Валлерстайн // Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

14. Иноземцев В. Л. Глобальный конфликт XXI ст. : размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий / В. Л. Иноземцев, Е. С. Кузнецова // Полис. – 2001. – № 6. – С. 131-139.

15. Балувев Д. Г. Меняющаяся роль государства в контексте современных глобальных изменений [Электронный ресурс] / Д. Г. Балувев // Вестник международных отношений. – 2003. – № 1. – Режим доступа : http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/9999-0200_West_MO_2003_1/19.pdf.

16. Кременюк В. Управление и управляемость в мировой политике [Электронный ресурс] / В. Кременюк // Международные процессы. – 2013. – Т. 11, №1. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/sixth/003.htm>

17. Лебедева М. М. Политические основания современного мирового кризиса [Электронный ресурс] / М. М. Лебедева // Полития. – 2009. – № 3. – Режим доступа : http://www.politeia.ru/content/pdf/Politeia_Lebedeva-2009-3.pdf

18. Mazarr J. M. . The Rise and Fall of the Failed-State Paradigm. Requiem for a Decade of Distraction [Электронный ресурс] / M. J. Mazarr // Foreign Affairs. – 2014. - January-February. – Режим доступа : <http://http://www.foreignaffairs.com/articles/140347/michael-j-mazarr/the-rise-and-fall-of-the-failed-state-paradigm>.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2014 р.

M. Fesenko

PROBLEMS OF THE “CENTER” AND “PERIPHERY” IN GLOBAL GOVERNANCE OF WORLD-SYSTEM

It is proved that the world order is increasingly determined by the relationship of the “center” and “periphery”, which is a major problem in the global human development. Scientists have come to the conclusion that in today's world order, the main danger comes from the “periphery” that failed to fit into the processes of globalization and mired in corruption, clan parsing and irresponsibility of authoritarian ruling elite, making it impossible to separate the development of these countries. The failure of development in turn weaken the legitimacy of governments, economic regression multiplied by religious and ethnic conflicts. Essentially, it is about creating a new “concert of nations” - dominant in the global community of the most powerful states that can counteract the rise of chaos directly together, and through the reorganized international organizations.

The article investigates the problem of world order objects consolidation in solving the problems of poor countries after the collapse of the bipolar international system. Major challenges to international security are analyzed. In this context, it is proved that countries

with high levels of instability (failed states) are the main obstacle in the way of the United States to the triumph of neo-liberal model of democracy.

World-systems theory is generally a multidisciplinary, macro-scale approach to world history and social change, emphasizes the world-system as the primary unit of social analysis. "World-system" refers to the inter-regional and transnational division of labor, which divides the world into core countries, semi-periphery countries, and the periphery countries. Core countries focus on higher skill, capital-intensive production, and the rest of the world focuses on low-skill, labor-intensive production and extraction of raw materials. This constantly reinforces the dominance of the core countries.

Keywords: "Center", "Perefiriya", "North", "South", "Semiperefiriya", global governance, world-system, globalization, fragmentation, failed states.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Булик М.В., к.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.

УДК 323.323:659.1

Н. М. Хома

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ІНТЕРАКТИВНОСТІ ПОЛІТИКИ

У статті проаналізовані інтерактивні методи сучасної української політики. Увага акцентується на постмодерних театралізованих елементах політичної дії, в основі яких он-лайн комунікація. Доводяться можливості інтерактивності у розширенні традиційних інструментів політичної участі.

Ключові слова: інтерактивність політики, краудсорсинг, краудфандинг, медіа-активізм, реаліті-шоу, твіт-шторм, хештег.

Поняття «інтерактивний» (англ. interaction — взаємодія) означає «що забезпечує двобічну взаємодію». Сучасні інтерактивні методики мають своїм підґрунтям символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, Г. Блумер, І. Гоффман та ін.), який зосереджується на аналізі соціальних взаємодій переважно в їхньому символічному змісті. Внесок у розробку концепту «інтерактивність» зроблений, насамперед, педагогікою (інтерактивні форми навчання), психологією (інтерактивні комунікативні технології), науковою галуззю «соціальні комунікації» (дослідження нових медіа, у тому числі й соціальних), соціальною роботою (нетрадиційні підходи до роботи з певними категоріями громадян). У названих та інших науках інтерактивність незмінно пов'язується із інноваційністю, активною взаємодією. Для політичної науки концепти «інтерактивна політика», «інтерактивність політики» і под. є новими. Перші кроки у вивченні сутності політичної інтерактивності та її форм зроблені І. Вільчинською, К. Ірхою, Ю. Кургановою, Д. Яковлевим. Нашим дослідницьким завданням є розкрити зміст, прояви феномена «інтерактивність політики» на прикладі української політичної практики.

У нинішню постмодерну добу політика «театралізується»: вона реалізується через ігрові та ритуальні елементи комунікації, нема чітких канонів, додається карнавалізація, посилюється самовираження людини. Багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості і культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над

раціональністю, образністю, метафоричністю, невиразністю [1, с. 78] — це не повний перелік рис постмодерну, які проєктуються на політику.

Однією з характеристик сучасної політики безумовно є її інтерактивність. Вона передбачає інформаційний обмін, взаємодію з активізацією зворотних зв'язків між громадянським суспільством і політико-владною сферою. Інтерактивні підходи здатні змінювати основні характеристики політичної взаємодії. Вербальна та невербальна (за засобами) інтерактивність розширює традиційні інструменти політичної участі, громадськість постає як рівноправний учасник політико-інформаційного процесу.

Інтерактивність політики реалізується завдяки інноваційним медіа-технологіям через соціальні мережі (віртуальні ком'юніті, сайти, Інтернет-версії та сторінки в соціальних мережах програм теле- і радіоканалів), інтерактивні програми й інші форми, які ми розглянемо в межах цієї наукової розвідки.

В Україні політична інтерактивність втілюється у багатьох формах, найперше — через ефірну журналістику. Прикладом політичної інтерактивності є суспільно-політичні шоу «Відкрита студія», «Порядок денний» (Перший канал Українського радіо), «Свобода слова» (ICTV), «Гаряче крісло» (ТВі), «Шустер Live» (Перший національний) і под. Практика вітчизняних політичних реаліті-шоу стартувала розпочалася після Помаранчевої революції (наприклад, телепроект «Стань лідером» (2009 р.), «Без мандата» (2010 р.)). С. Поцелуєв називає політичні ток-шоу ідеальним типом інфотейнменту, що комбінує функції просвіти і розваги [4, с. 277], німецький дослідник медіа Б. Геблер вважає, що сучасні програми цього жанру відтворюють модель, що представляє собою відхід від реальної політики і спрямованість на розваги [6]. Островська Н. підкреслює орієнтованість політичних ток-шоу саме на видовищність і розважальність інформації [2, с. 282–283].

Інтерактивним способом поширення політичної інформації є політичне хард-ток-шоу, в основі якого максимальна відвертість розмови, гострі запитання ведучого, дискусійна манера. Таких ток-шоу на політичні теми побільшало після Помаранчевої революції, яка продемонструвала інтерес аудиторії до політики, проте намагання зробити ці жанри привабливими для широкої аудиторії та рекламодавців спонукало до домінування в багатьох із них розважального ефекту над дискусійним [2]. У вересні 2014 р. на телеканалі «112 Україна» стартував оновлений проєкт Н. Влащенко «Люди. Hard Talk. Live»; тоді ж (з 16.09.2014 р.) студія ZIK-Київ запустила політичне хард-ток-шоу DROZDOV.

Інтерактивність політики реалізується через численні механізми, одним із яких є інфотейнмент — спосіб подачі та різновид медійних матеріалів, у яких поряд із новинами пропонуються розважальні сюжети; інформаційно-розважальні передачі часто з мінімальною новинарною та інформаційною цінністю; їх завдання — за рахунок емоцій утримувати увагу глядачів. Такі способи медіа-викладу ще називають «легкі» новини (soft news), «щасливі» новини (happy news), едютейнмент (освіта через розваги), політейнмент (поєднання політики та розваг), бульваризація (гламурні репортажі), таблоїдизація (подача новин у розважальній формі в друкованих ЗМІ) та ін. Для телевізійного інфотейнменту характерні театральна драматургія, нестандартні ракурси зйомок, асоціативність, насиченість і багатоплановість відеоряду, використання документальних і архівних матеріалів, зйомок прихованою камерою, репераунду, інтерв'ю і под. До елементів інфотейнменту вдаються у традиційних новинах (особливо в головних новинарних інформаційних програмах) майже всі українські телеканали. Приклади інфотейнменту в українському новинарному телепросторі: інформаційно-розважальні шоу «Сніданок з 1+1», «Сіті-ранок», «Ранок з Інтером» і под., інформаційні програми з елементами журналістських розслідувань

«Дістало!» (ICTV), «Гроші», «Українські сенсації», «Секретні матеріали» (1+1), «Абзац!» (Новий канал); військово-патріотичний проект «Хорообрі серця» (1+1) і под.

Гібридною формою медіапродукту, яка поєднує функції політичної просвіти, елементи гри та розважальності є політейнмент (англ. *poliсy* — політика, *entertainment* — розвага). Він полегшує формат і стиль подання інформаційно-політичного матеріалу в образній, доступній і зрозумілій для пересічного глядача формі, найбільш наближеній до реального життя. Використовуються інтерактивні технології, полемічність, включення концертних і постановочних номерів, деідеологізація, персоніфікованість, гумор. Необхідні харизматичність ведучого і учасників, емоційний зміст, інтертекстуальність. Але надмірне використання політейнменту перетворює політичні новини й інформаційно-аналітичні програми на розвагу, своєрідний «серіал» із поверховим поданням відомостей, витісненням і відволіканням уваги від важливої інформації, зміщення акцентів, інсценуванням політики, відсутності глибини й переконливості й под. Прикладом використання політейнменту на українському телебаченні: 1) ток-шоу (напр., «Чорне дзеркало» (Інтер), «Право на владу» (1+1), «Шустер LIVE» (Перший Національний канал України), «Свобода слова» (ICTV), «Клуб-реформ», «Час. Підсумки дня» (5 канал)); 2) інформаційно-аналітичні програми (наприклад, «Подробиці тижня», «ТСН. Тиждень», «Факти тижня»); 3) реаліті-шоу («Депутат під прикриттям» (ICTV), «Без мандата» (1+1)); 4) передвиборні телевізійні дебати; 5) репортажі про відвідування політиками культурних заходів і розважальних закладів і под.

На перетині журналістики та медіа-активізму виник інноваційний напрямок — стрім-трансляція, що виник, як пряма трансляція з місця подій без монтажу; це потокове відео, що транслюється через мережу Інтернет для миттєвого розповсюдження інформації мільйонам користувачів мережі. Стрімер спрямовує відеопотік в Інтернет для об'єктивного висвітлення подій, новий спосіб донесення інформації нетрадиційним методом. Основна перевага цієї форми медіа-активізму у порівнянні з ін. ЗМІ — форма подачі інформації: неможливість цензури, редагування, спотворення чи підміни. У глядача виникає відчуття власної присутності на місці події; це змінює інформаційну реальність. С.-т. постійно ведуть Інтернет-канали «Еспресо.TV» (*espreso.tv*), «Громадське ТБ» (*hromadske.tv*), «Спільнобачення» (*spilno.tv*), *Ukrstream.tv*, «Радіо Свобода», «Аронець live» (*svoye.tv*). Завдяки цим каналам весь світ мав можливість дивитися прями С.-т. народного протесту — Революції гідності, лєнінопаду, російської інтервенції у Криму та на сході України. Для розвитку цієї форми медіа-активізму стрімери об'єднані у спільноту «Асоціація стрімерів України».

Не новою за формою, але інтерактивною за методами впливу залишається політична мультиплікація. Як вид мистецтва громадсько-політичного спрямування, мультиплікація проникла практично в усі соціальні сфери, пройшовши шлях від розважальних роликів для дітей до політичного рупора часу. Точкою звіту вітчизняної сатиричної політичної анімації можна вважати проект «Великі перегони», який стартував у жовтні 1999 р. на каналі «1+1». Другим великим проектом став серіал «Операція Професор»; проект зародився під час Помаранчевої революції у 2004 р. Усього вийшло 15 роликів, які хрестоматійно відображають українські політичні події 2004–2005 рр. Масштабним сатиричним анімаційним серіалом, що відбиває картину політичного життя України, є з кінця 2012 р. мультфільм «Казкова Русь», створений студією «95 квартал». Низка гостросатиричних політичних мультфільмів знято письменницею та співачкою Іреною Карпою на злободенні теми (напр., «ватників»). Новою формою політичної мультиплікації є м'юпотун (*mupotoon*; від англ. **MU**sic —

музика, **PO**litics — політика, car**TOON** — мультфільм), який власне поєднав музику, політику та анімацію. Їх знімає, наприклад, українська комунікаційна компанія CFC Consulting («Суперзірка Барак Обама: нерозказана історія»).

На нашу думку, попри значимість телепроектів, основною інтерактивності політики сьогодні виступає саме Інтернет-спільнота (Інтернет-паблік) як тип співтовариства, що виникає і функціонує в мережі з метою реалізації громадсько-політичних (і не тільки) інтересів його членів. В умовах створення е-демократії такі Інтернет-спільноти, як вікі-проекти, чати, форуми та соціальні мережі поступово посилюють свій вплив на суспільне життя та можуть змінювати політичну структуру суспільства. Вони характеризуються динамічністю за рахунок постійних, періодичних і випадкових відвідувачів, які територіально можуть знаходитись в будь-якій країні.

Медіа-активізм («громадянська журналістика», «блоггінг» та ін.) є інтерактивною формою громадсько-політичної діяльності, що спрямована на досягнення суспільної реакції шляхом створення альтернативних джерел формування новин. Медіа-активізм змінив роль громадськості в інформаційній системі держави, перетворивши аудиторію на співавторів новин. Медіа-активізм проявляється у веденні блогів, трансляція стрімів, створенні онлайн-петицій, проведення відео- та аудіо-розслідувань.

Медіа-активізм, сам будучи інноваційною формою активності, вже встиг започаткувати нові явища, наприклад, кліктивізм (висловлення власної думки одним кліком у мережі Інтернет). Про кліктивізм уперше згадано у 2011 р. в Оксфордському словнику. Долучившись до певної тематичної спільноти, особа тим самим приєднується до ідеології цієї групи, наслідує її та просуває серед свого оточення. Але у той же час приєднання до Інтернет-пабліку шляхом одного «кліку» — це лише механічний процес, який не зумовлює жодних змін, не уособлює ідентифікацію людини з певним рухом або ідеологією. Тут проявляється інший феномен — слайктивізм (англ. slack — ледар, нероба), тобто створенням ілюзії причетності, коли людина, поставивши «лайк», зробивши репост певного контенту або взявши участь в онлайн-флешмобі, вважає себе причетною до якоїсь громадської ініціативи.

Публічною, призначеною для передачі думки на суспільно-політичну та іншу тему, формою донесення інформації є твіт (ретвіт) — повідомлення у соц. Інтернет-мережі «Twitter», довжиною до 140 символів. Значення твіту (ретвіту) у політичній сфері зумовлюється його публічним характером, орієнтацією на мережу зацікавлених осіб (знайомих), і, потенційно, на всю аудиторію «Twitter» (понад 500 млн осіб). Окремий твіт (ретвіт) забезпечує привернення уваги Інтернет-громадськості до конкретної заяви та/або дії представника істеблішменту (чи опозиціонера, а також є засобом планування й організації зусиль у політичних і громадських акціях.

На практиці ж «лайки» та «ретвіти» часто не мають суспільної користі; а така форма громадської активності у соціальних мережах для мільйонів замінила вчинки у реальному житті. В Україні медіа-активістів нерідко називають «диванними військами», їхня численність у соціальних мережах перевищує 22 млн активних користувачів.

Інтерактивною формою політичного спілкування є Twitter-шторм (Твітер-шторм, твіт-шторм) — раптовий сплеск активності навколо певної теми в соціальних мережах, насамперед, у Twitter та Facebook. Використовуючи визначений і часто оригінальний хештег, твіт швидко поширюється, викликаючи нові повідомлення та розсилки повідомлень. Це призводить до того, що хештег включається до переліку актуальних тем на Twitter і подається усім користувачам соціальної мережі, а це, у свою чергу, призводить до появи теми в інших соціальних медіа та проникненню в колективну свідомість. Twitter-шторм є ефективним способом швидко поширити ідею чи точку

зору та слугує показником настроїв людей, адже об'єднуючись, користувачі привертають увагу до події чи проблеми (наприклад, Twitter-шторм, проведений 27.01.2014 на підтримку Євромайдану з хештегом #euromaidan #Ukraine #digitalmaidan; 04.09.2014, у день саміту НАТО на заклик МЗС України Twitter-шторм із хештегом #StopRussianAggression). Найпопулярнішими хештегами в українському політичному житті 2014 року були #євромайдан, #кримнаш, #кримненаш, #russiainvadedukraine, #savedonbasspeople, #TrashBucketChallenge і под. Початок 2015 р. привніс нові хештеги — #JeSuisCharlie, #FreeSavchenko.

Прикладом інтеративності сучасної політики є створення онлайн-сервісів (наприклад, «Виборомат»), метою яких є порівняння політичних уподобань, пріоритетів, вимог і запитів виборців із специфікою програм політичних сил шляхом тестування, тобто, це своєрідний «віртуальний порадинок» у політиці. Він не передбачає агітації або голосування «за» чи «проти». «Виборомат» є узагальненою назвою спеціалізованих інтерактивних сайтів-автоматів, створюваних громадськими організаціями для просвіти і мобілізації електорату, полегшення їх політичного вибору. Назва «Виборомат» походить від однойменного сайту Українського інституту міжнародної політики (<http://vyboromat.net>). Аналогами оригінального «Виборомату» є тест на сайті ТСН каналу «1+1». Окремі риси «Виборомату» мають Інтернет-довідник «Чеснометр», проект громадського моніторингу політичних обіцянок «Владометр», онлайн-таблиця «Люстрація», «Нова теза», «Рада 2014».

Інтерактивність політики передбачає, що для досягнення результату можлива колективна діяльність у межах одного проекту за умови самостійної участі кожного з учасників (так зване відкрите (масове) співробітництво) завдяки використанню можливостей Інтернет-комунікації (напр., вікі-технології). Відкрите співробітництво не передбачає попереднього узгодження дій та обсягів роботи для кожного учасника й обов'язкового формування сталих груп учасників, кожен із яких виконує певну роботу добровільно й на основі особистого зацікавлення, навіть без погодження з іншими учасниками. Проекти відкритого співробітництва реалізуються переважно на базі соціальних медіа-сайтів універсального призначення (наприклад, Facebook) або спеціалізованих, а також на основі спеціально створених віртуальних платформ, як-от: петиційні проекти (наприклад, Avaaz), утилітарні системи для генерування документів (наприклад, на базі GitHub).

Діяльність учасників Інтернет-проекту, заснованого на відкритому співробітництві має ознаки прос'юмеризму (професійної активності споживачів), оскільки вони є одночасно як споживачами, так і учасниками процесу створення цільового продукту. На засадах прос'юмеризму ґрунтується організація участі в волонтерських та інших проектах. Прос'юмери (громадяни) є компетентними й мотивованими співпродуцентами політичних рішень. Як технологічна база прос'юмеризму використовуються як універсальні засоби інтерактивної комунікації (наприклад, соціальні медіа-сайти), так і спеціалізовані системи. Наприклад, фінська утилітарна система «Open Ministry» забезпечує громадянам та неурядовим організаціям технологічну підтримку в якості онлайн-сервісів для спільної роботи, обміну та підписання петиційних ініціатив. Модель прос'юмеризму реалізовано в естонському порталі «Osale.ee» (<https://www.osale.ee/>), за допомогою якого громадяни можуть повідомити про свої, або підтримати вже висунуті, ідеї щодо державного управління та под. Досвід таких проектів може бути використаний українськими користувачами.

За допомогою онлайн-петицій (Інтернет-петицій, електронних клопотань) громадяни формулюють індивідуальні та колективні вимоги, клопотання, скарги, пропозиції і под., які розміщуються у медіа-просторі для підтримки/підписів онлайн-

користувачами Інтернет-мережі. Цей інтерактивний метод політичного активізму має чимало критичних засетезань з огляду на анонімність користувачів, сумнівну контрольованість процесу створення петицій, актуальність і нагальність тем, що охоплюють електронні клопотання. Найпопулярнішими медіа-сервісами для створення та просування онлайн-петицій є Change.org, Avaaz.org, Onlinepetition.in.ua та ін. На сьогодні у медіа-сфері України курсують бл. 1500 онлайн-петицій, половина з яких стосуються політичного життя та реалізуються через звернення до офіційних осіб держави.

Відкрите співробітництво у політиці пов'язане з можливістю залучення ресурсів, тобто політичний краудсорсинг — спільна інтелектуальна робота у мережевому середовищі великої кількості незнайомих людей над спільним завданням. Політичний краудсорсинг є процесом широкої співпраці з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій щодо вирішення актуальних громадсько-політичних завдань. Політичний краудсорсинг є складовою е-врядування.

Інтерактивні громадсько-політичні проекти втілюються за допомогою механізму краудфандингу — практики фінансування суспільно значущі проекти завдяки збору грошових внесків від великої кількості людей через Інтернет [1, с. 69]. В основі такого фінансування — невеликі внески від багатьох. Платформи краудфандингу забезпечують реалізацію усіх аспектів кампанії: створення публічного інтерфейсу, відслідковування проекту та кампанії, механізму оплати та виплати зібраних коштів [5, с. 190–191]. Усіх учасників ініціатив краудфандингу об'єднує орієнтація на інновації (бажання спробувати нові моделі взаємодії), соціальна ідентифікація з контентом чи проектом (бажання соціальної участі) і под. Першою по-справжньому краудфандинговою платформою в Україні є «Спільнокошт».

В умовах віртуалізації та театралізації політики політична інтерактивність може набувати імітаційного характеру й ознак PR, використовуватися як технологічно-маніпулятивний прийом у формі інтерактивних опитувань і голосувань, основне завдання яких вплинути на громадську думку, а також створювати ілюзію політичного залучення і под. Із інтерактивними формами політики пов'язаний феномен кібесвободи, й відповідно, кібербезпеки, численних форм маніпуляцій суспільною думкою (астротерфінг та інші види політичного тролінгу). Можливості впливу кожного з інтерактивних методів політики потребують окремого вивчення політичною наукою.

Список використаної літератури

1. Книш П. В. Інноваційні соціальні технології: поняття та перспективи використання в системі державного управління [Електронний ресурс] / П. В. Книш // Державне управління: теорія та практика. — 2013. — № 2. — С. 69–75. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2013_2_10.pdf
2. Островська Н. Характерні риси і критерії моделі політичних ток-шоу / Н. Островська // Теле- та радіожурналістика. — 2014. — Вип. 13. — С. 282–290.
3. Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність / А. А. Постол // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. — 2010. — Вип. 42. — С. 69-79.
4. Поцелуев С. П. Политические парадиалоги : моногр. / С. П. Поцелуев. — Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2008. — 392 с.
5. Чугреев В. Л. Краудфандинг — социальная технология коллективного финансирования: зарубежный опыт использования / В. Л. Чугреев // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. — 2013. — № 4 . — С. 190–196.

6. Schicha Ch. Die Theatralität der Politikvermittlung Medieninszenierungen am Beispiel der Wahlkampfkommunikation / Ch. Schicha // Volker J. Kreyher (Hrsg.). - Baden-Baden : Handbuch Politisches Marketing, 2004. — S. 113–128.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2014 р.

N. Khoma

UKRAINIAN DIMENSION OF INTERACTIVITY OF POLITICS

Interactive methods of modern Ukrainian politics are analyzed in the article. Attention is focused on the post-modern theatrical elements of political action, based on on-line communication. Opportunities of interactivity in expansion of traditional instruments of political participation are presented.

Author proves that with the help of verbal and non-verbal means, interactivity helps to expand traditional instruments of political participation, to consider desires of society and to transform it (society) into equal right participant of political-informational process Attention is drawn to the fact that interactivity of politics is implemented due to innovative media technologies through social networks (virtual community sites, Internet versions, and pages in social networks of TV- and radio programs), interactive programs and other forms. In Ukraine, political interactivity is embodied in many forms, first — through broadcasting journalism, socio-political talk show, hard talk show.

It is noted that interactivity of politics is realized in numerous ways, one of which is infotainment - way of presenting and kind of media materials, in which along with news entertainment stories are presented. Hybrid form of media-product that combines the functions of political education, elements of the game and entertainment is politainment.

Attention is paid to the fact that at the intersection of journalism and media activism, innovative direction - Stream broadcast has emerged. Media Activism is an interactive form of socio-political activities aimed at achieving public reaction by creating of alternative sources of news formation. Interactive by methods for impact is political animated cartoon, also a particular form of political cartoon as mupotoon.

It is accented that today the basics of interactivity of politics is on-line community. On-line communities such as wikis, chats, forums and social networks gradually increase their influence on public life.

Keywords: *interactivity of politics, crowdsourcing, crowdfunding, media activism, reality shows, Twit storm, hash tag.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Балабанов К.В., д.політ.н, проф.; Зеленько Г.І., д.політ.н, проф.

УДК 316.776

О.В. Шумило

СУТНІСТЬ І ЯВИЩЕ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ КОМУНІКАЦІЙНИХ СИСТЕМ

У статті дослідження сутність глобалізації як явища, вивчено її основні характеристики, виявлено перспективи та ризики розвитку глобальних міжнародних комунікаційних систем. На основі аналізу процесів глобалізації та комунікацій у сучасному світі дано визначення сутності глобалізації міжнародних комунікаційних систем.

Ключові слова: глобалізація, глобальні комунікації, мережний інформаційний простір, комунікаційний простір, комунікаційні системи.

Постановка проблеми. Ще наприкінці ХХ століття завдяки розвитку науково-технічного прогресу відбулося становлення глобального комунікаційного простору, який поєднує у своїй структурі різні новітні технічні можливості поширення інформації. В результаті світ став набувати нових рис, що знайшли відображення в процесах глобалізації та інформатизації, які вносять суттєві зміни в усі сфери суспільного життя, в тому числі у систему міжнародних комунікацій.

Проблеми комунікації активно досліджуються представниками різних дисциплін, а сам термін «комунікація» (так само як і термін «інформація») вже міцно увійшов в понятійний апарат соціально гуманітарного знання. Генезис та розвиток мережі Інтернет призвели до суттєвого прискорення і розширенню інформаційного обміну та породили явище глобалізації комунікаційних систем. Глобальність, полілогічність, інтерактивність – значущі складові комунікативної ситуації в сучасному світі. Комунікаційні потоки і сама комунікація на наших очах перетворюється у глобалізований фактор і засіб розвитку. Однак поняття «глобальні комунікаційні системи» майже зовсім не досліджене. Безліч невизначеностей виникає і в процесі аналізу явища глобалізації міжнародних комунікаційних систем

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Саме поняття «комунікація» стало активно розроблятися і застосовуватися в системі соціально-гуманітарного знання фактично з середини ХХ ст. Так, проблеми якісної оцінки комунікативних процесів та специфіки «справжнього» спілкування розглядаються такими філософами, як К. Ясперс, М. Бердяєв, М. Бубер, Ю. Габермас, К. О. Апель та ін. Моделі комунікаційного процесу, визнані класичними для сучасного соціально-гуманітарного знання, описані у другій половині ХХ ст. в роботах Г. Лассуелла, П. Лазарсфельда, К. Шеннона, У. Вівера. Активно використовуються структурні моделі комунікації, розроблені в дослідженнях М. Де Флера, У. Шрамма, Ч. Осгуда та ін. На тлі зростаючого інтересу до питань, пов'язаних з дослідженням інформаційно-комунікативної глобалізації і підвищенням теоретичного рівня таких досліджень, в цій сфері залишаються серйозні проблеми. Зокрема, в більшості наявних публікацій відсутнє ґрунтовне дослідження сутності глобальних комунікацій, а її дослідження зводиться до процесів інформатизації та поширення Інтернет-комунікацій.

Метою статі є дослідження сутності та явища глобалізації міжнародних комунікаційних систем, зокрема визначити сутність глобалізації та формування поняття глобалізації міжнародних комунікаційних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ХХІ столітті поняття глобалізація стало дійсно ключовим, визначаючим становлення більшості процесів, розвиток відносин на новому, більш високому та масштабному, світовому рівні. Термін «глобалізація» є одним з найбільш дискусійних, через свою складність та масштаби проявів, і на сьогодні існує цілий ряд підходів до його сучасного тлумачення. Теодор Левітт у журналі «Гарвард Бізнес Рев'ю» визначив глобалізацію як світову конвергенцію ринків завдяки існуванню нової форми підприємств, які були названі ним «глобальними фірмами» [22, с. 97]. Р. Робертсон під глобалізацією розуміє зростаючий вплив на соціальну дійсність окремих країн різних чинників, що мають міжнародне значення: економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну і т. ін. [24, с. 37]. Поняття «глобальне» у Р. Робертсона означає не лише «інтернаціональне» і «транснаціональне», а й «транскультурне» і «транслокальне».

Дж. Сорос зазначає, що глобальному суспільству властиво різноманіття, яке є базою для створення необхідних інститутів – всесвітньої системи політичних, фінансово-економічних і військово-стратегічних організацій, які повинні стати ефективними інструментами встановлення глобальної диктатури транснаціональних корпорацій [16, с. 41].

На думку А. Палкової, глобалізацією називають тісний взаємозв'язок у світі: рух інформації, капіталу, товарів і людей через державні кордони у все більш швидкому темпі і обсязі, взаємопроникнення культур, способів життя, посилення здатності домовлятися і жити у злагоді, незважаючи на культурні відмінності [11, с. 43]. М. Делягін визначає глобалізацію, як процес формування єдиного (світового, але одночасно маючого досить вузькі межі) військово-політичного, фінансово-економічного та інформаційного простору, що функціонує майже виключно на основі інформаційних та комп'ютерних технологій [4, с. 22]. Р. Макуєв розглядає глобалізацію, як перетворення певного явища на світове, планетарне, те, яке стосується усієї землі, земної кулі. На його думку, глобалізація явище у своїй основі об'єктивне, яке носить системний характер, тобто охоплює усі сфери життя суспільства [9, с. 38].

Ян Шолте, визначає п'ять напрямків-характеристик глобалізації: інтернаціоналізація, лібералізація, універсалізація, модернізація, детериторізація [25, с. 15-17]. Доповнивши вказаний перелік ще одним напрямком – віртуалізація. Глобалізація як віртуалізація характеризується ним волінням сучасного суспільства до віртуальності, причому віртуалізується не лише суспільство, але й породжена в ньому особистість. Інтернет виступає засобом трансформації особистості та суспільства.

За визначенням М. Кравчука, терміном «глобалізація» у політичній науці позначається широкий спектр подій і тенденцій: розвиток світових ідеологій, інтенсивна боротьба за встановлення світового порядку, зростання кількості та впливу міжнародних організацій, послаблення суверенітету національних держав, поява і розвиток транснаціональних корпорацій, інтенсивні масові міграції та формування багатокультурних спільнот, створення планетарних засобів масової інформації, експансія західної культури в усі регіони світу тощо [7, с. 123].

Наведемо визначення вітчизняного вченого А. Старостіної, яка вважає глобалізацію – об'єктивним процесом розмивання національних кордонів як наслідку пошуку прибуткових сфер відтворення капіталу у всіх його формах (виробничих, фінансових, трудових економічних ресурсів), що призводить до взаємодії, взаємозалежності, взаємопереплетіння національних економік та формування глобального ринку та світової економічної системи [17, с. 10].

Українські вчені Е. Прушківська та Ю. Шевченко доповнили це визначення, зазначивши, що глобалізація за своєю сутністю являє собою всеохоплюючий об'єктивний процес розмивання та стирання кордонів у всіх сферах життя суспільства, як наслідок пошуку найефективнішого використання продуктивних сил людства, що призводить до трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних та соціально-культурних взаємозв'язків та взаємозалежностей, результатом якої може стати створення гомогенного господарського світового порядку [13, с. 135].

Зазначимо, що глобалізація результат закономірного розвитку суспільства: на певному етапі виникли проблеми, вирішення яких неможливо і нерационально було здійснювати відокремлено, що й породило необхідність об'єднання суб'єктів народного господарства, тобто інтеграційні тенденції. Причому з часом ці тенденції тільки посилюються. Так, у сучасному світі високими темпами зростає роль недержавних та наддержавних регуляторів світової економіки і міжнародних відносин, істотно

розширюється вплив на розвиток національних економік таких міжнародних фінансово-економічних інститутів та міжнародних комунікативних систем.

Таким чином, глобалізація як феномен сучасного розвитку цивілізації характеризує перехід до нового світового порядку, нової системи відносин, докорінно змінюючи впорядкованість спілкування між людьми, яка складалась століттями. Очевидно, що зміни, що відбуваються в сучасному соціальному просторі, не можуть не мати істотного впливу на зміст і спрямованість комунікативних процесів.

Глобалізація посилює роль транснаціональних взаємодій в світі, розширює масштаби комунікації, роблячи нашу цивілізаційну частину життя більш зручною, що дає привід оцінювати даний процес лише позитивно. Універсальна категорія «комунікація» співвідноситься з такими поняттями, як зв'язок, відношення, інформаційна взаємодія, контакт, спілкування, канали зв'язку між об'єктами, повідомлення, інформація, шляхи і засоби повідомлення, символічні посередники та ін. Універсальний підхід до комунікації дозволяє охопити її змістовні аспекти в живій природі (біокомунікації), в суспільстві (соціальні комунікації), в технічних пристроях і машинах (технічні комунікації). З технологічної точки зору – це різного роду засоби і способи зв'язку конкретних об'єктів матеріального і духовного світу.

Однак якщо однією стороною глобалізації виступають інтеграційні процеси, то зворотним боком – навпаки, є процеси дезінтеграції, які руйнівні впливають на особливості національних культур. В результаті існує небезпека реалізації найбільш спрощеного типу інтеграції, що представляє загрозу життєвому світу людства. Однією з центральних в цій парадигмі є ідея про співпрацю між усіма елементами комунікаційної системи, як на національному, так і на міжнародному рівні, засновану на універсальних цінностях і загальнолюдських інтересах. З цих позицій загрозу безпеці становлять ті учасники міжнародних комунікаційних систем, які відмовляються від співпраці, порушують загальноприйняті моральні і правові норми [6, с. 240].

Глобалізація міжнародних комунікаційних систем пов'язана з процесом трансформації, яка викликана утворенням ширшої мережі комунікаторів, що функціонують на великому інформаційному просторі єдиною, але розгалуженою системою засобів масової комунікації та контролюються організованою спілкою її виробників. На думку О. Зернецької, глобалізація міжнародних комунікаційних систем може розглядатися як процес конвергенції апаратної частини у вигляді електронно-обчислювальної техніки, програмного забезпечення і апаратно-програмової частини систем комунікації [5, с. 37].

В умовах ринку інформаційне суспільство та його засоби масової комунікації стають основним середовищем, у якому відбувається більшість важливих суспільно-політичних подій, цікавих для української нації. В останні роки ЗМІ трансформувалися у механізм продукування широкого спектра повідомлень та впливу на мислення і спосіб життя людини. Такий вплив прискорюється і призводить до модифікацій, посилює процеси інтеграції, а подекуди і дезінтеграції у соціально-політичному житті.

Російський вчений Ф.І. Шарков [18] називає нову інформаційно-комунікаційну еру «Четвертої хвилею» за аналогією з «Третьою хвилею» Е. Тоффлера, яка виникла вслід за появою писемності і винаходом друкарства. Поява «Четвертої хвилі» пов'язується з поверненням людства до загальних інтерактивних комунікацій на глобальному рівні за допомогою Інтернету, надзвичайної інтенсифікацією електронних комунікацій, виртуалізацією соціального простору Інтернету і виникненням віртуального співтовариства, яке формується в системі Інтернету не просто з метою обміну інформацією, а для спілкування, «проживання» в новому типі електронно-віртуальної організації. При цьому слід зазначити, що поява

нових форм комунікації (електронна пошта, чати, соціальні мережі, блоги, СМС і т.ін.) призводить до того, що від «живої» комунікації «face-to-face» ми все частіше переходимо до комунікації «screen-to-screen» [20, с. 93]. Ці етапи не є послідовними: незважаючи на те, що кожна ступінь історично є пізнішою, ніж попередня, вони не замінюють одна одну, а скоріше накладаються одна на одну. Кожен з методів збереження і передачі інформації ґрунтовно вклинюється в мережі взаємовідносин, які складають суспільство, і це призводить до глибоких змін у самому суспільстві [23, с.7].

На думку М. Маклюена, глобалізація комунікаційних процесів призвела до того, що під впливом засобів масової інформації світ стає «глобальним селом», що дає можливість для спілкування людям із різних частин планети, при цьому віртуальні комунікації здаються значній частині людей більш привабливими, ніж безпосереднє вербальне людське спілкування. Тобто вони сприймають віртуальну реальність як більш комфортне середовище існування [12, с. 2]. Поява віртуального середовища приводить до змін форм і стилю соціальних взаємодій, зокрема комунікацій.

Однак наведена концепція критикується американськими комунікативістами Дж. Гербнер і Б. Брус-Бріггзом за швидкоплинність, короткостроковість і фрагментарність спілкування, нестійкість соціальних зв'язків, що характеризують в першу чергу сферу міжособистісних комунікацій. «Глобальне село» як соціальна організація, на їхню думку, будується за принципом тісних родинних і стійких сусідських зв'язків, що визначають комунікативний простір і духовні установки людей. Не «глобальне село» з його стійкою внутрішньо несуперечливою комунікативною ситуацією, а «глобальний метраполіс» є образом соціальної дійсності, породжується «мозаїчною культурою», і висловлює конфлікт вимушено пов'язаних між собою умов способу життя мегаполісу, але мають право на незалежне особисте життя людей [14, с. 76].

Тобто, сучасний комунікативний простір характеризується взаємодією різних культур і різноманіттям комунікативних засобів. В свою чергу, функціонуюче різноманіття засобів міняє характеристики комунікаторів. Для успішної соціалізації, особистісного та професійного росту людині доводиться взаємодіяти із зростаючим обсягом інформації, більш прийнятною за посередництвом різноманітних каналів комунікації. У зв'язку з цим розширюються комунікаційні потреби людей, формується новий рівень і якість інформаційно-комунікаційних здібностей особистості, сукупність яких може бути інтерпретована як конкретний тип «людини інформаційної». Інформаційно-комунікаційна революція призводить і до змін у соціальній сфері: можливість включення практично кожної людини в систему глобальних комунікаційних зв'язків веде до зміни ідентичностей, до формування нових підстав соціальної стратифікації; однією з найбільш значущих підстав стає можливість доступу до каналів інформації та рівень інформованості. Ряд змін такого роду носить еволюційний характер, деякі зміни по суті своїй представляють революційний стрибок в системі соціальних якостей людини.

Зазначимо, що комунікаційний простір має діяльну природу, виникає в результаті діяльності колективного або індивідуального суб'єкта. Воно являє собою динамічну структуру, що складається з автономних, але сполучених комунікаційних полів. У разі, коли комунікаційні поля знаходяться в гармонії і динамічній рівновазі, то їх взаємодія знижує рівень невизначеності соціальних ризиків в комунікаційному просторі. У ситуації хаосу полів комунікаційний простір перебуватиме в конфліктному стані. Дане структурування дозволяє концептуально відобразити динаміку функціонально окреслених і просторово-визначених комунікаційних процесів у суспільстві ризику, де якісно перетвориться різноманітна інформація, оновлюються механізми функціонування та трансляція по різних комунікаційних каналах. В

глобальному суспільстві праксеологічною властивістю комунікації є створення смислового комунікаційного простору, де смислова комунікація – це «живий», емоційний процес, спрямований на зв'язок соціальних суб'єктів в часі і просторі для передачі та обміну соціальною інформацією, що з'єднує різні види діяльності та канали трансляції в єдиний процес. Комунікаційний простір для кожного комунікатору поширюється і набирає силу завдяки новітнім технічним засобам, соціальним мережам і масовим каналам зв'язку. У сучасному суспільстві ці комунікації поступово стають універсальним засобом управління світом. Людина в просторі глобальних комунікаційних конфліктів – це амбівалентна віртуальна людина, націлена на прагматичність і екстремальність, характерні деструктивні зміни статусу реальності, особистості, свідомості і волі, що використовує всі відомі новітні інформаційні технології для маніпулювання людською свідомістю противника.

Комунікаційні ситуації пов'язані між собою, вони не проходять в суспільстві безслідно, їх інтеграція і наслідки виключно різноманітні і можуть мати як негативні, так і позитивні наслідки для життєвого світу людини. Даний аспект особливо важливий в інформаційну еру, де крайньою формою антагоністичних протиріч між аппозиційними соціальними суб'єктами стає комунікаційний конфлікт. Глобалізація міжнародних комунікаційних систем в такому випадку, це особливий ризикогенний етап взаємодії цивілізацій, коли для вирішення протиріч потрібно зовсім нове бачення світу, виявлення фундаментальних тенденцій його еволюції і використання абсолютно нових, інноваційних механізмів вирішення протиріч, які можна виявити в просторі праксеологічного дослідження полів комунікаційних систем.

Ключовими характеристиками електронної комунікації, на думку В.А. Михайлова, є віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, глобальність, креативність, анонімність і мозаїчність [10, с. 39]. Автор відзначає, що глобальність, як потенційна можливість розширення кола спілкування, є продовженням давно відомої історичної тенденції. Уже поява писемності вивела комунікацію за межі кола безпосередніх учасників (face-to-face), і тим самим були зняті деякі просторово-часові обмеження комунікативної взаємодії. Усі наступні вигадуванні людиною фіксатори інформації (книгодрукування і т.ін.) неминуче діяли в одному і тому ж напрямку – розширювали коло учасників (а разом з ним – швидкість обміну інформацією, обсяг переданої інформації і т.ін.) [10, с. 41]. Інтернаціоналізація сучасного світу виступає одночасно як його «інтернетизація» і «сетизація». Сьогодні – разом з розгортанням Інтернету – відбувається «розмивання» чергових, тепер вже державних і національних кордонів і формування «мегасуспільства» [10, с. 42]. Перетворення Інтернету в простір глобальних комунікацій носіїв різноманітних культур призводить до так званої «глокалізації», коли тенденції локалізації та регіоналізації мов і культур стикаються з протилежними тенденціями їх глобалізації [3, с. 17]. Побічні ефекти глобалізації повертають суспільства до просторового, культурного і часом релігійного контексту. Це означає підвищену увагу до локальних громад і їх проблем, зростання значення конфесійного чинника та посилення ролі етнічної ідентичності. Р. Робертсон зазначає, що «глокалізація» процес не вирішений наперед, який може гойднутися в будь-яку сторону. Приймаючи цей твердження, прихильники багатополярного світу повинні свідомо прикладати зусилля, щоб процеси хитнулися в «локальну» сторону і переважили «глобальну» [1, с. 343-344].

Одним з ключових моментів сучасних трансформацій глобального інформаційного суспільства є когнітивні можливості людей і їх комунікативний потенціал. Естер Дисон зауважує, що кожна особистість повинна проявити себе, тому що, формуючи мережі та підтримуючи їх відповідною інформацією, людина отримує

множинні переваги; кожна окрема особистість повинна відігравати активну роль в існуючих спільнотах або створювати свої власні; пропонувати свої продукти через мережу, допомагаючи собі та іншим [21, с. 283].

М. Кастельс, розмірковуючи про модифікацію інформаційного суспільства в мережеве, зазначав, що цей етап обумовлений двома типами змін – трансформація суспільства (і його економіки) і трансформацією свідомості людей. Використовуючи ці два типи змін, М. Кастельс зробив висновок про те, що комп'ютерні технології продукують новий тип суспільства і комунікацій – мережевий [19, с. 54]. М. Кастельс був першим дослідником, який визначив всю значимість повсюдного розповсюдження мережевих технологій і зазначив, що цей процес є продуктом мережевого суспільства, в якому не тільки компанії, а й особистості можуть отримувати вигоду від нових комунікативних можливостей. Глобальні електронні мережі підтримують розвиток і поширення знань та інформації, що дають можливість більш швидкої адаптації. Крім того, розвиваючі процеси змінилися від буття, заснованого на фізичних ресурсах, до зростання довіри до мобілізації та координації знань та інформації. Ці процеси призводять до актуалізації феномену Інтернет-комунікації, який повністю вписується у філософію, соціологію та психологію нового суспільства.

Отже, комунікація і засоби її здійснення набувають в Інтернеті провідну роль. Інформаційне суспільство, що формується, відрізняють не тільки і не стільки розширені можливості накопичення та переробки інформації, скільки нові форми комунікації та їх протікання через особливий соціальний простір. З переростанням засобів масової інформації в засоби масової комунікації помітно змінюється характер соціального спілкування. Переважною формою спілкування стає діалог чи полілог, а не монолог; на зміну односторонньому спрямованому інформаційному потоку (від комунікатора – до комуніканта) приходять комунікаційна взаємодія («комп'юнікація»).

Головна відмінність віртуальної комунікації полягає не тільки в зосередженні та опосередкованості екраном, скільки у факті спілкування людини безпосередньо з машиною. Таким чином, саме діалог «людина-комп'ютер» визначає головні відмінності електронної комунікації від усної чи документальної [15, с. 29].

За словами Є.І. Горошко [3, с. 11], Інтернет утворює особливу комунікативну середу – місце реалізації мови, яке не мало аналогів в минулому. Віртуальна реальність Інтернету в міру розвитку набуває рис нового світу і стилю життя, який стимулює появу нових засобів комунікації. Само інтернет-простір є втіленням живого людського мислення, вираженого у формі тексту, одночасно синтезуючого також графіку, звук, анімацію. Інтернет як новий комунікативний простір сприяє тому, що носії мови частіше замислюються над використовуваними мовними засобами. Мережа стимулює мовленнєву творчість людини. Мова стає інструментом творчої самореалізації людей, що спілкуються на ній. За допомогою засобів мови знаходять своє вираження не тільки думки, а й дії учасників комунікації, на вербальний рівень повністю переходить вираз емоційних станів.

Важливою лінгвістичною особливістю інтернет-комунікації є взаємодія усної і письмової форми існування мови: Інтернет-комунікація в сучасному суспільстві характеризується ступенем синхронності, що постійно збільшується, розмовності та емоційності, що наближає формально письмовий простір інтернет-комунікації до усної форми існування мови [8, с. 10]. Даний процес можна охарактеризувати як «оралізацію спілкування», тобто як загальнокомунікативну тенденцію підвищення ролі усного спілкування в структурі комунікації. При цьому ступінь реалізації ознак письмової та усної мови різна в різних жанрах інтернет-комунікації. Основоположним з технічної

точки зору тут є ознака синхронності / асинхронності комунікації, який визначатиме принцип побудови і сприйняття текстів.

Тобто, за своєю суттю глобалізацію міжнародних комунікаційних систем, можна визначити як закономірний історичний процес встановлення і розширення взаємозалежності і взаємозв'язку між окремими суб'єктами (комунікаторів), при якому кожен суб'єкт, поряд з саморегулюванням і саморозвитком, стає учасником міжнародних відносин і невід'ємною частиною світової системи і функціонує вже в рамках узгодженої міжнародної економіки і політики, надаючи на неї безпосередній вплив в тій чи іншій мірі.

Висновки. Глобалізація визначає початок нової ери взаємодії в міжнародному комунікативному просторі, спричиняючи фундаментальним перетворенням в усіх сферах суспільного життя. Вона виступає об'єктивним процесом, який став можливим внаслідок розвитку інформаційних технологій. Зазначене призвело до глобального переосмислення світу і формування нового середовища спілкування та нового типу комунікації, яка все більш впливає на внемережевий дискурс і внемережеву комунікативну практику. Трансформаційний, кросскультурний характер комунікативної практики визначає взаємодію особистості і глобального середовища. Дистантність, розділеність в просторі і в часі, опосередкованість комп'ютером ускладнюють процес комунікації в Інтернеті, та роблять її багаточленною. Глобалізація систем масової комунікації тільки посилює дивергентність і дисперсність комунікаційних систем, структурування, фазовість, дискретність мовлення та монополію на нього.

Дослідження глобалізації міжнародних комунікаційних зв'язків тільки починаються, і для вирішення нових, дуже складних світоглядних, теоретичних і практичних проблем глобального існування знадобляться нові ідеї та методи, що й зумовлює необхідність подальших досліджень, зокрема, глобальних комунікаційних моделей та їх впливу на політику держави.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства : пер. з англ. / З. Бауман. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
2. Галушко Е. В. Процессы политических преобразований в условиях глобализации / Е. В. Галушко // Проблемы міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К. : КиМУ, 2011. – Вип. 3. – С. 155-166.
3. Горошко Е. И. Современные интернет-коммуникации: структура и основные характеристики / Е. И. Горошко // Интернет-коммуникация как новая речевая формация. – М. : Наука, Флинта, 2012. – С.9-52.
4. Делягин М. Глобализация: варианты для России / М. Делягин // Материалы круглого стола. – СПб.: Информационное агентство "Рос-Балт". – 2011. – С. 18-39.
5. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Зернецька. – К. : Освіта, 1999. – 351 с.
6. Костирев А. Політико-правові проблеми розбудови системи міжнародної інформаційної безпеки в умовах глобалізації / А. Костирев. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 21. – С. 234-246.
7. Кравчук М. Концептуальна еволюція теорій глобалізації / М. Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С. 122-136.
8. Лысенко С. А. Взаимодействие устной и письменной формы существования языка в интернет-коммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19

/ Сергей Александрович Лысенко; Воронежский государственный университет. – Воронеж, 2010. – 24 с.

9. Макуев Р. Х. Современная глобализация: вызовы и трансформации : монография / Р. Х. Макуев. – Орел : Изд-во Орелск. ун-та, 2006. – 238 с.

10. Михайлов В. А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В. А. Михайлов, С. В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. тр. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2011. – С. 34-52.

11. Палкова А. В. Глобализация коммуникации в эпоху Интернета / А. В. Палкова // Проблемы межнациональных отношений: состояние и перспективы: матер. всерос. науч.-практ. конф. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2012. – С. 42-46.

12. Піддубчак О. А. Нові форми комунікації державних інститутів та громадянського суспільства в контексті впровадження "електронного уряду" / О. А. Піддубчак // Державне управління : теорія та практика. – 2011. – № 1. - С. 2 - 14

13. Прушківська Е. В. Сутність глобалізації та її особливості в посткризовий період / Е. В. Прушківська, Ю. О. Шевченко // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. пр. - № 3. – 2012. – С. 131-140.

14. Савруцкая Е.П. Феномен коммуникации в современном мире / Е. П. Савруцкая // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. тр. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2009. – С. 75-85.

15. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации: уч. пособ. / А. В. Соколов. – СПб. : Михайлов, 2012. – 460 с.

16. Сорос Дж. Тезисы о глобализации / Дж. Сорос // Вестник Европы. - 2001. - № 2. - С. 38-49.

17. Старостіна А. Сутність та практичне застосування методики конструювання категоріального апарату економічної науки (на прикладі понять «глобалізація» та «підприємницький ризик») / А. Старостіна, В. Кравченко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2011. – № 128. – С. 5-10.

18. Шарков Ф. И. Интерактивные электронные коммуникации (возникновение «Четвертой волны»): уч. пособ. / Ф. И. Шарков. – 2-е изд. – М. : Дашков и К, 2010. – 260 с.

19. Castells M. Information Technology and Global Capitalism / M. Castells // On the Edge: Living with Global Capitalism / ed. by M. Hutton, A. Giddence. – London : Jonathan Cape, 2000. – P. 52-74.

20. Dürscheid C. E-Mail – verändert sie das Schreiben? / C. Dürscheid // Websprache.net. Sprache und Kommunikation im Internet / Hrsg. von T. Siever, P. Schlobinski, J. Runkehl. – Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2006. – S. 85-98.

21. Dyson E. Release 2.0: A Design for Living in the Digital Age / E. Dyson. – London : Viking, 2005. – P. 281-286.

22. Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt // Harvard Business Review. - 1983. – May-June. – P.92-102.

23. Poster M. Cyberdemocracy: The Internet and the Public Sphere / M. Poster // Reading Digital Culture / Ed. by D. Trend. – USA: Blackwell Publishers Ltd, 2007. – P. 259-271.

24. Robertson R. Globalization: social theory and global culture / R. Robertson. – London: Sage, 1992. – 211 p.

25. Scholte J. A. Globalization. A critical introduction / J. A. Scholte. – London: Palgrave, 2000. – 361 p.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2014 р.

O. Shumylo

**ESSENCE AND PHENOMENON GLOBALIZATION OF INTERNATIONAL
COMMUNICATION SYSTEMS**

This article is devoted to the theoretical study of the essence of globalization as a phenomenon. Citing analysis of the different definitions of the term «globalization», by determining its overall intrinsic characteristics and their reflection on the communication process, said that globalization strengthens the role of transnational interactions in the world, expanding the scale of communication, making our life more comfortable. Globalization is seen as a result of regular development of society: at some stage having problems whose solution is impossible and impractical exercise was separated, which gave rise to the need and associations of the economy that is the integration trend. And over time, these trends are only amplified.

The paper identified the prospects and risks of global international communications systems. Emphasized the fact that the modern communicative space is characterized by close interaction between different cultures and diversity of communication means. In turn, the functioning diversity of the characteristics changes characteristics of communicators. For successful socialization, personal and professional growth a person has to interact with an increasing amount of information perceived through various communication channels. In this regard, expanding communication needs of people, a new level and quality of information and communication abilities of the individual, the totality of which can be interpreted as a particular type of «information human».

Based on the analysis of globalization and communications in today's world, the article defines the essence of globalization, international communication systems. The paper presents an analysis of the globalization of international communication systems, which is caused by the formation of a wider network of communicators that operate on a large information space only but an extensive system of mass communication and control of organized union of producers. modern information society is distinguished not only and not so much advanced storage and processing of information as new forms of communication and their flow through a particular social space. With the escalation of the media in mass communication significantly changed the nature of social interaction. Distance, division of space and time, the mediation of computer complicated the communication process, making it polynomial.

Keywords: *globalization, global communications network information space, communication space, communication systems.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: Булик М.В., к.політ.н, проф.; Даниленко С.І., д.політ.н, доц.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ

**КОРОБКА В. ГРОМАДСЬКЕ УПРАВЛІННЯ У МІСТАХ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1870 – 1914 рр.) / В. КОРОБКА. –
МАРИУПОЛЬ: АКВАРЕЛЬ, 2014. – 326 с.**

На місцеве самоврядування, як один із головних елементів будь-якого демократичного режиму, в теорії покладається забезпечення ефективного і наближеного до громадянина управління. У світлі тривалої новітньої перебудови суспільного життя в Україні можемо констатувати, що на сьогодні місцева влада має численні недоліки і потребує комплексного вдосконалення. Створення ж дієвої системи місцевого самоврядування неможливе без всебічного, неупередженого вивчення історичного досвіду, накопиченого в різні періоди вітчизняної історії. З огляду на це тема монографічного дослідження В. Коробки, безумовно, є актуальною.

В. Коробкою було введено до наукового обігу значна кількість неопублікованих джерел з фондів Російського державного історичного архіву, державних архівів Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської областей. Дослідження ґрунтується на солідному масиві актових, та діловодних документів, статистичних матеріалах, періодиці, а також описово-статистичних виданнях. Особливо заслуговує на увагу широке залучення відомостей з «Екатеринославских губернских ведомостей» де відобразилось розмаїття муніципального життя. Репрезентативний комплекс архівних та опублікованих документів і матеріалів, а також сукупність чітко визначених принципів, методів та спеціальних засобів забезпечили комплексне і докладне висвітлення процесу утворення міських дум і управ, значення і наслідки їх діяльності.

Дослідницькі завдання знайшли достатньо повне й оригінальне розв'язання в окремих розділах і підрозділах розгляду. У першому розділі автор проаналізував історіографію та джерельну базу дослідження. Вадим Миколайович слушно виокремив три періоди у вивченні проблеми міського самоврядування в підросійській Україні – дорадянський, радянський і сучасний та притаманні кожному з них властивості. Автор досить критично підходить до оцінки кожної роботи, однак здійснює це делікатно, спочатку зазначивши позитивний внесок учених у розробку того чи іншого аспекту проблеми. Історіографічний огляд підтвердив вагому наукову значущість представленої теми монографії у зв'язку з тим, що подібного дослідження до цього ще не було створено.

У другому розділі – «Законодавство Російської імперії про міське самоврядування» – висвітлено передумови реформування міського управління в 1870 р. у розрізі реалій Катеринославської губернії. Особливо цінним у цій частині розгляду, на наш погляд, є аналіз міркувань громадськості міст Катеринославської губернії стосовно потреб майбутньої перебудови. Автор дійшов висновку, що «найбільш досвідчені та обізнані» городяни краю збагнули інтереси своїх міст і, в основному, виявили зразки громадської свідомості й порівняно високого рівня суспільно-політичного розвитку. Дослідник помітив потенційні зародки здатності міських громад до солідарного розв'язання пекучих місцевих проблем.

Здійснений порівняльний аналіз Городових положень 1870 та 1892 рр. дозволив В. Коробці з'ясувати головний напрям руху імперського муніципального законодавства

до звуження самостійності громадських управлінь, що природно, виявилось у практиці його застосування на місцях.

У третьому розділі дістали розгляду основні сюжети запровадження в містах Катеринославської губернії Городових положень 1870 та 1892 рр. Автор зосередив увагу на здійсненні процедур виборчого процесу (призначення виборів, складання списків, виборців, проведення голосування, обрання гласних, міських голів, членів управ тощо).

На наш погляд, певним чином збагачують уявлення про «великі реформи» і контрреформи на теренах України відомості, встановлені дослідником шляхом розрахунків, про питому вагу городян губернії, що отримали виборче право, а також частину виборців, які скористались ним. Привертають увагу деталі реалізації в кожному з 10 міст губернії такої новації Городового положення 1892 р., як призначення до складу розпорядчих установ громадського управління євреїв у кількості, визначеній Міністерством внутрішніх справ. Знайшло відображення в дослідженні й встановлення в Нікополі і Слово'яносербську через недостатність міських коштів та нерозвиненість торгівлі й промислів спрощеного міського громадського управління. Таким чином, автор у цілому відтворив процес запровадження в Катеринославській губернії міських реформ останньої третини ХІХ ст.

Разом з тим, дослідник на підставі архівних джерел проаналізував стану приналежність та освітній рівень міських гласних і посадових осіб громадських управлінь. У ході розгляду встановлено поступове зменшення у складі установ міського самоврядування купецтва і збільшення дворян, чиновників та міщан. У переважній більшості міст простежується підвищення освітнього рівня гласних. Вищезазначені чинники, на думку В. Коробки, що не викликає заперечень з нашого боку, створювали потенційно сприятливі умови для більш ефективного розвитку міського господарства.

У четвертому розділі монографії – «Бюджетна політика. Розвиток гуманітарної сфери» – висвітлюється фінансова ділянка міських господарств Катеринославської губернії, а також діяльність у галузях охорони здоров'я, розвитку народної освіти, організації догляду за непрацездатними городянами.

В. Коробкою докладно проаналізовано практику громадських управлінь із збільшення міських доходів. Зафіксовано найкращі в губернії результати, що отримали в цій сфері протягом досліджуваного періоду Катеринослав, Маріуполь, Олександрівськ, Луганськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Павлоград та Новомосковськ. У роботі предметно розглядаються основні джерела фінансування міських бюджетів та найважливіші статті видатків.

Дослідником встановлено, що санітарно-гігієнічні заходи та медична допомога отримали провідне значення в губернії лише у діяльності громадських управлінь Катеринослава і Маріуполя. У дослідженні знайшло відображення, як за допомогою приватних пожертвувань фінансувався розвиток медичних закладів і установ громадського піклування.

Автор піддав ретельному науковому розгляду заходи громадських управлінь губернії із започаткування, а також фінансового, матеріального і організаційного забезпечення закладів народної освіти, що стала пріоритетною ділянкою в діяльності дум і управ майже в усіх містах Катеринославщини.

Монографія В. Коробки містить виважені, логічні й науково обґрунтовані висновки, які свідчать про успішну реалізацію визначених мети і завдань.

Наукову цінність розвідки збагачують цікаві та змістовні додатки – таблиці, графічні зображення (здебільшого аналітичного характеру), які унаочнюють

співвідношення між різними величинами, що відображають міський виборчий процес, діяльність у фінансовій, медико-санітарній та освітянській галузях комунального господарства.

Загалом В. Коробка здійснив глибоке наукове дослідження та отримав результати, що відзначаються новизною та дозволяють суттєво доповнити наші уявлення про особливості міської демократії в Катеринославській губернії. Книга стане корисною для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться як історичним минулим Катеринославської губернії, проблемами міського самоврядування, так і загалом українською історією.

Ю.В. Коробка

The monograph is one of the first comprehensive research theses concerned with public government in the cities of Iekaterinoslav Province in the late 19th – the early 20th century. The author has revealed some non-published sources in history of local government in archives located in Ukraine and in Russian Federation. The researcher has studied the process of introduction of the City Rules of 1870 and 1892 in Iekaterinoslav Province. The author has also revealed such a distinct feature of the elections to the local governments as the small number of city residents enjoying the right to vote in conformity with the law of 1870 (during the 1st four-year long period from 4 to 14% in different cities). Since the introduction of the law of 1892, the number of the electors has become 4 – 9 times smaller.

The book considers the social and the estate-based compositions of the local governments. The author has discovered that since the formation of the local government agencies in conformity with the law of 1870, the majority in terms of membership was obtained by merchants or sometimes by the lower middle class. By the end of the period under research, representatives from the lower middle class and from peasants constituted the majority among the local government representatives in Lugansk, Nikopol, Novomoskovsk, Aleksandrovsk and Slavianskerbsk. Apart from this, almost all the cities underwent a gradual increase in the number of local government members represented by noblemen and officials. In Iekaterinoslav local government the latter occupied most of the seats.

The monograph highlights the fiscal policies carried out by the public governments. The author has discovered that it was Iekaterinoslav, Mariupol, Aleksandrovsk and Lugansk that achieved a great success in increasing the local budget receipts. The research has also discovered the most important sources of the budget receipts, such as granting the city's ownership on rent, fees collected from the real estate, trade and crafts as well as other fess. The local budget expenditures depended on the amount of the receipts. The most important budget expenditures were constituted by maintenance of the local government agencies as well as maintenance of the police and military duty. Development of the cities was funded in accordance with the available resources, whereas anti-fire measures were funded only if needed. To most of the cities except Iekaterinoslav and Mariupol, medical and sanitary supplies did not really matter. Since the early 20th century, the expenditures on education became one of the main items in the cities' draft budgets. V. Korobka has carried out profound research which is distinguished by novelty and appreciably adds to the scientific understanding of the peculiarities of the local elective process in Iekaterinoslav Province as well as that of the activities carried out by the public governments in terms of the cities' economies.

Key words: *Yekaterinoslav Province, City Regulation, community government, town council, election process, transparency, budget, city-owned utilities.*

Yu. Korobka

Рецензія надійшла до редакції 14.12.2014 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАЛЮК НАТАЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – аспірант кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВИВЯЛ ПШЕМИСЛАВ – доктор історичних наук, викладач кафедри безпеки та громадської освіти Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти (м. Краків, Польща).

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГЛАДИШ МАРІАННА ЛЕОНІДІВНА – доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГЦЕВИЧ ВЛАДА СЕРГІЇВНА – аспірант кафедри історії України Донецького національного університету (м. Вінниця).

ГОРЬ ЄВГЕН СЕРГІЙОВИЧ – здобувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету (м. Вінниця).

ДУЖА ІРИНА АНАТОЛІЇВНА – аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України.

ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – асистент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, начальник Археологічної експедиції Маріупольського державного університету.

ІВАНЕЦЬ ТЕТЯНА МИРОСЛАВІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КАРМАНОВА НІНЕЛЬ ІГОРІВНА – здобувач Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КОНСТАНТИНОВА ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОСТІНА СВІТЛАНА БОРИСІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ЛУКАЧ НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА – аспірантка кафедри країнознавства і міжнародного туризму Львівського національного університету імені Івана Франка.

МЕЛЕГАНІЧ ГАННА ІГОРІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту Центральної Європи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

МОЛЧАНОВ ВОЛОДИМИР БОРИСОВИЧ – кандидат історичних наук, ст.науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

МОЩЕНКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ – аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії» НАН України.

МУРЗА КОСТЯНТИН ГЕОРГІЙОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ПАХОМЕНКО СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціології Луганського національного аграрного університету.

ПОДГАЙКО МАРІЯ КОСТЯНТИНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РИБА МАТЕУШ – кандидат політичних наук, докторант кафедри міжнародних економічних відносин та європейської інтеграції Інституту міжнародних досліджень Вроцлавського університету (Польща).

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТЕЛИЦЯ АНТОНІНА АНДРІЙВНА – студентка ОКР Магістр спеціальності «Міжнародні відносини» Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ХОМА НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА – доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШИПІК НАТАЛІЯ ФЕОФАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ШУМИЛО ОЛЕКСАНДР ВІТАЛІЙОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (курсив) (30-35 строк); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;
- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 327(477)(045)

Є.В. Рябінін

ПРОБЛЕМА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем українського геополітичного сьогодення, а саме вектору інтеграції України. Розглянуті проблеми та перспективи щодо участі України в європейських та євразійських політико-економічних інтеграційних об'єднаннях. Наголошується на невідповідності геополітичного розташування держави та внутрішньому розколу в суспільстві стосовно

зовнішньополітичного вектору. Обґрунтовується думка про необхідність України інтегруватися з країнами євразійського простору.

Ключові слова: інтеграція, євразійський простір, Європейський Союз, суверенітет, постнаціональна епоха.

Текст статті.....
.....
.....
.....

Список використаної літератури

1. ....
.....
2. ....
.....
3. ....
.....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

Y. Ryabinin

THE PROBLEM OF FOREIGN POLICY DIRECTION CHOICE FOR UKRAINE

The article is devoted to such a pressing issue as integration on Eurasian territory. Before starting to analyze different integrational directions the author presents a brief analysis about concepts and theories of integration, pointing out that European integration is based on scientific basis that helped it to thrive. So, the author makes a conclusion that the integrational processes on Eurasian space must be realized on a scientific basis but not on political situation. The author underlines that there are lots of different integrational projects on the Eurasian territory but they can't be considered to be very successful. There are lots of reasons for it but the main one is Russia. The author explains that Russia can't propose any project that could be beneficial for its participants, because Russian will always put its interests on the first place. Besides some experts believe that integrational project on Eurasian territory must be lead by some other country but nor Russia, as the republics of former USSR consider Russian projects to be a way to bring empire back. Also contemporary leaders of the Eurasian states don't want to share power with some integrational union. In the end the author presents information about political regimes in the Eurasian states and believes that they could be regarded as an obstacle to the integrational processes because totalitarian states are not eager to unite and share the power.

Key words: integration, Eurasian space, European Union, independence, postnational epoch.

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 11

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., доц. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №25.12

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м. Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей